PUBLICACIONS UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Francesc Armanyà i Ramon Foguet
La Il·lustració a Tarragona

Editat a cura de Patricia Terrado Ortuño
i M. Elena Virgili Bertran

Amb el suport de:
Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili
Biblioteca Pública de Tarragona
Biblioteca del Seminari
BHMT - Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona
RSAT - Reial Societat Arqueològica Tarraconense
ICAC - Institut Català d'Arqueologia Clàssica
MNAT - Museu Nacional Arqueològic de Tarragona
EMATSA - Empresa Municipal Mixta d'Aigües de Tarragona

CICLE PATRIMONI DE TARRAGONA, II

FRANCESC ARMANYÀ I RAMON FOGUET, 300 ANYS
La Il·lustració a Tarragona

Coordinació de
M. Elena Virgili Bertran i Patricia Terrado Ortuño

[publicacions]
urv

Tarragona, 2023

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili
Av. Catalunya, 35 · 43002 Tarragona
Tel. 977 558 474 · publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

1a edició: octubre de 2023
ISBN (paper): 978-84-1365-095-1
ISBN (PDF): 978-84-1365-096-8

DOI: 10.17345/9788413650951
Dipòsit legal: T 813-2023

Imatge de coberta: dibuix de Marina Abad Virgili a partir del gravat de Tarragona publicat a: Ponz, Antonio. 1785. *Viage de España* (...). Madrid: por D. Joaquim Ibarra.

CONTINGUTS

PRÒLEG

A la tardor de 2018 s'iniciava el tercer dels cicles de patrimoni organitzats per la Biblioteca Pública de Tarragona, la Biblioteca del Seminari, la Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, la Universitat Rovira i Virgili i la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. El tercer centenari del naixement de l'arquebisbe Francesc Armanyà (1718-1803) va ser l'excusa per aprofundir en el personatge i en la Tarragona del segle XVIII. Un any després, a la primavera de 2019, la quarta edició dels cicles el vam dedicar al seu coetani, el canonge Ramon Foguet (1729-1794).

Aquesta iniciativa va sorgir d'un bon grup d'amics i professionals de la cultura, amb l'objectiu de donar a conèixer la història de Tarragona en un format divulgatiu, amb rigor científic, però en un llenguatge per a tots els públics. Així, al llarg dels cicles hem vist com les activitats s'han anat consolidant i hem aconseguit atreure un públic fidel que ha seguit les conferències i les sortides, i que ens ha mostrat interès en la continuació de les activitats. A més, ens ha transmès les seves ganes de conèixer aspectes poc difosos de la història de Tarragona, els seus protagonistes i les curiositats al voltant d'aspectes molt diversos.

També hem pogut comptar amb altres col·laboracions, que s'han implicat en el projecte i que han enriquit els cicles: el Museu d'Història de Tarragona, l'Arxiu Històric de Tarragona, el Museu Nacional Arqueològic, Bibliòfils de Tarragona, EMATSA i la Fundació Mútua Catalana. Aquest cicle no hauria pogut arribar a bon terme sense aquestes col·laboracions, tant dels ponents com de les institucions, i per tant a tots ells volem agrair la seva participació.

D'aquesta manera, aquests cicles van agafar forma fins a arribar a consolidar-se —ja anem per la quarta edició— i amb la voluntat de continuïtat. I el llibre que ara teniu a les mans és fruit d'aquests esforços i de la bona acollida que ha rebut del públic.

El present volum recull les conferències que es van dur a terme a la tardor de 2018 i a la primavera de 2019 respectivament. Sota el paraigua de La Il·lustració a la Tarragona del segle XVIII van tenir lloc nou confe-

rències, quatre sortides culturals, un concert i set exposicions de llibres conservats en biblioteques de la ciutat i en alguns casos també en col-leccions particulars.

Trobareu un recull de textos al voltant de les figures de Francesc Armanyà, de Ramon Foguet i del seu context històric, així com de les visites guiades.

De l'arquebisbe Francesc Armanyà, en destaquem la caritat heroica, la ferma erudició i l'esperit tolerant. Va contribuir econòmicament en les obres del port de Tarragona i en la restauració de l'aqüeducte iniciada pel seu antecessor Joaquin de Santiyán. Va tenir la satisfacció de veure arribar l'aigua a la ciutat, l'any 1798.

Pel que fa a Ramon Foguet, va esdevenir una figura fonamental de la cultura tarragonina de l'època i va ser un referent dels cercles il·lustrats de la Península gràcies a la seva erudició en el camp de la història i l'arqueologia. També va destacar per la seva passió de bibliòfil i col·leccionista d'antiguitats de tot tipus.

Esperem que aquest volum us apropi una mica més a aquests dos importants personatges i a la història de la ciutat de la Tarragona.

Tarragona, 1 d'octubre de 2020

M. Elena Virgili Bertran
Patricia Terrado Ortuño

L'ARQUEBISBE FRANCESC ARMANYÀ, ALGUNS APUNTS BIOGRÀFICS (1718-1803)

Patricia Terrado Ortuño
Doctora en Arqueologia Clàssica
Investigadora a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica

La figura de Francesc Armanyà i Font és la que articula el cicle de conferències que es va dur a terme l'any 2018 i que inclou un conjunt d'aportacions al voltant de la personalitat, el context històric i l'obra de l'arquebisbe. En el nostre cas, presentem una breu aproximació a la personalitat de l'arquebisbe per mitjà d'un repàs general de les seves principals fites biogràfiques.[1]

Francesc Armanyà va néixer a Vilanova i la Geltrú el 3 de juny de 1718 (Bofarull Broca, 1882). L'origen del seu pare era una família marinera, mentre que la seva mare era de procedència agricultora. Fou el desè de dotze germans, dels quals dos es van consagrar a la vida religiosa. Armanyà, per la seva banda, cursà els estudis a Vilanova i més tard estudià el batxillerat al Col·legi Internat dels dominics a Tremp, on perfeccionà el llatí i estudià filosofia, trets que marcarien la seva trajectòria humanística (fig. 1).

1 Repassem els grans trets biogràfics de l'autor, ja que el nostre objectiu no és fer una semblança exhaustiva donat que existeixen destacades biografies de la figura de Francesc Armanyà, especialment les redactades per Francisco Tort i Mitjans. Sobre l'arquebisbe, Tort va fer la seva tesi doctoral i dedicà nombroses publicacions (cf. infra). La conferència que narra la biografia de Francesc Armanyà en el cicle dedicat a la seva figura fou impartida per la doctora en Història Moderna Roser Puig i Tàrrech amb el títol «L'Arquesbisbe Francesc Armanyà, semblança biogràfica d'una gran personalitat (1718-1803)». Aquesta ponència versava sobre la biografia de Francesc Armanyà, fent especial ressò en el seu paper d'un dels bisbes amb mentalitat il·lustrada i una de les personalitats religioses més riques i completes del segle.

Figura 1. *Armorial de los arzobispos de Tarragona*. Josep Gramunt i Subiela; Antoni Company i Fernández de Córdoba (col.); A. Saló, A. (il.). Barcelona: Orbis, 1946 Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona (BHMT).

La figura d'Armanyà fou clau per conèixer un període històric concret, ja que la seva trajectòria professional el portà des d'un origen en una família humil fins a esdevenir bisbe de Lugo i més tard arquebisbe de Tarragona. En aquest sentit, els moviments culturals de l'època contribuïren a assolir aquesta posició.[2] Tal com afirmava l'alcalde de Vilanova i la Geltrú, Antoni Ferrer Pi, durant la presentació de la biografia de l'arquebisbe l'any 1967 feta per Francisco Tort i Mitjans, estudiar la figura d'Armanyà és fer-ho dins

> [...] el siglo de la ilustración, en su doble vertiente de rompimiento de viejos y seculares moldes ideológicos por un lado y por otro, de actuación política (despotismo ilustrado) (Ferrer Pi, 1967).

De fet, segons el seu biògraf, Francesc Armanyà es pot definir com

> uno de los obispos más eruditos e ilustrados de España. Austero, piadoso, antijesuita, filojansenista, filoregalista, monárquico, episcopalista moderado, pastor celoso y prudente. Domina el latín, griego, francés. Habla y escribe a la perfección el castellano (Tort i Mitjans, 1874 (2006).

2 Els estudis sobre la figura d'Armanyà van més enllà de la seva biografia i se centren al voltant de la influència de la Il·lustració. Vegeu, per exemple: García Sánchez, 2008 i Tort i Mitjans, 2003.

Als catorze anys ingressà als Agustins Descalços de Barcelona, on anys més tard, el 1742, fou ordenat sacerdot. El seu afany per la cultura el portaren a opositar a la càtedra a la Universitat de Cervera l'any 1746 i, dos anys més tard, fou nomenat soci numerari de l'Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona i fou escollit prior del convent d'Igualada. La seva carrera professional i acadèmica, tanmateix, encara estava en els seus inicis, donat que l'any 1751 es doctoraria i entre el 1752 i el 1758 exerciria de prior del convent de Sant Agustí a Barcelona (Tort i Mitjans, 1874 (2006); 1874.

Una de les seves principals obres fou la redacció del tractat de Teologia Dogmàtica *Teologia Scolastico Dogmatica, Cursus Theologicus, Disertatio historica de Sacra Theologiae ujusque scholae ortu et progressu* (1761-1768), malauradament inacabada (Lazcano González, 2018). Durant el període de redacció de la seva obra, acumulà gran quantitat de llibres que el dugueren a tenir una extensa biblioteca, fruit del seu afany per la cultura i del cercle d'il·lustrats i intel·lectuals amb qui es reunia i es mantenia en contacte (Soberanas Lleó, 1958a i 1958b).

Fou consagrat bisbe de Lugo el 1768 gràcies a Carles III. A la diòcesi de Lugo va ser artífex de nombroses activitats benèfiques, com ara la construcció de la presó, les obres públiques de millora de la ciutat o l'edificació de tres escoles; també donà suport a activitats intel·lectuals mitjançant la promoció de la formació acadèmica del clergat, el qual es beneficià de la biblioteca del seminari que ell mateix creà (Duran Cañameras, 1942-44).

Aquest aspecte de promoció d'obres públiques es faria palès també a Tarragona, quan arribà a la ciutat amb el motiu de la seva consagració com a arquebisbe. A la ciutat hi va promoure la portada de l'aigua, la reparació del port i l'ajuda a les persones pobres. Així, l'any 1785 va ser nomenat arquebisbe de la seu arquebisbal de Tarragona. A la ciutat també hi creà una biblioteca al seminari i col·laborà en la creació de la Societat Econòmica d'Amics del País l'any 1787.[3] Morí el 4 de maig de 1803 a Tarragona, tot deixant un important llegat cultural del qual encara avui dia hom pot gaudir.

3 Es tractava de la segona Societat, donat que la primera la creà a Lugo el 1784.

EL CORREGIMENT DE TARRAGONA AL SEGLE XVIII

Josep Fàbregas Roig
Professor d'Història Moderna, Universitat Rovira i Virgili

En el transcurs d'aquest article intentarem exposar els aspectes més característics d'un territori: el corregiment de Tarragona, en el qual va viure l'arquebisbe Francesc Armanyà en moments transcendents de la seva vida.

Aspectes jurisdiccionals, econòmics i socials

A començament del segle XVIII Catalunya es dividia en vegueries i sotsvegueries, i Tarragona era la capital de la vegueria del seu nom. Acabada la guerra de Successió, el Decret de Nova Planta de 1716 va imposar el Corregiment com a nova forma de divisió territorial; aleshores Catalunya es va dividir en dotze corregiments: Barcelona, Cervera, Girona, Lleida, Manresa, Mataró, Puigcerdà, Talarn, Tarragona, Tortosa, Vic i Vilafranca, mentre que la Vall d'Aran era un districte especial. Alguns dels corregiments tenien subdivisions, anomenades partits. El de Tarragona abraçava els territoris de les antigues vegueries de Tarragona i Montblanc, aquesta última va esdevenir partit. El corregidor era la màxima autoritat governativa i comptava amb la col·laboració dels tinents de corregidor. El corregiment de Tarragona en tenia dos, un es trobava a la capital i l'altre s'ubicava a Montblanc (Torres Ribé, 1983).

Geogràficament el corregiment de Tarragona se situava entre els de Tortosa, Lleida, Cervera i Vilafranca. Al sud-oest limitava amb el coll de Balaguer; al nord, Escornalbou i Alforja quedaven dins de la zona, continuava per sobre de l'Aleixar fins a l'Albiol, baixava cap a Alcover, prosseguia a peu de muntanya fins prop de Valls, seguia per la vora de la Serra de Miramar i pel nord-est vorejava el riu Gaià (Recasens Comes, 1963: 23).

> Forma el Corregimiento de Tarragona el Campo de Tarragona, Conca de Barberà, las montañas de Pradas, Falset y Cabasés. Bañale el Río Francolí, que tiene su origen en el mismo Correg^{to}. y se desagua al mar en el Puerto de

> Tarragona, como así mesmo el Río Gayà, que se desagua al mar serca la Torre den Barra y Tamarit; tiene la Ciudad de Tarragona que es plasa de Guerra y Puerto, el fuerte del Coll de Balaguer, el Puerto de Salou. Ay en dicho Corregimiento 1 Ciudad, 16 villas, 162 lugares, 4 vecindados, 26 quadras con 12023 casas, 47879 habitantes y de estas solo ay de la Jurisdiccion Realenga 3 […] . (BNE, Ms./6839, Descripción del Corregimiento de Tarragona [Manuscrito (entre 1701 y 1800?). Conde de Darnius. f.2.; Rovira Soriano i Dasca Roigé, 1995: 7)

Figura 2. Mapa del Corregiment de Tarragona. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC). Manuscrit: [Descripción del] Corregimiento de Tarragona. Comte de Darnius, 1716. Registre: RM. 250109. (Data de consulta: 06-02-2020) <http://cartotecadigital.icc.cat/cdm/compoundobject/collection/catalunya/id/3517/rec/5>

El 2 de gener de 1719 s'ampliava per la franja litoral entre Altafulla i Vilanova i la Geltrú amb les localitats de Vilanova i la Geltrú, Cubelles, Quadra de Cunit, Creixell, Clarà, Torredembarra, Altafulla, Tamarit i Ferran. El canvi es justificava perquè el de Tarragona només tenia tres viles, set llocs i quatre quadres de jurisdicció reial i, com que els sous de corregidors i alcaldes majors anaven a càrrec d'aquestes localitats, fiscalment constituïa un greuge en relació als corregiments amb més pobles reialencs (Recasens Comes, 1963: 24).

La població del segle XVIII encara presentava característiques de l'Antic Règim: elevada natalitat i mortalitat en la població adulta, mortalitat infantil important i una esperança de vida que se situava al voltant dels

quaranta anys. Entre 1720 i 1780 hi va haver una etapa de creixement, gràcies a la millora de les expectatives de vida aconseguides per la desaparició de les èpoques de fam, l'augment de la superfície conreada, la variada alimentació i l'aplicació de mesures higièniques.

El 1717 la població espanyola se situaria en uns 7,5 milions d'habitants, i el 1787 assoliria entre 10,5 i 11,5 milions, amb un increment d'un 40%. Catalunya en tindria uns 500.000 i 900.000, respectivament.

POBLACIONS	*1708 Cases*	*Cases - 1719 - H.*		*1787*
Barcelona	5.155	6.043	34.005*	92.385
Girona	924	930	4.473	8.014
Lleida	600	565	2.358	10.390
Manresa	719	1.000	3.647	8.135
Mataró	1.029	1.029	5.918	9.567
Olot	300	668	2.627	9.146
Reus	902	740	1.968	14.440
Tarragona	730	808	4.554	8.541
Tortosa[1]	1.161	1.100	5.343	14.335
Valls	784	650	3.116	8.162
Vic	1.145	829	4.783	8.919
Vilanova	714	531	1.771	6.161

Quadre 1. Localitats més poblades de Catalunya durant el segle XVIII (Iglésies Fort, 1974).

Pel que fa a l'economia, la primera meitat del XVIII, per a la Monarquia Hispànica, després del sotrac de la Guerra de Successió, va ser una època de recuperació; en canvi la segona meitat es va caracteritzar per un notable desenvolupament, tot i així encara ens trobem amb una agricultura de baixa productivitat, una indústria artesanal i un comerç interior poc dinàmic, a diferència del colonial que, a partir dels decrets de Lliure Comerç de 1765 i 1778, va créixer de manera destacada.

Després de la Guerra, l'agricultura catalana ampliarà els espais conreats amb plantacions de vinya, oliveres i conreus industrials; el sector secundari va desenvolupar la indústria de l'aiguardent i d'estampats de cotó, *indianes*, que posaran els fonaments de la producció industrial del segle XIX. Aquests sectors seran els que impulsaran els intercanvis comercials,

1 Agraeixo la informació de les dades de Tortosa de 1787 al Dr. Agustí Agramunt Bayerri.

a partir de la segona meitat de segle; des dels ports de l'àrea de Barcelona, el Camp de Tarragona, el Maresme i el litoral gironí, es generarà un considerable trànsit marítim.

Els erudits del segle XVIII Jaume Caresmar o Antonio Ponz explicaven quina era la situació del corregiment. Caresmar, el 1780, destacava que la major part del territori estava reduït al conreu de vinyes, de la qual una part important es destinava a fabricar aiguardent per exportar-lo a través dels ports de Tarragona i Salou. En referir-se als cultius, deia que: el blat encara abundava, però resultava insuficient per completar les necessitats del partit i calia portar-lo de l'Urgell, Aragó o de l'estranger (Sicília, Itàlia, Rússia); en canvi sobrava ordi. L'horta era excel·lent per tot tipus de fruiters, oliveres, garrofers, ametllers i avellaners; els llegums eren suficients exceptuant els cigrons. Es trobaven també pins, alzines, noguers, oms blancs i negres i freixes (Caresmar, 1780: F 545-555).

D'altra banda, el 1788, Antonio Ponz escrivia:

> El campo de Tarragona, celebrado en todos tiempos, es una llanura hácia los montes, cuya extension es de quatro á cinco leguas. Su cultivo especialmente de viñas es exorbitante. Esteban de Cabrera en su Catalunya ilustrada dice para ponderar la abundancia de vino, que se cogian más de cincuenta mil cargas, que ahora se puede asegurar que las dan los tèrminos solos de Tarragona, y Constantí inmediato. Del trigo añade ser en tanta abundancia, que no habia que envidiar á la Pulla, ni a Sicília; pero de tal modo se ha variado el cultivo, que solo el que hace el papel es el de las viñas, habiéndose reducido á poco el de los trigos, y aceite […].
>
> En el siglo pasado se da por muy cierto, que el Campo de Tarragona daba aceyte para su abasto, y para vender, y hoy es menester comprarlo para los seis meses del año. Las fábricas de aguardiente han dado fin á infinitos olivos, que han vendido sus dueños para quemar en ellas […] (Ponz, 1786: 175-176).

Un dels canvis més evidents introduïts al Camp de Tarragona serà el desenvolupament de la vinya. Encara que no es va produir arreu al mateix temps, sembla que al Baix Camp serà on arrencarà amb més força, després s'hi va afegir el Tarragonès, mentre que l'Alt Camp seria l'últim a incorporar-s'hi, tot i que els efectes es perllongaran més. A Valls, la plantació de vinya de 1748, se situava en el 33,8% i al 1790 en un 35,6%. L'avanç d'aquest conreu es va produir a costa dels cereals i de les oliveres. Al Tarragonès, a la primera meitat del segle XVIII, la vinya ocupava més d'una tercera part de la demarcació. Tarragona, entre el cadastre de 1724 i el de 1775 passarà de tenir un terç de superfície de vinya, a gairebé la meitat de l'espai conre-

able. Les vinyes es classificaven en dues qualitats, la de primera contribuïa amb divuit rals i la de segona, amb dotze. Segons l'historiador Josep M. Recasens, a final de segle, els termes de Tarragona i Constantí produïen entre vint mil i vint-i-cinc mil càrregues de vi l'any; el de Reus produïa entre vuitanta i noranta mil i a tot el Camp, sense el Priorat, se'n feien unes cinc-centes mil (Ibarra Ollé, 1991: 57-58).

Els sembrats van ser els grans damnificats. El retrocés del cereal va ser força generalitzat; al Baix Camp, Reus en deu anys va passar de 32,5%, que ocupava el 1716, al 10% de 1727, estabilitzant-se a partir d'aquest moment. Al Tarragonès, a la primera meitat de segle, Tarragona manifestava el 41,06% del total conreat i Torredembarra el 38%, Constantí i Vila-seca mostraven percentatges inferiors. Al llarg de la centúria, Tarragona va veure reduïda la superfície dedicada al cereal: el 1747 s'hi destinaven 773,7 jornals i al 1775, segons dades de Josepa Cardó, la meitat (Cardó Soler, 1983: 154 - 157; Clúa: 1988). En aquest cultiu també es diferenciaven tres qualitats: el jornal de primera classe pagava nou rals, el de segona, set rals i dotze diners i el de tercera, quatre rals i dotze diners.

L' olivera va augmentar moderadament en tota la zona. A la primera meitat de segle, a l'Alt Camp, a Alcover, s'hi dedicava el 46% del terreny treballat, però, a Valls, Ibarra assenyala que el 1748 només era el 4,41% cultivat. Al Tarragonès va escassejar, a Torredembarra assolia el 20,5%, però a Tarragona hi havia només un jornal i mig, en situació similar estava Vila-seca. En el cadastre de 1747, Tarragona tenia 15,75 jornals, cosa que va significar una millora relativa, ja que només suposava el 0,6% del total plantat. A la segona meitat de segle, havia assolit el 2%. Segons Cardó, a començament de segle, els percentatges del Baix Camp tampoc no eren gaire elevats, Cambrils tenia plantats amb olivera el 19% dels seus camps, Vinyols el 9% i Reus, al cadastre de 1716, el 7%, i en el de 1727, el 5,5%. La Selva presentava una superfície del 15% (Ibarra Ollé, 1991: 147-164; Cardó Soler, 1983: 143-146; Clúa, 1988).

La ramaderia ha estat poc treballada documentalment, cosa que dificulta poder apreciar-ne l'evolució al llarg del segle. Jaume Caresmar en el seu *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria…*, al qual ens hem referit anteriorment, explica que a la demarcació de Tarragona la cria de ramats escassejava a causa de la manca de pastures, i els pocs que hi havia eren els relacionats amb l'obtenció de llana. Antonio Ponz coincidia en aquesta opinió:

[…] de tal modo se ha variado el cultivo, que solo el que hace papel es el de las viñas, habiéndose reducido á poco el de los trigos, y aceite, y aun el beneficio de las lanas, y abundancia de carnes, con motivo de haberse roto los montes para plantar viñedos por todas partes, y escaseando los pastos. (Ponz, 1785: 175)

Certament l'expansió agrícola va ocupar les millors terres i els ramats van restar relegats als terrenys més pobres.

En relació a les activitats marineres, a la província marítima de Tarragona, els embarcadors de certa importància se situaven a: Sitges, Vilanova, Tarragona, Torredembarra, Altafulla, Cambrils i Vila-seca, encara que també n'hi havia a Cubelles, Mont-roig, Creixell, Tamarit, Cunit i Calafell. La població marinera es concentrava entre els cinc primers. Fins a la primera meitat de segle, Tarragona havia ocupat un lloc capdavanter, a relativa distància de Vilanova i Sitges. En el registre de 1765, Vilanova ocupava el primer lloc amb 523 matriculats (26%) i Tarragona el segon amb 497 (23%), però les diferències s'havien reduït en relació amb les anotacions de 1737 i 1754. En el cens de població de 1798, les persones dedicades a activitats marineres només arribaven a 257, possiblement a causa de la crisi de finals de segle.

Categories	*Mariners*			*Patrons*			*Grumets*		
	1737	*1754*	*1765*	*1737*	*1754*	*1765*	*1737*	*1754*	*1765*
Sitges	381	430	330	44	61	56	--	41	64
Vilanova	204	420	380	55	124	98	--	49	45
Tarragona	162	311	368	--	65[2]	67	--	24	62
Torredembarra	94	--	220	--	--	34	--	--	31
Altafulla	82	232	130	20	79	32	--	21	9
Cambrils	40	37	87	--	10	12	--	3	6
Vila-seca	32	--	86	--	--	4	--	--	1

Quadre 2. Distribució de la gent de mar segons lloc d'embarcament (Fernández Díaz i Martínez Shaw, 1984).

En l'àmbit artesanal, les poblacions de Reus, Vilanova i Valls, aprofitant l'expansió vitícola, es van convertir en els centres industrials més rellevants de la demarcació. A Tarragona les activitats artesanals van tenir-hi una relativa importància dins els sectors econòmics de la ciutat (Jordà Fernández, 1988: 39); podem afirmar que mostrava un alentiment del que no

2 42 es dedicaven a la pesca i 23 al transport.

se'n sortirà fins a finals de segle. A la resta del corregiment, la indústria era inexistent.

Al Camp de Tarragona hi van destacar el sector tèxtil, el vitícola i la fabricació d'aiguardent. La producció dels gremis de blanquers, sabaters, espardenyers, ferrers, corders, barreters, serrallers, saboners i d'altres era més modesta.

A Reus, el 1783, el sector tèxtil ocupava prop de sis mil agremiats que treballaven lli, cotó i seda; fabricaven mocadors, mitges i cintes de seda, peces de cànem i lli, i tafetà. Comptava amb cent noranta-set mestres boters. Les terres del propi terme i dels voltants produïen fins a cent mil càrregues de vi i una xifra similar de quartans d'oli (ACBC. *Llibre d'acords municipals*, 1784: 21 de febrer de1784).

A Valls també hi havia telers de cintes de cotó i de teixits de lli. Segons Ricard Ibarra, el 1790, en el sector tèxtil, hi havia seixanta-un perxers, trenta-cinc teixidors i vint-i-dos sastres; trenta-cinc *fàbriques* d'aiguardent, i forns de pa, molins fariners i premses d'oli (Ibarra Ollé, 1991: 219-229).

Tarragona també va intentar introduir-se en aquesta activitat, però l'intent de disposar d'un taller de filats va acabar en fracàs. L'arquebisbe Francesc Armanyà, perfectament identificat amb el pensament il·lustrat, va ser el promotor d'aquesta iniciativa. Sembla que la indústria començaria a funcionar el 1786, sota la supervisió del canonge Josep Ibáñez Falomir i del mestre del cor, Sever Vila. Amadeu Soberanas explica que la mà d'obra estava formada per noies i que la producció s'orientava cap als filats de cotó i, en menor quantitat, als de lli. Les dificultats per aconseguir capital privat va fer que Armanyà adrecés una carta al comte de Floridablanca, amb qui tenia amistat, a fi d'aconseguir la cooperació de l'Estat. Floridablanca es va comprometre a col·laborar adquirint el producte resultant, sempre que tingués prou qualitat per proveir les fàbriques reials de Sant Ildefons. Armanyà es responsabilitzaria de subvencionar dotze torns i les despeses generades en el període de proves. A l'agost de l'any següent, els mateixos Ibáñez i Vila van crear una fàbrica de mussolines amb dos telers i novament van demanar ajuda al govern; Floridablanca va concedir un préstec de seixanta mil rals, amb els quals van adquirir deu telers que començarien a funcionar al juliol de 1789, aleshores a la fàbrica hi treballaven cent vint-i-sis persones que teixien vuit roves de cotó cada dia, quantitat apreciable segons els contemporanis. La fàbrica no va reeixir, la competència amb els teixits francesos en seria una de les causes. A co-

mençament de 1791, es va demanar la condonació del préstec de seixanta mil rals, al mateix temps que se sol·licitava una nova ajuda per fer front a altres despeses. El deute es va perdonar, però no hi arribaria cap més ajuda. La Guerra Gran (1793-1795) contra França, que va dificultar la importació de teles franceses, va permetre allargar temporalment l'existència de la fàbrica, però l'acabament del conflicte i l'inici d'hostilitats amb Gran Bretanya va tornar a deixar-la en una situació difícil. A començament de 1798, Francesc Armanyà, sent director de la Societat Econòmica d'Amics del País, va emetre un informe on es donava l'empresa per liquidada (Soberanas Lleó, 1958).[3]

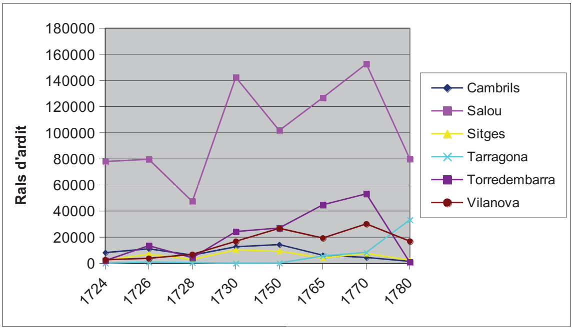
Pel que fa al comerç, l'economia espanyola i catalana durant el segle XVIII tindrà també un període de creixement. El comerç Atlàntic, en direcció a Amèrica, s'havia reactivat i els catalans, a mesura que avançava el segle, hi van tenir cada vegada una participació més activa. La creació de la Reial Companyia de Barcelona el 1755 i la publicació dels decrets de Lliure Comerç de 1765 i de 1778 seran definitius. No podem oblidar tampoc que a Catalunya i al Camp de Tarragona el vi i l'aiguardent sortien en direcció al nord d'Europa. Salou era el principal exportador del Corregiment i el segon de Catalunya.

Salvador J. Rovira, durant el set-cents, situa al Camp de Tarragona fins a cinc nuclis comercials importants: Reus, Valls, Tarragona, Cambrils i Altafulla-Torredembarra. Els comerciants de Reus operaven a Salou; els tarragonins exportaven pel seu port; els de Cambrils, Altafulla i Torredembarra feien servir les seves platges; mentre que els de Valls, segons Francesc Olivé, ho feien preferentment per Tarragona, encara que també facturaven per Salou, Cambrils i Altafulla (Rovira Gómez, 1984: 305-320).

Duana	*1724*	*1726*	*1728*	*1730*	*1750*	*1765*	*1770*	*1780*
Cambrils	8.220	11.143	6.293	12.700	14.379	6.190	4.514	1.532
Salou	77.970	79.653	47.397	142.476	101.740	126.851	152.722	79.916
Sitges	2.397	7.036	3.002	10.351	9.384	4.066	7.711	2.466
Tarragona	228	1.036	628	141	254	5.683	8.388	33.369
Torredembarra	2.112	13.514	4.275	24.343	27.076	44.824	53.245	769
Vilanova	2.802	3.854	6.882	16.882	26.832	19.386	30.210	16.968

Quadre 3. Drets d'entrada i sortida de mercaderies per les duanes de la província marítima de Tarragona (rals d'ardit). (Segarra Blasco, 1988 i 1994).

3 En relació amb la Societat Econòmica, vegeu Sánchez Real, 1972.

Quadre 4. Drets d'entrada i sortida de mercaderies per les duanes de la província marítima de Tarragona (1724-1780) .

La importància de les comarques meridionals es fa palès des del moment que les companyies comercials barcelonines van enviar comissionats a les vil·les del Camp de Tarragona per negociar-ne la producció. La d'Ermengol Gener, fundada el 1747, tenia Joan Elies com a representant a Valls; a la Selva, hi havia Silvestre Pont; a Reus, Pau Janer i a Tarragona, Joan Pastor (Morell Torrademé, 1993).[4] Segons Francesc Olivé, a la dècada dels setanta, concretament entre 1770 i 1778, el comerciant vallenc Anton Baldrich, per compte de la firma Prat, Martí, Baldrich i Fuster, va dur a terme a través del port de Tarragona el 78% dels embarcaments, mentre que per Salou van sortir el 13%; les destinacions eren França, Gran Bretanya, Països Baixos i també altres punts de la Península (Olivé Ollé, 1981: 110-155). A final de segle, els conflictes amb Anglaterra van dificultar les exportacions del Camp de Tarragona. Els fenòmens meteorològics, les sequeres i les inundacions van perjudicar el conreu de cereals.

La falta de blat va provocar al Principat una pujada de preus i l'aparició d'especuladors, cosa que va obligar les autoritats a prendre mesures tals com eliminar les taxes que el gravaven o la importació de gra de l'estranger. Barcelona, Salou, Tarragona, els Alfacs, el Fangar, Mataró, Sant Feliu de Guíxols, Palamós i Roses van ser alguns dels ports receptors del cereal.

El capità general conde del Asalto va ordenar als particulars declarar el blat emmagatzemat amb l'amenaça de confiscar-lo si no ho feien en tres dies; el 1789 la tensió entre el poble era tanta que arreu de Catalunya es

4 Sobre la importància de la companyia, vegeu Andreu Vidiella, 1984.

van produir revoltes populars; a Barcelona van ser conegudes com els rebomboris del pa (Castells Oliván, 1970; Recasens Comes, 1963: 90).

Emili Morera, a *Tarragona Cristiana*, explica com l'arquebisbe Armanyà va repartir almoines entre els tarragonins necessitats i que els monjos d'Escala Dei van distribuir el blat que tenien guardat. Entre 1780 i 1788, a Reus es van fer quatre peticions de rogatives per la pluja, dues d'aquestes entre el març i l'abril de 1783. Celdoni Vilà comenta que el 9 de març de 1789 els monjos del convent de Sant Francesc van aprovisionar els pobres amb pa i escudella de fesols cuits, que preparaven a l'hort en deu calderes. Això es repetia cada dia a les onze del matí, i el primer dia es van repartir unes tres-centes cinquanta racions. En aquest acte de solidaritat, el prior de Scala Dei hi va contribuir amb sis-centes lliures catalanes, Francesc Armanyà amb dues-centes deu i l'intendent de Barcelona va autoritzar l'ús de dues mil dues-centes lliures procedents de la caixa de *Propios y Arbitrios* (Castells Oliván, 1970; Recasens Comes, 1963: 90).

Recasens valora de manera positiva la intervenció dels comerciants tarragonins per atenuar la crisi. El 1791 la casa Borràs, Moragas i vídua Fort proposava introduir set mil quarteres de blat de l'Aragó i vendre-les al preu habitual. Armanyà va adquirir blat i va destinar vint quarteres diàries per amassar pa de bona qualitat, que repartia com a almoina; representants de tots els estaments de la ciutat van acordar reunir un capital de vuit mil lliures, a través de l'emissió de quaranta accions de dues-centes lliures, destinat també a comprar blat (Recasens Comes, 1963: 91-94).

La Guerra Gran, entre la monarquia hispànica i la República Francesa, tampoc no hi va ajudar. Les guerres per si mateixes ja produeixen episodis de crisi; en aquesta, Catalunya va aixecar sometents i a començament de 1795 es mobilitzaven els miquelets. Per subvencionar el cost d'aquestes companyies, es van aplicar les contribucions de Cadastre i General de Defensa, entre altres ingressos, en un període de quinze mesos. El total que havien d'aportar els corregiments de Catalunya era de quasi dos milions de lliures, de les quals als habitants del Corregiment de Tarragona –incloent-hi el Partit de Montblanc– n'hi corresponien quasi tres-centes mil (Fàbregas Roig, 2000: 37-44).

En referir-nos a l'estament eclesiàstic, és sabut que el domini de l'Església no es limitava només a la ciutat, sinó que s'estenia sobre una cinquantena de pobles del Camp de Tarragona. Tarragona era la capital eclesiàstica de Catalunya, per tant la influència de l'Església era notable. En una relació de 1759, de l'arquebisbe Jaume de Cortada, s'hi trobaven un

total de cent-setanta pobles, alguns dels quals no arribaven als cinquanta habitants i no disposaven d'església, en total hi havia cent parròquies; en la relació s'incloïen Eivissa i Formentera.

A finals del segle XVIII, a l'arxidiòcesi de Tarragona, s'ubicaven els ordes masculins de carmelites calçats, caputxins, pares mínims de Sant Francesc de Paula i un comanador de l'orde de Sant Antoni, a Valls; franciscans de l'observança, a Reus, a Montblanc i a Escornalbou; carmelites descalços, a Reus i a la Selva; mercedaris, a Montblanc; eremites de Sant Agustí, a Cambrils i a la Selva; franciscans recol·lectes, a Alcover i a Riudoms; dominics, a Ciutadilla i a Sant Magí; cistercencs a Poblet i a Santes Creus, i cartoixans a Escala Dei. Pel que fa als ordes femenins: carmelites calçades i mínimes, a Valls; carmelites descalces a Reus; clarisses a Montblanc i cistercenques a Vallbona. A Tarragona hi havia els convents femenins de l'Ensenyança, carmelites descalces, les beates de Sant Domènec i les de Santa Clara. Els masculins eren: Agustins, caputxins, carmelites descalços, dominics, franciscans, trinitaris calçats i descalços i mercedaris. A més, Tarragona disposava de seminari, el Col·legi de Jesuïtes, cases d'orfes i les esglésies de Sant Pau, Sant Miquel, Santa Tecla, Sant Magí, Natzaret i l'Hospital (Sabaté Bosch, 1992; Perea Simón, 2000: 30).

A la primera meitat del segle XVIII, com a conseqüència de la Guerra de Successió, les relacions entre Roma i la monarquia hispànica van ser difícils. El papa Climent XI havia reconegut l'arxiduc Carles com a pretendent, de manera que Felip V va trencar les relacions amb la Santa Seu (1709). L'Església tarragonina havia encetat el segle amb l'arquebisbe Josep Llinars, mercedari aragonès, que va viure els anys centrals del conflicte; durant la seva prelatura es va produir l'explosió del polvorí de la Torre Grossa, que va afectar els convents propers de dominics i de franciscans. A la seva mort, el papa Climent XI —a petició de l'arxiduc Carles—, va nomenar Isidre Bertran per substituir-lo. Quan el 1713 Bertran es va traslladar a Tarragona, malgrat li prestés obediència Felip V el va desterrar, primer a Vilanova i la Geltrú i després a Mallorca, deixant la seu vacant. La situació es va allargar fins al 1719, quan va morir a Gènova (Morera Llauradó, 2006: 414 i ss; Jordà Fernández, 1988: 50; Recasens Comes, 2019: 181).

Malgrat que la prerrogativa reial de designar les dignitats podria ser un obstacle per a les relacions amb Catalunya, dels deu arquebisbes de Tarragona al segle XVIII —sense oblidar les seves simpaties vers Felip–, cinc n'havien nascut al Principat i un a les Illes. La tibantor es va allargar

durant la primera meitat del segle XVIII, fins que el 1753 Ferran VI va signar un nou concordat amb Roma. Els Borbons van intervenir activament en la designació dels prelats, atès que hi van situar persones afins a les seves idees. Després de Bertran, Felip V proposà Miquel Joan de Taverner, el seguirà Manuel de Samaniego, que el 1723 ordenà la reobertura del seminari. Pere de Copons, nascut a Barcelona, fou la dignitat que va estar al capdavant de la seu més temps, abans hi havia estat bisbe de Girona; era caritatiu, generós i fervent devot del Sagrat Cor, i durant el seu mandat convocà quatre concilis provincials. Tarragona va gaudir d'unes jerarquies eclesiàstiques decidides a integrar-se en la comunitat; les figures de Jaume de Cortada, Juan Lario, Joaquín de Santiyán i Francesc Armanyà en són bons exemples. Tots ells no solament van mostrar preocupació per la seva tasca diocesana, sinó que van voler millorar les condicions de vida dels seus feligresos. Jaume de Cortada, molt devot de Santa Tecla, va iniciar la construcció de la seva capella. Llorenç Despuig, el seu successor, no va poder desenvolupar l'activitat pastoral per haver traspassat sense haver fet l'entrada pública a la ciutat. Juan Lario acabaria la construcció de la capella de Santa Tecla i va tenir gran preocupació per mitigar les necessitats dels més desvalguts (Gramunt Subiela, 1946).

Finalment, per acabar aquesta intervenció, ens referirem a l'arquebisbe Francesc Armanyà. Joaquín de Santiyán i Francesc Armanyà van ser els impulsors de la portada de l'aigua a Tarragona i de les obres de rehabilitació del port (Rodríguez Mas, 1956; Sabaté Bosch, 200. Armanyà, que fou membre de l'acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1771), mostrà gran interès per la formació i per la renovació de l'educació (Carreras i Bulbena, 1928). També se l'ha de recordar pels profunds coneixements en teologia, dret canònic, història i llengües orientals; per la publicació de quatre volums de sermons, i per la redacció de quatre pastorals, on es fa palesa la seva resistència contra els revoltats francesos i la invasió que van protagonitzar (Armanyà Font, 1796-1803, 1794).

> Rompiéron ya las tropas francesas nuestra linea en la frontera del Rosellón, á la verdad no con mucha efusion de sangre de parte de nuestro exército; pero con la sensibilísima muerte de su prudente, valeroso, fidelísimo general [...] Como si con él hubiese espirado el valor y la constancia de la tropa, no solo siguió luego el total abandono del campo, sino tambien muy en breve la rendicion del famoso castillo de San Fernando de Figueras [...] Quiero a impulsos de mi paterno afecto inflamar vuestro zelo, vuestro valor, vuestro amor á la religion, al Rey, y á la patria, para que redoblando los esfuerzos, apli-

> cando prontamente los medios necesarios á la mas vigorosa defensa, no solo salgamos de los riesgos en que nos ha puesto del furor de nuestros enemigos, y acaso la propia desidia ó cobardía, sí que les escarmentemos finalmente y reprimamos su soberbia (Armanyà Font, 1794). [5]

Amoïnat per ajudar els més necessitats, hi va contribuir amb nombroses obres de caritat. De la seva tasca humanitària, en tenim constància en les oracions fúnebres que, en el seu honor, van pronunciar tant Fèlix Amat com fra Juan Izquierdo arran del seu òbit (Amat de Palou i Font, 1803; Izquierdo y Capdevila, 1803).

La preocupació pels infants el va portar a ser fundador del Col·legi dels pares Agustins, als quals va concedir la casa que construí a la Rambla, davant el Col·legi: els baixos servien d'escola i els pisos es llogaven; la renda, que per quinquenni era de cinc-centes lliures catalanes, es destinava a la conservació de l'edifici, a la remuneració i a la manutenció dels dos religiosos que feien de mestres. Normalment a l'escola hi anaven uns cent cinquanta nens, però algunes setmanes solament cent, ja que, en ser fills de famílies pobres, els seus pares els posaven aviat a treballar (Ferrer Bosch, 1980; AHCT, *Llibre d'acords*, 1822,: f.235). Quasi vint anys després de la seva desaparició, l'obra de l'arquebisbe encara era present; a l'agost de 1822, la Junta Municipal de Beneficència de Tarragona reclamava a l'Ajuntament Constitucional el compliment de l'article primer del Decret de les Corts extraordinàries del 12 de febrer de 1822, pel qual el producte de les cases que Francesc Armanyà havia destinat: *a la enseñanza pública y gratuita de primeras letras é instrucción de niñas, que es la base de la educación,* fos retornat i s'apliqués a la benèfica funció que l'arquebisbe havia disposat (AHCT. *Llibre d'acords,* 1882: Senyal 503).

5 Pastoral IX. 149-170: *Para excitar el zelo y valor de los fieles patricios e implorar la divina protección en su defensa contra los enemigos franceses* (Armanyà Font, 1794).

TARRAGONA EN TEMPS DE L'ARQUEBISBE FRANCESC ARMANYÀ (1785-1802)

Salvador-J. Rovira i Gómez
Profesor jubilat d'Història Moderna, Universitat Rovira i Virgili

A finals del Set-cents, Tarragona, capital eclesiàstica de Catalunya i cap del corregiment del seu nom, ocupava les tres terrasses llegades pels romans i s'estenia fins a l'actual Rambla Vella. Fora de la Part Alta a la zona portuària s'havia desenvolupat la població de la Marina. En temps de l'arquebisbe Santiyán, antecessor d'Armanyà, s'emprengueren iniciatives urbanístiques encaminades a fer més habitable la ciutat, així recordarem el passeig Marítim, que anava de la platja del Miracle a la de l'Arrabassada, el de circumvolució, que s'iniciava a la porta de Sant Francesc i, després de rodejar les muralles, acabava al portal de Sant Antoni, i la plaça situada davant d'aquest portal.

La Guerra de Successió obligà a desenvolupar un pla de fortificacions; no podem oblidar que Tarragona era plaça forta, i així es va bastir la Falsa Braga, al voltant de la muralla romana, els baluards de Sant Pere, de Starhemberg, de Sant Jeroni i el de les Forques, a més dels fortins de la Reina i de Sant Jordi, i es feren intervencions al Reial. Ja dins del règim borbònic, tenim la construcció del portal de Sant Antoni i les rehabilitacions dels castells del Rei i del Patriarca. Als anys setanta es van construir una sèrie de fortificacions que anaven del baluard de Sant Francesc al port: el baluard de Sant Domènec, el fortí de Sant Carles, la lluneta del Rei, el baluard d'Orleans i les bateries de Sant Josep i del Llatzaret.

Entre les construccions no militars aixecades a la ciutat durant el segle XVIII, destacarem el convent de les Carmelites Descalces, la capella de Santa Tecla de la Catedral i la casa Castellarnau.

Per allotjar els visitants, hom disposava de dos hostals: el de Sant Antoni, situat al carrer de la Mercè, i el del Roser, al carrer dels Ferrers.

L'any 1787 els tarragonins eren 8.541, dels quals hi havia 4.207 homes i 4.334 dones, mentre que, el 1797, el nombre havia augmentat un xic i arribaven als 9.174.

L'economia tarragonina

Ens hi referirem parlant de l'agricultura, la indústria i el comerç.

L'agricultura

Els conreus més importants eren la vinya, els d'horta, l'oliver, el garrofer, els fruiters i els cereals.

La vinya ocupava més de la meitat de les terres conreades. S'ha de dir que els pagesos no podien començar a veremar fins que l'Ajuntament no ho deia i, respecte de la verema, les autoritats municipals nomenaven una sèrie de pagesos perquè informessin del preu que assolia, i és gràcies a això que sabem que la de 1788 anà dels 28 als 30 rals, segons les partides de terra, i el 1792 oscil·là entre els 49 i els 55 rals.

Les millors terres eren dedicades a l'horta. Els horts es trobaven a la vora del Francolí i estaven sotmesos a les seves periòdiques avingudes. Un dels cultius d'horta més importants era el cànem, que es veia afavorit per la forta demanda que hi havia; l'any 1791 la collita arribà al miler de robes, que es vengueren a 48 rals la roba, i set anys més tard s'assoliren les 1.900.

Els sembrats minvaren afectats per l'avanç de la vinya, que els va prendre una bona part de les terres que tenien dedicades. L'any 1791 es colliren 3.240 fanegues de blat, 770 de civada i 23.740 d'ordi.

Les oliveres també es van veure afectades per l'expansió de la vinya. L'any 1791 s'aconseguiren 2.500 robes d'oli, que foren venudes a 57 rals la roba.

El garrofer s'estengué pel terme empès per la substitució dels bous pel bestiar de peu rodó i la utilització de la garrofa en la indústria, també hi ajudà el fet que el garrofer és un arbre poc exigent i capaç d'arrelar en terres inútils per a altres conreus.

Una bona part de les terres s'explotaven mitjançant arrendaments que es pagaven amb diners, ja que la majoria de les terres que s'arrendaven eren d'horta. Normalment els establien pagesos que no tenien prou terres per conrear i poder-ne viure.

La indústria

L'arquebisbe Armanyà impulsà la instal·lació d'un taller de filats de la direcció del qual restà encarregat el canonge José Ibáñez Falomir. El treball el feien noies. Inicialment fabricaren filats de lli, però les dificultats per col·locar-los en el mercat van fer que els promotors decidissin reconvertir el taller en una fàbrica de mussolines que començà a produir l'any 1788. A despit dels esforços i la bona voluntat, la fàbrica, que estava instal·lada a l'indret on un segle més tard s'implantà la Chartreusse, fracassà,

Una altra indústria era la de l'aiguardent. L'any 1797 hi havia cinc olles dedicades a la seva elaboració.

El comerç

L'activitat comercial a Tarragona no va ser gaire extraordinària durant el Set-cents. Es va fonamentar en l'exportació de vins i aiguardents.

El creixement lent, però gradual, del comerç feia preveure que cap a final de segle els homes de negocis assolirien un bon nombre, atès que tot estava al seu favor, però no fou així. Jordà l'encertà quan escriví que la burgesia mercantil tarragonina era una burgesia que pogué ser i no fou. Entre els homes de negocis setcentistes hi destacaren: els Canals, els Clavells, els Mallol, els Montaner, Francesc Satorras i Fructuós Escolà, que l'any 1788 constituí amb Antoni Martí i Gatell una companyia, en la qual el primer s'ocupava de l'administració i el segon aportava el capital. Tanmateix, a la mort de Martí i Gatell, la companyia continuà amb el seu fill Antoni de Martí i Franquès com a soci capitalista.

Durant els anys que tractem, els conflictes que Espanya va tenir amb França (del 1793 al 1795) i amb la Gran Bretanya (del 1796 al 1804) incidirem molt negativament en el desenvolupament comercial, com a conseqüència del bloqueig marítim imposat per la segona d'aquestes dues potències.

La societat

Dins de la societat, ens farem ressò de la gent de les arts plàstiques, dels comerciants, de la gent de mar, dels pagesos i dels privilegiats.

Dauradors, escultors, arquitectes i impressors

En les dues darreres dècades del Set-cents, sobresurtiren el daurador Francesc Sanaüja i Mariner, l'arquitecte Josep-Antoni Rovira i Fraga, l'escultor Francesc Bonifàs i Massó i els impressors Magí i Pere Canals.

Francesc Sanaüja i Mariner era de les Voltes i s'establí a Tarragona als anys setanta. Entre els seus treballs, figuren el daurat del retaule major de l'ermita de la Mare de Déu de Puigcerver.

Josep-Antoni Rovira i Fraga nasqué a Tarragona el 1730 i hi morí el 1803. Entre les seves obres, destaca la mina i l'aqüeducte per abastir d'aigua a Tarragona, la restauració de l'arc de Berà, el campanar del Vendrell, l'església de Vallmoll, etcètera.

Francesc Bonifàs i Massó, natural de Valls, s'instal·là a Tarragona l'any 1756 i hi traspassà el 1806. A més d'escultor, era un dibuixant excel·lent, com bé ho demostren els seus dibuixos del tom XXIV de l'*España sagrada* del P. Flórez (fig. 3).

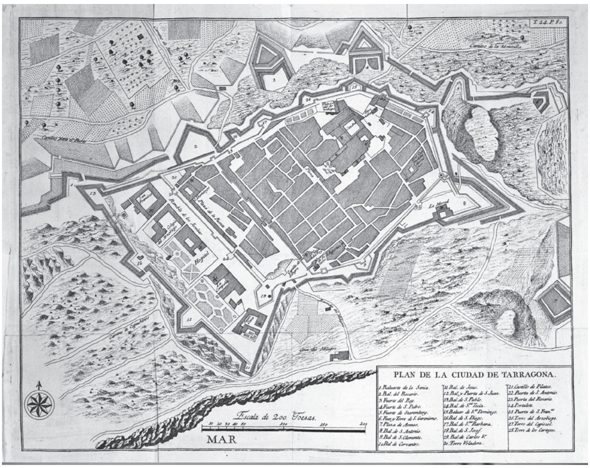

Figura 3. *Plan de la ciudad de Tarragona (*F. Bonifàs Massó, publicat a La España Sagrada. Antigüedades Tarraconenses (1769) d'Henrique Flórez (Vol. XXIV). Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona *(BHMT).*

Pel que fa als impressors, parlarem de Magí i Pere Canals, que, entre molts altres treballs, publicaren les *Pastorals* i els *Sermons* de l'arquebisbe Armanyà.

La gent de mar

El nombre d'homes de mar avançà gradualment en el decurs del segle XVIII. La lleva militar dels Miquelets de l'any 1795 ens permet saber que aleshores a Tarragona residien 559 homes de mar.

La seva vida no era fàcil, ja que a més de les obligacions amb el reial servei, sempre força pesades, hi havia els riscos de la professió, com els accidents a bord de les embarcacions o els naufragis, als quals s'afegia la possibilitat de ser capturat pels pirates magrebins i acabar reduït a la condició d'esclau en una de les places del nord d'Àfrica.

S'integraven en dos gremis o confraries: el de Sant Pere i Sant Andreu i el de Nostra Senyora de la Purificació o Candelària i de Sant Telm.

Element representatiu dels homes de mar tarragonins era el ball de Titans, amb el qual participaven en els actes públics, les festes i les celebracions.

Tret d'alguns patrons, la majoria de la gent de mar vivia amb dificultats econòmiques, atès que el peix fresc s'havia de vendre el mateix dia i no permetia guardar-lo per especular.

La situació econòmica de molts homes de mar millorà durant les dues darreres dècades del segle en passar molts d'ells de pescadors a mariners, mentre que molts patrons de barca de pesca es reconvertiren en patrons de barca de tràfic.

Els pagesos

La immensa majoria dels pagesos que visqueren a Tarragona durant el segle XVIII eren naturals de la ciutat, però hi havia una minoria nascuda en altres indrets.

Vivien sotmesos a les regles establertes per la Sentència Arbitral de Guadalupe, que els comportava haver de pagar el delme i el lluïsme, però els deixava el domini útil de la terra, és a dir, el dret de fer-la fruitar, i els donava la capacitat de transmetre les seves finques als hereus, alienar-les a tercers, empenyorar-les o sotsarrendar-les.

La pagesia es guanyava la vida treballant les terres ubicades al terme de Tarragona, però també les dels termes de Constantí, la Canonja, els Pallaresos, el Catllar i Tamarit.

I quants eren els pagesos? La lleva per al servei dels Miquelets de l'any 1795 ens permet saber que aleshores vivien a la ciutat 785 pagesos de 16 i més anys.

La vida corporativa de la pagesia es desenvolupava dins del gremi de Sant Llorenç i Sant Isidre, que tenia la seu gremial a l'església de Sant Llorenç i estava dirigida per procuradors elegits anualment. Símbol del gremi era el ball de turcs i cavallers.

Els privilegiats

Són dos grups: els eclesiàstics i els nobles.

Els eclesiàstics. Hi formaven part l'arquebisbe, les dignitats, els canonges, el clergat menut de comensals, beneficiats i parroquials, i els membres dels ordes religiosos.

L'arquebisbe era una figura rellevant per la seva condició de metropolità, primat, cap de la Tarraconense, consenyor de Tarragona i senyor o consenyor d'un bon nombre de localitats del Camp.

Integraven el capítol de la Catedral set dignitats —l'ardiaca major, el prior, el sagristà menor, el degà, l'ardiaca de Sant Llorenç, l'hospitaler i l'infermer— i vint canonges.

El clergat de la Catedral es completava amb vint-i-tres comensals (sacerdots que executaven les càrregues del temple metropolità) i quaranta beneficiats.

Vinculada al clergat Catedral, hi havia la confraria de preveres, que es dedicava a l'administració de causes pies, marmessories, col·locació de capitals de particulars en censals, concessió de crèdits i administració dels béns de la mateixa confraria.

Els ordes religiosos eren: els Franciscans Menors, els Mercedaris, les Menoretes de Santa Clara, els Trinitaris, els Carmelites Descalços, els Caputxins, els Agustins, les Monges de l'Ensenyança, les Beates Dominiques i les Carmelites Descalces. L'any 1797 els eclesiàstics eren 475 persones.

Els nobles. Tenien un potencial econòmic considerable i figuraven entre els cinquanta primers contribuents de la ciutat. La seva participació com a regidors, síndics procuradors generals, síndics personers i diputats del comú fou notable. També resulta remarcable la seva presència entre els socis dels Amics del País.

Els llinatges nobles setcentistes tarragonins eren els Alberic, els Alemany, els Blanxart, els Cadenas, els Cases, els Castellarnau, els Cerezo, els

Galli, els Güell, els Kies, els Martí, els Montoliu, els Morenes, els Pastor, els Potau, els Queraltó, els Sentmenat, els Vertamon i els Vidal.

De tots els nobles finiseculars, només en criden l'atenció Josep-Antoni de Castellarnau i Magrinyà, a causa de la seva implicació en la promoció de les obres portuàries; Antoni de Martí i Franquès, per la dedicació que mostrà envers la ciència, i Carles de Morenes i de Caçador, per la resolució que tingué a promocionar-se fins a l'extrem que esdevingué el I baró de les Quatre Torres.

El port

La prohibició de desembarcar mercaderies estrangeres i de fora de Catalunya al port (un càstig en tota regla per part de les autoritats borbòniques) fou molt negativa per a l'economia tarragonina, fins al punt de ser una de les causes que feu romandre la ciutat estancada fins a final de segle.

L'any 1761 s'aconseguí el retorn del dret de desembarcar mercaderies estrangeres. Aquest pas fou molt important, però insuficient, perquè el port estava mancat d'un moll apte per a l'embarcament i desembarcament de persones i mercaderies i que, a l'ensems, fos capaç d'abrigar les naus contra els temporals. A la fi, el 1786, s'aconseguí l'autorització per iniciar la construcció d'un nou moll. Aleshores les forces vives de Tarragona es mobilitzaren per aconseguir el finançament necessari, que s'obtingué gràcies a les generoses donacions de l'arquebisbe Armanyà, de particulars i de diversos grups socials, a l'establiment d'arbitris, a la venda de privilegis de noblesa i a la implantació de rifes i loteries. El promotor de la majoria d'aquestes iniciatives econòmiques a favor de l'obra portuària fou Josep-Antoni de Castellarnau, des del seu càrrec de tresorer.

La Societat Econòmica d'Amics del País

La iniciativa de crear una societat econòmica a Tarragona sorgí arran de la proposta que Gaspar-Domènec Alemany, síndic procurador general, presentà al consistori el 22 de setembre de 1784 com a mesura per treure la ciutat de l'estat de decadència en què es trobava.

El permís per a la creació de la Societat Econòmica d'Amics del País coincidí amb l'arribada a Tarragona de l'arquebisbe Armanyà i els estatuts foren aprovats per Madrid a mitjan 1788.

Els objectius de l'entitat els trobem en els articles I i II, que diuen, respectivament:

> El fin de la Sociedad Económica de Tarragona será mejorar la suerte de todos los pueblos de su Arzobispado y Corregimiento. Sus tareas principales serán procurar una buena educación de niños y niñas; precaver la ociosidad y desarraigar las preocupaciones, y hacer populares las buenas máximas y reglas sobre Agricultura y Artes. Discurrirá también sobre Navegación, Comercio, y quanto pueda aumentar la población o riqueza de su país y el bien estar de sus habitantes. (Sánchez Real, 1972).

La primera Junta Directiva estigué formada per Armanyà, com a director, el governador de Tarragona, com a sotsdirector, més tres canonges i quatre nobles.

Hem de dir que l'activitat de la societat incidí poc en l'economia tarragonina i que si es mantingué activa va ser per l'interès que hi posà Armanyà.

L'arribada de l'aigua

Fou possible gràcies a la munificència dels arquebisbes Santiyán i Armanyà, especialment del darrer, que, un cop acabada la Guerra Gran, reemprengué l'obra de l'aqüeducte, que quedà enllestit i en condicions de dur a Tarragona l'aigua de la mina de l'Arquebisbe el 3 de desembre de 1798. La importància de la intervenció d'Armanyà resta palesa en la inversió feta per ambdós prelats: 828.805 rals Santiyán i 1.660.664 rals Armanyà, és a dir, el primer aportà el 33% dels diners i el segon el 67%.

L'arribada de l'aigua potable a Tarragona es materialitzà amb la construcció de vuit fonts ubicades a les places de Sant Antoni, de Sant Joan, de les Cols –dues–, del Rei, de la Font i de la Duana, i a la dàrsena del port.

Disposar d'aigua fou molt positiu per a la població, ja que permeté millorar la higiene i la salubritat. Resulta provat que la disposició d'aigua en condicions modificà no sols l'edat de les defuncions, que passà del protagonisme infantil al dels adults, sinó també les causes de la mort, ja que les malalties infeccioses digestives pròpies de la infància van ser substituïdes per les malalties mortals típiques de l'edat adulta.

La visita de Carles IV

Per a Tarragona fou tot un esdeveniment la visita que Carles IV i la família reial feren de l'11 al 15 de novembre de 1802.

Amb aquest motiu es netejà a fons la ciutat, s'adobà la part del camí ral del terme per on havia de passar la comitiva, s'empedraren carrers, s'enderrocaren cossos sortints d'edificis per facilitar la circulació de les carrosses, es reforçaren les il·luminacions, es prepararen i es comunicaren les cases del carrer d'en Granada, des de la de Bonaventura Canals fins a la de Pau de Cadenas, que havien de fer la funció de palau reial, ja que el del prelat no es podia utilitzar per estar malalt l'arquebisbe Armanyà, i es donà sortida a aquestes cases per l'extrem oriental de la Rambla de Sant Carles escapçant el baluard de Carles V.

L'efemèride restà immortalitzada en el gravat que Josep-Antoni de Castellarnau encarregà al gravador José Vázquez, sobre dibuix de l'acadèmic Antonio Rodríguez, i que representa el llançament al mar d'un bloc de 20.200 roves que duia a sobre una estàtua de Neptú, obra de l'escultor Vicenç Roig (fig. 4).

Figura 4. *Vista del Puerto de la ciudad de Tarragona y estado en que se hallaba su construcción en la tarde del día 12 de Noviembre de 1802* […]Antonio Rodríguez i José Vázquez. Arxiu del Port de Tarragona.

TARRAGONA DES DE L'AIRE. PLÀNOLS I GRAVATS AL SEGLE XVIII I XIX[1]

Patricia Terrado Ortuño
Doctora en Arqueologia Clàssica.
Investigadora a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Introducció i fonts d'investigació cartogràfiques

La Tarragona que va viure l'Arquebisbe Francesc Armanyà i Font (1718-1803) no va ser la d'una ciutat estàtica. Els processos històrics que van tenir lloc durant els segles xviii i xix modificaren la seva orografia i trama urbana, elements que es reflectien perfectament en els plànols de l'època.

Per aproximar-nos a aquest escenari, disposem de la cartografia històrica com a testimoni gràfic de la ciutat que ens remet al seu urbanisme. La topografia de la ciutat no és sinó un clar reflex dels moviments històrics, econòmics i socials del seu temps. Per aquesta raó, exposarem a grans trets els principals esdeveniments dels segles xviii i xix que influïren en l'articulació de Tarragona i que veurem a través de plànols i gravats.

L'estudi de l'urbanisme de la ciutat compta amb importants publicacions sobre l'evolució de la trama urbana. En destaquem l'estudi de Jaume Massó i Joan Menchon sobre les muralles de Tarragona, així com les obres d'Elena de Ortueta, o els estudis de Lluís Cortada (Cortada i Colomer, 1998; Menchon Bes i Massó Carballido, 1999; Ortueta Hilberath, 2006 i 2009).

1 Aquest treball s'emmarca en els projectes *Vivere in urbe. Arquitectura residencial y espacio urbano en Emporiae y Tarraco. Investigación y socialización* (PID2019-103576 GB C42/ IP: Joaquin Ruiz de Arbulo) i *SULMARE: Sulcato marmore ferro. Canteras, talleres, artesanos y comitentes de las producciones artísticas en piedra en la Hispania Tarraconensis* (PID2019-106967GB-I00/ IP: Diana Gorostidi y Pilar Lapuente). Codi ORCID de la investigadora: 0000-0001-9554-1237.

D'altra banda, la recerca històrica sobre un període concret també ha tret a la llum nombrosos plànols de la Tarragona moderna i contemporània, com ara l'estudi de Manel Güell sobre el setge de Tarragona de 1641, o bé els llibres que tracten de l'evolució del port de Tarragona i es fan ressò de la cartografia històrica, com ara el llibre publicat per Coia Escoda o Santiago Roquer (Alemany Llovera et alii, 1986; Escoda Múrria, 2000; Güell i Junkert, 2003).

Altres estudis cartogràfics se centren únicament en l'anàlisi de plànols o conjunts de mapes concrets. En aquest cas, tenim gran varietat de publicacions centrades en Tarragona, com ara el monogràfic dedicat a Anton van der Wyngaerde publicat per Richard Kagan, o articles tractats per Rafael Gabriel, Eloy Hernández, Elena de Ortueta, Josep Anton Remolà, Joan Menchón, Ivan Negueruela, Patricia Terrado i molts d'altres (Gabriel Costa i Hernández Fernández, 1987; Gabriel Costa, 2002; Kagan, 2008; Negueruela Martinez, 1985; Remolà Vallverdú, 2004; Terrado Ortuño i Menchon Bes, 2020; Terrado Ortuño, 2017, 2021).

Per últim, el Museu d'Història disposa del Centre d'Interpretació de les Fortificacions de Tarragona, que ofereix una visió general de l'evolució del sistema defensiu de Tarragona al llarg de la història, des d'època romana fins que la ciutat deixa de ser plaça militar, el 1854.

El gran volum de cartografia conservada de Tarragona generalment és d'origen militar, ja que, per la seva condició de plaça forta, la ciutat va esdevenir en nombroses ocasions un camp de batalla, de resistència i de rendició. El caràcter militar queda plasmat en aquestes imatges, que mostren a vegades una Tarragona irreal, envoltada per mar i al fons d'una topografia certament inversemblant, que denoten la inexpugnabilitat —no sempre certa— de la ciutat.

En contrast amb aquesta immensa majoria, trobem plànols bells, obres d'art fantasioses que dibuixen una ciutat idealitzada, amb components decoratius l'objectiu dels quals era embellir els salons de persones influents, mecenes i monarques (Albardonedo Freire, 2010).

Les representacions cartogràfiques tenen un component artístic; de fet, no deixen de ser una imatge o una pintura. La confecció d'un plànol no dista molt de l'elaboració seguida per crear un quadre, la qual requereix habilitats manuals i pictòriques i el mateix ús de materials. Sovint aquesta relació tan estreta entre cartografia i art esdevé més evident en aquelles representacions on apareixen detalls simbòlics que il·lustren l'interior dels plànols, sobretot pel que fa a la representació del mapamundi

(Albardonedo Freire, 2010: 35). Altres elements, com ara la decoració dels plànols per mitjà de cartel·les i marcs, van esdevenir essencials en moltes representacions, fet que conferia encara més una imatge d'obra artística o d'element decoratiu. La presència de marcs proporcionava als cartògrafs la possibilitat d'afegir informació addicional fora del plànol, com ara la mateixa autoria, l'escala o altres textos explicatius. De fet, oferia un llenç en blanc per mostrar les habilitats artístiques que, en altres tipus de publicacions, com ara llibres o projectes, no haurien pogut desenvolupar tot el seu potencial (Albardonedo Freire, 2010: 35).

Així, cada plànol s'ha d'interpretar des de diversos angles: el seu objectiu, què volia representar, a quin públic estava dirigit, si la seva elaboració responia a intencionalitats militars, artístiques, polítiques o propagandístiques.

Pel que fa als plànols del segle xvii, aquests mostren unes llicències artístiques com ara les cartel·les i els marcs, i l'ús de símbols. Aquestes característiques es perllongarien al llarg del segle xviii i arribarien fins a inicis del segle xix. Per aquesta raó, aplicar l'anàlisi del plànol integrant-hi la perspectiva de la Història de l'Art i de la Cartografia Històrica permet ubicar els plànols no només físicament en l'obra que els conté, sinó també en el context en què es van elaborar.

Un plànol, en definitiva, és objecte del temps històric que l'ha produït, de manera que s'ha de posar en valor amb els elements que l'envolten per poder interpretar-lo de manera fidedigna.

La Tarragona d'Armanyà

Segons Antoni de Magriñá,

> La Tarragona de 1800 era un gran convento, una gran fortaleza y un Museo arqueológico viviente. (Magriñà de Sunyer, 1901)

La cartografia, de fet, reflectia perfectament aquestes tres facetes: en tots els plànols de finals del segle xviii, es poden veure els múltiples convents que formaven la ciutat, les fortaleses i les restes arqueològiques romanes, les quals van sorgir especialment a inicis del segle xix. Pel que fa a la població, l'any 1787, només hi havia 8.750 habitants a Tarragona. Fou, tanmateix, a mitjans del segle xviii quan la població de Tarragona aniria augmentant progressivament, però sempre més lentament que les seves poblacions veïnes (Recasens Comes, 2011: 97).

Magriñá afirmava, en primer lloc, que Tarragona al segle XVIII era una ciutat fortificada. El transcurs de conflictes bèl·lics l'havia convertit en una autèntica plaça forta, sobretot després de la Guerra dels Segadors (1640-1652), la Guerra de Successió (1702-1714) i, després de la mort d'Armanyà, la Guerra del Francès (1808-1814). De fet, aquests conflictes havien malmès la ciutat i havien provocat nombrosos danys en la seva infraestructura, especialment el port, del qual Armanyà fou un dels artífexs de la seva reconstrucció.

Així, les contínues guerres havien promogut la fortificació de la ciutat per a la defensa, amb la proliferació de molts baluards. Aquest fet havia contribuït a fer que el creixement de la ciutat fos més lent i moderat, ja que les muralles impedien el creixement cap a fora. De fet, les muralles utilitzades al llarg dels segles eren les romanes, les quals s'havien bastit de baluards, de reformes i afegits per fer front als atacs. Aquesta limitació topogràfica impedia aquest creixement urbanístic (Menchon Bes i Massó Carballido, 1999).

Aquests esdeveniments queden reflectits en els plànols, que mostren una ciutat emmurallada i plena de baluards, tant a la part alta com a la part baixa, per protegir el port.

La cartografia espanyola i francesa

La cartografia del segle XVIII encara té una forta influència del segle anterior. De fet, tot el període que va de 1600 a 1700 es troba fortament influït per la cartografia francesa. Aquest fet es deu a la creació a França l'any 1744 del *Dépôt de la Guerre* sota el regnat de Lluís XV: un cos d'enginyers i geògrafs encarregats de fer aixecaments topogràfics i de confeccionar mapes i plànols, amb especial atenció als llocs on tenien previst intervenir militarment. Més tard, el 1888 es crearia el Servei Geogràfic de l'Armada, una entitat que depenia de l'Estat. Aquest servei suposà l'homogeneïtzació de la representació planimètrica, fent que el segle XVIII esdevingués el zenit de la cartografia (Bonet Correa, 1991: 26).

En l'àmbit espanyol, el gran impuls en la ciència cartogràfica el va donar la creació del Real Cos d'Enginyers Militars l'any 1710, però sobretot fou arran de l'entrada, com a director, un any més tard, de Jorge Pròsper de Verboom (1667-1744) a l'Acadèmia de Matemàtiques i Arquitectura Civil i Militar. Verboom, militar d'origen flamenc, era deixeble del preeminent enginyer i geògraf Sebastián Fernández de Medrano i va ser un dels grans

impulsors i renovadors de la cartografia espanyola del segle XVIII. Gràcies a aquest impuls, el 1718 es va promulgar una reial ordre que obligava a representar en tots els mapes i plànols militars, a part de les fortificacions, els recursos agraris, industrials i hidràulics, així com les fronteres i els camins. Aquest fet es veu clarament plasmat en els plànols del moment, que solen ser molt detallistes i que permeten apreciar detalls de les ciutats i del seu territori més immediat. Quant a la representació de ports, es presta molta atenció a aixecar i representar el port i la seva costa immediata. En projectar les noves fortificacions de defensa marítima, és molt comú trobar que els molls i els resguards s'ampliïn de manera artificial per donar èmfasi a la representació. Aquesta meticulositat, no obstant això, no deixa de ser una còpia del model francès, que també es caracteritzava pel detallisme.

Així, els plànols mostren que a mitjans de segle XVIII existien onze ciutats catalanes com a places d'armes, entre les quals es trobava Tarragona.[2] Com a conseqüència d'això, el període il·lustrat tarragoní també va deixar petjada en les representacions cartogràfiques. D'una banda, el territori i la ciutat es van racionalitzar segons les necessitats i el desenvolupament de la societat i, d'una altra, els projectes d'aquest moment tracen una ciutat ideal derivada del classicisme de Vitruvi afegint-hi la funcionalitat dels serveis i les infraestructures (Ortueta Hilberath, 2006: 15). La planimetria d'aquest segle i d'inicis del següent seria reflex de les noves tendències, i s'abandonen, per tant, a partir de la segona meitat del segle XVIII, les vistes ideals i fantasioses per altres representacions més fidels a la realitat. Així, en aquesta etapa, es duen a terme dues dinàmiques diferents: la política d'embelliment de la ciutat vinculada al desenvolupament de la població, de la qual el port de Tarragona n'era el tema pendent, i l'establiment de la nova població de la Marina (Ortueta Hilberath, 2006: 17). Va ser en aquest moment quan s'iniciaren els projectes d'urbanització de la part baixa de la ciutat.[3]

Una altra manera d'apropar-nos a l'aparença que tindria la ciutat de Tarragona és també a través de les vistes dels gravats que ens ofereixen una imatge de la ciutat des de diverses perspectives.

Trobem d'aquest període una vista de la ciutat creada pel gravador d'Augsburg Gabriel Bodenehr (1664-1758), publicada prop del 1717 i ti-

2 Cortada i Colomer, Lluís. 1998. *Estructures territorials, urbanisme i arquitectura poliorcètics a la Catalunya preindustrial: segles XVIII i XIX*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 109 i seg.

3 Cf. Infra.

tulada *Taragone in Catalonien* (fig. 5). Bodenehr fou un editor, cartògraf i gravador alemany, conegut pels seus plànols i vistes de ciutats. Una de les seves obres mostra una vista de Tarragona des de la part dreta del riu, amb el pont que creuava el Francolí en primer lloc. S'hi assenyalen importants edificis i convents, així com la catedral. El gravat representa l'entrada dels vaixells aliats el 1705 durant la Guerra de Successió.

Figura 5. *Taragone in Catalonien.* 1717. Gabriel Bodenehr.
Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya.

A més, aquest indica amb unes didascàlies alguns elements topogràfics importants de la ciutat, a part de la descripció, que diu així:

> Tarragona és una bonica ciutat arquebisbal a Catalunya a la vora de la Mediterrània. Té Universitat des del 1572, promoguda pel cardenal Gaspar Cervantes. Hi ha molt comerç i hom hi pot veure restes molt antigues, com el temple que fou aixecat en temps de l'emperador Tiberi[4].

Tanmateix, aquest gravat no és original, sinó que es tracta d'una còpia d'un gravat francès dut a terme per Sébastien de Pontault, cavaller de Beaulieu. L'autor pretenia mostrar la flota aliada el 1705, però va copiar el gravat de Pontault del setge de Tarragona de 1644, inclòs en un llibre titulat *Les glorieuses conquêtes de Louis le Grand*, publicat el 1659 (fig. 6). Així, Bodenehr fa algunes modificacions de l'original: canviar l'idioma amb què estava escrit Tarragona i el de la llegenda, del francès a l'alemany; esborrar «l'armée Françoise», escrit damunt dels vaixells del port, i eliminar la part superior del gravat.

4 Traducció de l'autora.

Figura 6. *Taragona en Catalogne*. Ca. 1659. Sébastien de Pontault. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya.

Pel que fa als gravats elaborats per espanyols i catalans, aquests també són força nombrosos. Els catalans Francesc Tramulles (1722?-1773) i Josep Prat (c.1730-1788) el 1765 van crear una sèrie d'estampes de la ciutat emeses amb el motiu del trasllat de la relíquia de Santa Tecla a la ciutat (Mata de la Cruz, Sofia, 2012; Ortueta Hilberath, 2006: 15). Les vistes mostren la ciutat emmurallada percebuda com una plaça forta, amb les esglésies i els convents. D'altra banda, existeix un gravat de 1781 elaborat per Antoni Pons que mostra una perspectiva de la ciutat vista des del mar (fig. 7). Aquest gravat es troba publicat en l'*Atlante Español*, i dos segles més tard en el tercer volum de la *Geografia General de Catalunya* (Espinalt y García, 1778-95; Morera Llauradó, 1899). S'hi representa la Torre del Port (identificada com a Torre del Moll amb el número 20) i l'escullera medieval al seu costat. Hi destaca la presència de casetes o petits edificis just en l'arrencada del moll, i la gran formació sorrenca a la platja. Aquesta platja discorre al llarg de les barraques de pescadors.

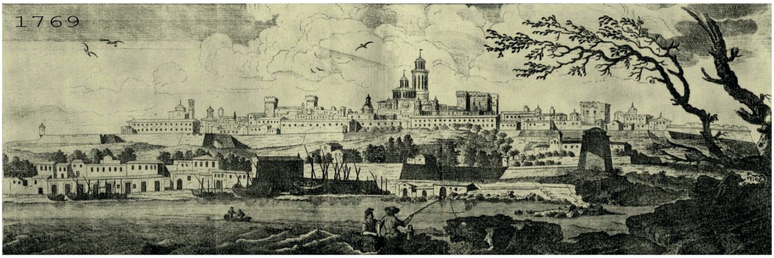

Figura 7. *La ciudad de Tarragona desde el mar*. 1785. Antoni Ponz.
Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona. (BHMT)

Una ciutat eclesiàstica. Santiyán, Armanyà i les reformes.

L'aparença que tenia la ciutat a finals del segle XVIII i a inicis del segle XIX també va ser, en part, gràcies a la tasca que van dur a terme els arquebisbes Santiyán i Armanyà a fi de millorar-la.

El moviment cultural de la Il·lustració va permetre que les idees que es gestaven a Europa, basades en què la ciència i l'educació millorarien la qualitat de vida de les persones, arribessin a Tarragona. Això va ser possible gràcies als dos arquebisbes il·lustrats, que es formaren en la cort de Carles III, qui es rodejà de col·laboradors. Els monarques il·lustrats pretenien dissenyar ciutats amb grans avingudes, parcs, enormes fonts i passejos i Tarragona beuria d'aquest moviment.

Així, devem a aquests dos arquebisbes les reformes per abastir d'aigua potable la ciutat, ja que fins al moment el proveïment d'aigua es limitava a algunes fonts i a l'emmagatzematge de l'aigua de pluja, i també a la reconstrucció del port.

Fou Joaquín de Santiyán el primer que inicià les obres per portar l'aigua a través d'un aqüeducte. L'obra fou projectada per l'arquitecte Joan Antoni Rovira (Rovira i Gómez i Fàbregas Roig, 2011: 210). Aquest aqüeducte, conegut com la Mina de l'Arquebisbe, va ser concebut sobre una part del seu antecessor romà que portava l'aigua del riu Gaià. El naixement de la nova Mina es va ubicar en l'antic terme de Torrelles, a prop del poble de Puigpelat, i va ser possible aprofitar alguns trams del vell aqüeducte romà, encara que les recents investigacions demostren que les dues conduccions discorren gairebé sempre separades (Canela Gràcia, 2010).

Figura 8. *Plano del Famoso Aqueducto de los Romanos desde la Ciudad de Tarragona hasta el lugar de Pont de Armentéra: levantado de orden del Ilmo. y Rmo. Sor. Dn. Joaquin de Santiyán y Valdivioso Arzobispo de dicha Ciudad desde primero de Marzo hasta 28 del mismo del presente año 1781.* José Antonio Rovira. Cartoteca del Centro Geográfico del Ejército. Signatura: Ar.F-T.8-C.2-278

Quan morí Santiyán, el nou arquebisbe, Francesc Armanyà, continuà l'obra, que finalitzà el 1789. El plànol que presentem és només la part final d'un que mesura gairebé quatre metres de llarg i mostra tot el recorregut de l'aqüeducte. El detallisme de l'obra és cridaner, ja que permet veure tots els punts, i l'aixecament topogràfic és molt curós. El plànol complet comprèn els partits judicials de Tarragona i Valls, i passa pels termes municipals dels Pallaresos, la Secuita i Vilabella i Vila-rodona. Conté una àmplia nota on descriu l'origen, l'estat i la restauració de l'aqüeducte. Mostra també la relació de les principals fortificacions i edificis de Tarragona en ordre alfabètic (fig. 8).

Les obres del port

La tasca d'Armanyà va permetre que la ciutat de Tarragona a poc a poc es reactivés. Però també hi van influir altres factors, els quals donaren un gran impuls al creixement econòmic de la ciutat, que, encara que lent i pausat, també contribuí a l'augment de població (Magriñà de Sunyer, 1901; Ortueta Hilberath, 2007, 2009).

Un altre esdeveniment important que va canviar la configuració de la ciutat va ser l'inici de les obres del port modern. Des de la fi del segle XVII va haver-hi diversos intents per reprendre la reconstrucció del port i recobrar el privilegi de port principal de la zona, però no va ser fins a 1790 quan començaria a dur-se a terme l'obra, malgrat que ja s'havia donat llum verda el 1776, ja que el projecte comptava amb molts detractors que veien amb recel l'inici de les obres per la pèrdua de les seves rendes, i la ciutat no gaudia de la suficient bonança econòmica com per poder pagar unes obres de tal envergadura (Gisbert Bel, 2012: 28-29). Després de diversos intents, el 25 de maig de 1776 es crea una comissió per redactar un projecte a fi de reactivar la reconstrucció del port, que seria transmès més tard al rei Carles III. En aquest escrit enviat al rei, a part de la petició de construir el port de Tarragona, també s'incloïen propostes d'arbitris per cobrar, i així fer front a l'elevat cost de les obres. Les oposicions de Reus al projecte de remodelació van ser immediates, ja que utilitzava el port de Salou amb finalitats comercials, de manera que el procés de litigis es va allargar fins a la creació de la Junta Protectora de les Obres del Port (1790-1836), que va establir un reglament amb els càrrecs de les obres, la recaptació, la vigilància de la construcció, etc (Gisbert Bel, 2012: 29).

De fet, la vida del port de Tarragona havia estat molt convulsa al llarg del temps, no només en els segles que tractem avui aquí, ja que la badia portuària s'utilitzà des d'època protohistòrica. De fet, des d'època ibèrica tenim evidències de comerç i de l'explotació dels recursos marítims. No podem saber com era el port en aquell moment, però segurament s'utilitzava la cala natural, ja que estava situada a recer del vent i dels principals corrents. En època romana es va construir un moll per aprofitar les bones condicions de la badia. La peculiaritat d'aquest moll és que fou construït amb la tècnica d'*opus pilarum*, és a dir, es col·locaven grans pilons a l'aigua amb formigó hidràulic units amb arcs, de manera que l'estructura tenia l'aparença d'un gran pont a l'aigua (Terrado Ortuño, 2015, 2019). Aquests arcs van contribuir a fer que la sorra entrés a la rada portuària i que aviat

part del moll se sedimentés, el que provocà que el port esdevingués perillós per a l'entrada de grans vaixells. El pas dels anys va agreujar aquesta situació, i a l'edat mitjana es va construir un moll a prop del romà, el qual, a causa de problemes de manteniment i les avingudes del francolí, es trobava en estat ruïnós.

En el moment que tractem, el port que s'utilitzava era el de Salou, per la seva ràpida connexió amb Reus. De la mateixa manera, després de la Guerra dels Segadors (1640-1652), l'activitat portuària de la ciutat va patir un recés. Tanmateix, l'inici d'aquest segle tampoc no va estar exempt de problemes, ja que la Guerra de Successió (1702-1714) va tenir importants repercussions econòmiques que dificultarien aquestes obres. El 1778 es promulgà el Decret de lliure comerç amb Amèrica, una iniciativa que suposà una obertura econòmica i que també fou important en la decisió de la remodelació del port, la qual el convertí en un lloc segur per als vaixells.

En aquest sentit, l'arquebisbe Armanyà jugà un paper molt important, ja que va lluitar perquè es dugués a terme aquesta rehabilitació del port i per evitar iniciatives com ara crear un canal que unís el port de Salou amb Reus (Parreu i Alberich, 1975).

Les restes d'aquest moll romà van estar presents al paisatge urbà tarragoní fins a mitjans del segle XIX, quan finalment es van retirar. És molt curiós que en els plànols de la ciutat, de vegades es dibuixa el moll, però no sempre, tot i que existia. Generalment, les restes de l'estructura han aparegut a la planimetria des del segle XVII fins a mitjans del segle XIX.

Així, ens trobem amb la confecció de planimetries per enginyers i geògrafs que, en molts casos, no han estat mai a Tarragona i que copien altres plànols més antics, o bé que els modifiquen segons les obres que es volen efectuar, la qual cosa explica que, segons la intencionalitat de l'autor, podria no interessar representar les restes romanes.

La documentació històrica també ens explica com era l'estat del port abans de l'inici de les obres. Es conserva un informe que va escriure el 1777 el tinent coronel Miguel Sánchez Jaramas. El contingut d'aquest informe, transcrit per Sánchez Real el 1995, aporta valuosa informació sobre l'estat del port, quan encara pervivien les restes romanes. Sobre el moll romà diu així:

> A la orilla del mar subsisten en parte los fundamentos del muelle del Puerto antiguo que en el día forman un arrecife de piedra suelta. El extremo de este arrecife está compuesto de tres fortísimas moles de hormigón y piedra de mampostería, que según se advierte fueron lavrados con caxones y es de

> prevenir que son trozos de la obra en que estaba el Farol, para guiar de noche las embarcaciones comprovándolo el nombre de Farellon que hoy conserva todavía. En el extremo del muelle había una capilla (hoy arruinada) para decir misa para las galeras. (Sánchez Real, 1995: document VIII, art. 4)

La informació d'aquest fragment casa perfectament amb alguns plànols de l'època i posteriors. En destaca la precisió de la descripció de Jaramas pel que fa a aquests plànols en concret, en els quals s'aprecia perfectament el final del moll amb tres grans pedres (fig. 9).

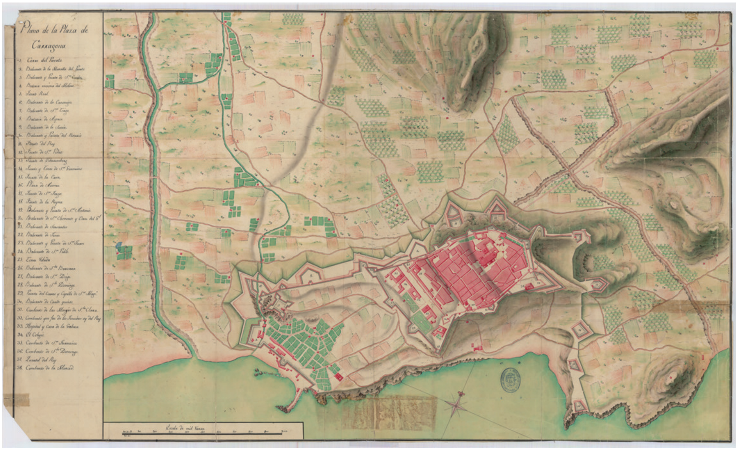

Figura 9. *Plano de la Plaza de Tarragona*. 1749. Miguel Marin. Cartoteca del Archivo General Militar de Madrid. Signatura: T-20/10

A més, si seguim un text de l'època de Saturnino Bellido, director de les obres del port, ens indica com aquest moll:

> Terminaba dicha obra con cierto machón o martillo, que conoció el país con el nombre de Farelló, diminutivo catalán de faro, subsistente todavía en el año 1843, en que mandó a destruirlo a fuerza de barrenos el director de las obras D. Ciriaco Muller, porque causaba algún estorbo a los pescadores para el varamento de las embarcaciones. (Morera Llauradó, 1910: 9).

Val a dir que les obres van provocar un gran daltabaix a la ciutat. El testimoni de Magriñá ens indica que

> Si alguno quisiera grafiar a la Tarragona del siglo XIX, la tendría que llamar ciudad de los barrenos, pues durante 80 años no hubo día que no se dispararan lo menos una docena. (Magriñà vhbhnjmk,- de Sunyer, 1901)

Les obres del port les van dur a termes presos, que, fins i tot, van protagonitzar nombroses vagues perquè les seves condicions de vida eren infrahumanes. A més, tenim testimonis que les explosions per obtenir pedra per construir el port havien causat danys a molts edificis de la ciutat. De fet, el convent dels Caputxins, situat a la zona del Miracle, en el nou projecte de Juan Smith, es va traslladar perquè les explosions van ferir molts capellans. Quant al nou convent dels Caputxins, aquest es localitzaria en uns terrenys que eren propietat de Josep Anton de Castellarnau, tresorer de l'obra, i s'acabaria el 1805 (Escoda Múrria, 2000: 59).

Tal va ser la magnitud de les obres que el rei Carles IV les va inaugurar oficialment l'any 1802. D'aquest moment es conserva un gravat de Laborde que data del 1806, en el qual es mostra una vista de les obres del port des del mar. La imatge destaca per la «penya botada», és a dir, un gran bloc de pedra coronat per una estàtua de Neptú acompanyat per un dofí, a punt de ser llançada al mar mitjançant el burro, una plataforma que es movia mitjançant corrons i que podia traslladar pesats blocs de pedra.

El creixement del barri del port

El principal element d'aquesta remodelació iniciada en època de Santiyán i Armanyà va ser la construcció del barri de la Marina. Carles III va projectar la creació de noves poblacions civils com a herència de la Il·lustració per compensar el llarg període d'arquitectura militar (Cortada i Colomer, 1998: 226 i ss).

Tarragona va ser una ciutat més en la qual es va aplicar aquest nou concepte de crea ció de noves poblacions, en aquest cas va ser el barri de la Marina. El seu origen, a més, va sorgir de la necessitat d'ampliar la ciutat a causa de l'adveniment de centenars de treballadors que venien a participar en les obres del port, de manera que la seva ubicació lògica seria aquest barri annex a la ciutat.

Hem de destacar, no obstant això, que Tarragona, com a capital del corregiment i plaça forta, tenia permís per derruir els baluards a fi d'urbanitzar la zona de manera ordenada; així doncs, veiem com en aquest segle es produeixen importants moviments topogràfics i arquitectònics: d'una

banda la fortificació i, d'altra banda, l'embelliment de la ciutat. Aquest últim aspecte va ser, en part, gràcies als arquebisbes Santiyán i Armanyà, els quals van fer prevaler la millora de la ciutat.

Figura 10. *Planta de la playa del puerto de Tarragona y proyecto de la nueva población. 17 de septiembre de 1803*. Antonio López Sopeña. Arxiu del Port de Tarragona, signatura digital: 3026.

Juan Smith, director de les obres del port, també va redactar el 1806 un projecte anomenat Nova Població de la Marina, promogut amb la creació el 1803 de la Junta de les Obres del Port —formada per Pedro Ignacio Corretja, Josep Torras Pellicer, Juan Smith i Antonio López Sopeña—, encarregada de planificar aquesta zona (Escoda Múrria, 2000: 59). L'objectiu d'aquest grup era centrar-se en la provisió d'aigua potable mitjançant les canalitzacions, les fortificacions, l'adopció d'una quadrícula neoclàssica com a forma d'urbanització i executar finalment el projecte de «Nova Població de la Marina» (Aresté Bagés, 1981: 13-15). Un dels primers plànols que projectava la configuració d'aquesta zona data precisament del 1803 i va ser creació d'Antonio López Sopeña, que adaptà la nova població a la fortificació (fig. 10).

Valoracions finals

A pesar que molts estudis ressenyin i publiquin els plànols existents sobre la ciutat de Tarragona, són moltes les recerques pendents sobre aquests —alguns plànols són de gran interès perquè mostren edificis i fortaleses desapareguts— i l'evolució de la tècnica cartogràfica a Tarragona. En aquesta aproximació, hem pogut comprovar com molts d'aquests plànols mostren aspectes desconeguts de la història de la ciutat, així com la seva evolució urbanística.

Són necessaris més estudis en detall sobre plànols per poder assenyalar importants aspectes de la història de la ciutat que sovint passen desapercebuts quan fem una ullada general a la cartografia.

EL CANONGE RAMON FOGUET: ARQUEOLOGIA I COL·LECCIONISME A LA TARRAGONA IL·LUSTRADA DE LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XVIII

Jaume Massó Carballido
Arqueòleg i historiador. Institut Municipal Reus Cultura

Era lògic que una ciutat com Tarragona, capital que fou d'una de les més importants —i la més extensa— províncies romanes, disposés d'una bona nòmina d'investigadors, historiadors, erudits i curiosos del seu extraordinari passat, un passat encara avui prou visible i vistent com per justificar la seva declaració com a Patrimoni de la Humanitat. Hem de tenir molt en compte que la major destrucció —incontrolada— del llegat arqueològic de Tàrraco es va portar a terme al llarg del segle XIX (i no dic res de les diferents malifetes perpetrades al segle XX). Tarragonins i forasters, nacionals i estrangers, es van sentir atrets per les monumentals restes de l'Antiguitat i es preocuparen (uns més que d'altres, és clar) de reunir, col·leccionar i, àdhuc, exportar els elements arqueològics i epigràfics procedents de la ciutat antiga (Massó Carballido, 2001, 2003, 2015).

Gairebé enllaçant —si estenem un pont imaginari que tingui més d'un segle de longitud— amb la tradició humanística del XVI —representada a Tarragona per l'erudit advocat Lluís Pons d'Icart i pel seu mig parent i arquebisbe Antoni Agustí i Albanell—, l'il·lustrat tarragoní ens ofereix —especialment a la segona meitat d'aquesta centúria i als primers anys de la següent— un panorama realment impressionant de noms i d'obres, per bé que cal dir que —en bona part— la informació realment útil per a la historiografia arqueològica ha romàs inèdita o molt poc coneguda fins a èpoques molt recents.

L'any 1718, poc després de superar el tràngol de la Guerra de Successió, Tarragona comptava només amb quatre mil cinc-cents habitants. A partir d'aquell moment, l'augment poblacional seria força ràpid, paral·lel amb el progrés econòmic del país. El cens de Floridablanca, de 1787, registrava vuit mil cinc-cents setanta habitants a la ciutat. El 1808 ja s'arribà a prop

dels deu mil habitants, una població que hom veuria extraordinàriament augmentada al començament de la Guerra del Francès (el 1810, Tarragona fou la capital accidental de Catalunya) i l'any 1811 s'assolí la xifra de més de trenta mil persones, encabides entre les muralles i els baluards repetidament reforçats. L'assalt francès, aquell mateix 1811, provocà la fugida de la major part dels seus habitants, un fet que comportà la disminució de la població fins a menys de dues mil persones durant l'ocupació militar francesa, fins al 1813. La recuperació, relativament ràpida, es concretaria el 1822, tot assolint de nou —o gairebé— els deu mil habitants.

Ramon Foguet i Foraster

Personatge polimorf, canonge, bibliòfil, arqueòleg i col·leccionista, Ramon Foguet va néixer a Sant Martí de Maldà (Urgell) el 25 de gener de 1729. Fou un dels diversos fills de Josep Foguet, pagès, i de Caterina Foraster (fig. 11) (Ruiz i Porta, 1914; Güell i Junkert, 1991). Entrà molt aviat al Seminari de Tarragona i als 17 anys continuà els estudis a la Universitat de Cervera, en la qual es va graduar en Dret Civil i Canònic i es doctorà en Filosofia, disciplina que va ensenyar a la corresponent càtedra. Igual que altres parents molt pròxims, fou nomenat canonge del capítol de la Catedral de Tarragona (l'any 1751, quan encara era molt jove). Va obtenir el 1789 la dignitat d'ardiaca de Vila-seca (la segona en importància del capítol), que mantingué fins a la seva mort, i exercí diversos càrrecs com a canonge: jutge sinodal, subdelegat de la «Santa Cruzada», arxiver capitular i vicari general. Fou, a més, diputat eclesiàstic i comissionat provincial a la Cort. El 1769 va formar part de la junta municipal encarregada d'atendre l'alienació dels béns dels jesuïtes expulsats.

Figura 11. Retrat de Ramon Foguet. Museu Diocesà de Tarragona.

Bon coneixedor del llatí i del grec, Foguet fou la figura clau de la cultura tarragonina de la segona meitat del segle XVIII i l'erudit local de referència i de consulta obligada per a tots els il·lustrats peninsulars. Si llegim els elogis que li van dedicar en lletra impresa personatges tan destacats com Finestres, Flórez, Ponç (castellanitzat Ponz) o Masdéu —o el baró de Maldà, en lletra manuscrita—, que el van poder tractar personalment, podem capir la categoria humana que va assolir, així com el seu prestigi intel·lectual.[1]

Entre 1759 i 1760, Foguet va emprendre amb el seu amic mallorquí Bartomeu Pou (també eclesiàstic i col·laborador de Finestres) una recopilació d'inscripcions llatines de l'antiga Tàrraco, que dissortadament no van arribar a concloure (Batllori Munné, 1946: 58-66, 71). Després es va

1 Vegeu *infra*.

limitar quasi exclusivament a servir de guia i d'informador per a diferents erudits hispànics, viatgers o corresponsals, i van ser aquests —com veurem succintament— els que van publicar els treballs o estudis més interessants sobre les antiguitats tarraconenses.

El suara esmentat Antoni Ponç i Piquer (1725-1792) va fer una interessant referència a l'important conjunt arqueològic, artístic i bibliogràfic que Foguet tenia a casa seva i que ell va poder veure i apreciar:

> Algunas de las referidas piedras [amb inscripcions romanes] las posee Don Ramon Foguet, Canónigo de esta Santa Iglesia, y él mismo me ha suministrado las copias. El nombre de este buen amigo, y favorecedor mio ya se halla mencionado con igual motivo en las obras del Maestro Florez, y de Don Joseph Finestres; pero yo debo añadir (aunque será con mucho desagrado suyo), que he encontrado muy pocas personas en mis viages por España tan inflamadas por el provecho, y honor de la Nacion, tan prontas á contribuir, y trabajar en quanto puede ser del caso á su ilustracion; siendo su casa un depósito, donde cualquier sabio, y curioso encuentra con que satisfacer su buena inclinacion en libros, pinturas, medallas, y otras cosas dignas del gusto mas refinado, como lo tiene el expresado Señor Foguet, á quien el Público será deudor de muchas de las especies que he referido, si llegan á publicarse. La librería del Señor Foguet es copiosa, y de obras muy raras, particularmente de Autores Españoles. Su coleccion de medallas de todos tamaños, y metales, de Emperadores, Colonias, familias, latinas, griegas, celtibéricas, &c. es considerable. Entre sus quadros los hay de Carducho, de Rivera, de Ribalta, de Orrente, de Juncosa, y de otros Artífices acreditados. (Ponz, 1788: 188-189)[2]

Foguet dictà testament el 16 de juny de 1790 i hi va afegir un parell de codicils quatre anys després, uns documents aleshores custodiats pel notari Eudald Gavella i que actualment es conserven a l'Arxiu Històric de Tarragona. Donà al convent de franciscans de Tarragona els milers de volums (manuscrits inclosos) de la seva important biblioteca, així com una gran quantitat de «barros antiguos» (fragments de vasos ceràmics de vernís negre i de *terra sigillata*) amb segells i grafits, uns quants milers de monedes,[3] diverses antiguitats i un gabinet amb peces d'història natural,

2 Hi ha una edició facsímil d'aquesta obra, editada l'any 1972 (Ponz, 1972).

3 Vegeu González de Posada, 1907. A la pàgina 472, s'indica que «Los canónigos de Tarragona, D. Ramón Foguet y D. Antonio Verdejo, hicieron buenos acopios de medallas: el primero llegó a tener más de 14.000, regaló las 10.000, habiendo reservado para las restantes, que dejó á su muerte al convento de San Francisco. A estos dos debe principio *mi pequeño*

que van formar un excel·lent museu biblioteca obert als visitants curiosos, el primer d'aquesta mena a la ciutat de Tarragona.

Ramon Foguet va morir a la ciutat de Tarragona el 16 de novembre de 1794. Uns quants dies després, 2 de desembre, a l'oficial *Gazeta de Madrid*, va aparèixer aquesta destacable nota necrològica:

> *Tarragona 20 de Noviembre*. / El 16 del presente murió en esta ciudad D. Ramon Foguet, Canónigo y Dignidad de esta Sta. Iglesia, celebrado del Mtro. Florez y de los eruditos Ponz y Masdeu. Habia juntado tantos libros, medallas y pinturas que su museo fue freqüentado de los curiosos viageros, y hoy es uno de los mas preciosos ornamentos de esta ciudad. Se combináron felizmente sus facultades, su genio amador de la antigüedad, y su domicilio donde hay tantas. No solo en este buen gusto fue exemplo á los Eclesiásticos pudientes, sino tambien en todas las virtudes de su estado, especialmente en la aplicación á las letras, y en la caridad con los pobres. (Gazeta de Madrid, 1794: 1417)

En el discurs biogràfic pòstum sobre Foguet que publicà el frare franciscà i historiador Josep Rius, hi ha una quantificació d'aquell llegat patrimonial:

> El Monetario del Señor Foguét contiene unas tres mil Medallas, algunas Cornelinas y Camafeos, y à juicio de los habiles en la materia son muy particulares y preciosas […]. Sobre los tiestos ò barros hallados en los campos vecinos à Tarragona compuso el Señor Arcediano una nerviosa Disertacion, en que prueba con erudicion y energía, no ser Seguntinos è iguales à los que en 1779 publicó en otra erudita Disertacion el Excelentísimo Señor Don Antonio Valcarcel Pío de Saboya y Moura Conde de Lumiares; sino de fábricas que habia en Tarragona, dando à esta Ciudad aquel no conocido ramo de industria en unos tiempos, en que así como daba el nombre à la mayor parte de España excedia à todas sus Ciudades, en la magnificencia de Palacios, aquaductos, Circo, Amfiteatro &c. A la verdad en su Muséo existente en este nuestro Convento de Tarragona se ven 280 barros de calidades y especies distintas por sus relieves, oficinas, ò nombres de los sujetos à cuyo uso se fabricaron, y de todo este número solos ocho se parecen à los 78 barros que publicó el Conde de Lumiares. (Rius, 1795: 24, notes 1 i 2)[4]

---

monetario con los apreciables dones de sus duplicados. Tengan sus nombres una memoria tan perpetua como mi gratitud lo será.»

4 A la nota 1 de la p. 25, ressenya que «Inclusos los Manuscritos se compone la Biblioteca del Señor Foguét de mas de quatro mil volúmenes». Val a dir que molts dels vasos de ceràmica

El mateix frare Rius, en un altre passatge del seu discurs funerari, explicà que Foguet compensava econòmicament «à quantos les traian algun tiesto, ù otro monumento de la ancianidad venerable», tot aportant un paràgraf d'una carta que Ponç havia tramès al canonge tarraconense el 30 de juny de 1789: «Dichoso V. M. que tan sencillamente puede ocuparse, y con provecho de pobres Labradores en recoger tiestos antiguos y colocar producciones terrestres» (Rius, 1795: 16).

Malauradament, la major part dels objectes llegats per Foguet va desaparèixer o es va dispersar entre 1811 i 1813, arran del violent assalt i la consegüent ocupació de la ciutat per les tropes de Napoleó (Morera Llauradó, 1899),[5] per bé que a la Biblioteca Pública de Tarragona s'hi han conservat més de cinc-cents volums de l'antiga «llibreria» de Foguet.[6] D'altra banda, i com veurem *infra*, a l'arxiu de la Real Academia de la Historia (Madrid), es guarden dos manuscrits (de 1803 i 1807) signats per l'asturià González de Posada, també canonge de Tarragona i continuador de la tasca «antiquària» de Foguet, que fan referència als esmentats segells i grafits sobre ceràmiques romanes.

Les restes de Tàrraco, descrites pels il·lustrats

Josep Finestres i de Monsalvo (1688-1777), pràcticament reclòs a la seva estimada Universitat de Cervera, compilà una *Sylloge inscriptionum romanarum* (1762) gràcies a la col·laboració de diversos corresponsals, molts dels quals anònims —a més a més del seu deixeble Ramon Llàtzer de Dou i dels ja esmentats Foguet i Pou—, que li van anar trametent noves lectures dels epígrafs romans fins aleshores coneguts (majoritàriament tarraconenses) (Finestres, 1762; Casanovas, 1931: 349-352), però pocs cops va tenir ocasió de comprovar-les directament amb els originals.[7] Com és ben

---

romana decorada apareguts als rebliments arqueològics de Tarragona no són de producció local, sinó importats d'altres indrets de l'imperi romà.

5 Els anys 1954 i 1982, la Diputació de Tarragona reedità en facsímil aquest volum.

6 Vegeu Domínguez Bordona, 1951 . A la p. 252, Domínguez Bordona classifica les 518 obres per idiomes: 324 llatines, 78 castellanes, 51 italianes, 36 franceses, 18 grecollatines, 8 gregues i 3 catalanes. Vegeu també Domínguez Bordona, 1954: 50-75.

7 Cal dir, però, que amb aquesta finalitat vingué a Tarragona en alguna determinada ocasió. Vegeu Casanova, Casanovas Camprubí, 1933: 442-443 (carta a Gregori Maians, 1 de setembre de 1751).

sabut, les crítiques que Finestres va rebre de Flórez foren tan dures que Dou es va veure obligat a publicar una defensa del seu admirat mestre. (Dou Bassols, 1772).

Potser la intervenció més transcendent de Foguet és la seva col·laboració en la preparació dels dos volums tarraconenses de l'*España Sagrada* del religiós agustí i historiador eruditíssim Henrique Flórez de Setién y de Huidobro (1702-1773) (Massó Carballido, 2007).[8] Foguet va facilitar a Flórez tota mena d'informacions i gestions, entre les quals el contacte amb l'escultor vallenc Francesc Bonifàs i Massó (1735-1806) (Massó Carballido, 2007: 449-463). Sabem que Flórez estigué a Tarragona al maig de 1762 per conèixer la ciutat i poder documentar-se *in situ* (Méndez Agustín, 1860: 196-197; Massó Carballido, 1996). Després del viatge, i ja des de Madrid, Flórez va escriure diverses cartes a Foguet, tot sol·licitant més notícies, dades complementàries, aclariments, etc. D'aquestes cartes, trameses entre 1762 i 1768, se'n van conservar vint-i-nou, les quals van ser posteriorment copiades i trameses pel canonge Domènec Sala, l'any 1833, a la Real Academia de la Historia. El 1999, el professor Francisco-Javier Campos va publicar —convenientment contextualitzats i anotats— els textos d'aquestes cartes, en què podem veure clarament reflectida la generositat de Foguet, que va trametre a Flórez diverses transcripcions d'inscripcions llatines i de documents medievals, a més d'unes quantes monedes antigues i diferents mostres de fòssils, conquilles, etc. (val a dir que Flórez també va correspondre amb diversos obsequis) (Campos Fernández de Sevilla, 1999).

Quan, el 1769, va sortir de la impremta el tom XXIV de l'*España Sagrada*, dedicat a les «Antigüedades tarraconenses», Flórez va poder expressar públicament —al final del pròleg— l'agraïment degut a Foguet:

> […] Todo lo que he podido recoger de monumentos Romanos en Tarragona, va ilustrado con laminas, no solo para avivar tambien el gusto en esta clase, y porque ninguna explicacion tiene tanta energia como la vista; sino para conservar en algun modo lo que se va acabando cada dia […]. Esta es una materia en que podemos ir adelantando cada dia, especialmente con el auxilio è inspeccion de muchos, que contribuyan y comuniquen sin envidia los nuevos descubrimientos: y en esta linea me debo yo confesar y publicar agradecido al Señor Canónigo de nuestra Santa Iglesia de Tarragona, el Doctor *D. Ramon*

8 Sobre aquest autor (que escrivia el seu nom de fonts amb hac), vegeu —entre d'altres— l'excel·lent resum biogràfic de Campos Fernández de Sevilla, 1996.

> *Foguet*, cuyo buen gusto de antiguedades, laboriosidad infatigable, y fineza en honrarme, ha cooperado mucho en el asunto, reconociendo monumentos, examinando Inscripciones, facilitando dibujos, y contribuyendo en quanto le he fatigado, con grande humanidad y franqueza (Flórez, 1769: tom XXIV).[9]

També cal recordar que Flórez publicà entre 1757 i 1773 les tres parts de la meritòria obra *Medallas de las colonias, municipios y pueblos antiguos de España*, que inclouen les corresponents referències a monedes de l'antiga Tàrraco.

Un altre dels autors que va tenir relació amb Foguet fou el jesuïta Joan Francesc de Masdéu i de Montero (1744-1817), que va incloure a la seva voluminosa *Historia crítica de España* (publicada a partir de 1784) un interessant apèndix epigràfic i numismàtic farcit amb nombrosos materials tarraconenses. Masdéu va incloure el «R(everendo) Señor Canónigo Arcediano de la Santa Iglesia de Tarragona, Don Ramon Foguet» al seu «Catálogo alfabético de los españoles vivientes [*sic*] que han concurrido con sus luces y noticias á la Coleccion de lápidas y monedas de la España Romana» (Masdéu, 1800: tom XIX).

Els germans Gregori (1699-1781) i Joan Antoni (1718-1801) Maians i Siscar també tindran relació amb Tarragona, especialment a través de la correspondència del primer amb Finestres, que l'informà –per exemple– sobre la destrucció absurda d'un mosaic romà que havia estat descobert a Tarragona l'any 1756,[10] o li requerí informació sobre el manuscrit de Josep Boy, sobre inscripcions, escultures i restes monumentals romanes de Tarragona i del seu entorn,[11] un manuscrit que –pel que sembla– fou adquirit aleshores pel seu germà Joan Antoni (Casanovas Camprubí, 1934: 530-532). En aquesta correspondència també hi podem trobar interessants

9 Pròleg («Al que leyere») sense paginar. No hi he fet correccions, al text transcrit. El volum va ser reeditat en facsímil, a Tarragona, l'any 1995, a cura del malaguanyat Jordi Rovira i Soriano i de l'antic col·lega Andreu Dasca i Roigé.

10 Casanovas, 1934: 35: «El año passado en Tarragona se encontró un hermoso pavimento bien tratado de obra mosaica, que se juzgó serlo de un templo de Neptuno, y al cabo de quatro días no quedó rastro de él, sino algunas piedrecitas para jugar los muchachos. *Vis homines magis asinos?*, que decía el deán de Alicante D. Manuel Martí» (carta de Finestres a G. Maians, 20 de novembre de 1757). Val a dir que aquest mateix paràgraf és transcrit en un full afegit al manuscrit de Boy, del qual tot seguit parlarem.

11 Vegeu Boy, 1996, amb un estudi crític —de Massó Carballido, J., p. XXI-LXXXVIII— que recull abundants referències bibliogràfiques sobre aquest important manuscrit. Vegeu també Massó Carballido, 1989.

notícies sobre la relació del mateix Maians amb figures europees tan destacades com l'epigrafista Walch, de la Societat Llatina de Jena —Gregori li va trametre, el 1756, una carta de setanta-set planes sobre epigrafia antiga hispànica— (Batllori Munné, 1969: 187; Peset Llorca, 1975: 137), o sobre personatges d'un menor relleu, com Josep de Vega i de Sentmenat (1754-1831), que va recollir un gran nombre de notícies i «cosas curiosas», inclosa una referència al lloc en què s'havia conservat el manuscrit de Boy.[12] És digna d'esment, així mateix, la biografia d'Antoni Agustí que Gregori Maians publicà el 1734, en la qual apareix aquesta significativa i força coneguda frase:

> Tarragona, antiquíssima cabeza de la España Citerior, mui frequentada de los romanos por su puerto, llena de vestigios de las antigüedades romanas, de que estava entonces tan abundante, que parecía que las paredes hablavan latín. (Mayans Siscar, 1734: 146)

Ja al tercer terç del segle XVIII podem anotar la presència a Tarragona de diversos viatgers estrangers, com —*circa* 1768— la del famós aventurer italià Giacomo Casanova (1725-1798), que no deixa de fer constar que havia passat a la ciutat, «plena de monuments antics, un dels dies més agradables» (Casanova, 1962: 975), o —l'any 1775— la de l'anglès Henry Swinburne (1743-1803), autor de l'interessant llibre *Travels through Spain*, il·lustrat amb unes quantes làmines que mostren monuments tarraconenses (Swinburne, 1779). Tornant als peninsulars, hem d'assenyalar la influència de la prestigiosa *España Sagrada* de Flórez en l'àmbit historiogràfic tarragoní, com podem comprovar —per exemple— en el cas del també eclesiàstic Marià Marí i Bas (1733-1809), autor d'un complet arxiepiscopologi tarraconense en llatí (el manuscrit del qual va ser molt utilitzat pels historiadors locals posteriors); Marí es limità a seguir —a copiar, millor dit— el volum XXIV de l'*España Sagrada*, tot transcrivint les notícies que Flórez hi havia recollit sobre les antiguitats de la ciutat, fins i tot calcant les làmines, com podreu comprovar si mireu l'edició catalana del primer volum de l'arxiepiscoplogi marinià (Marí, 1989).

12 Vegeu Casanovas, 1931: 349-350, en què se cita així mateix una informació paral·lela deguda a un biògraf de Finestres, el jesuïta Llucià Gallissà (que, per cert, també havia estat a Tarragona entre 1763 i 1764).

Determinades obres generals, com el discret *Atlante Español*, de Bernat Espinalt, ens descriuen Tarragona amb una certa atenció.[13] El repetidament esmentat Ponç (o Ponz) ens dona també notícia de la primera excavació «arqueològica» documentada al circ romà, portada a terme el 1784 (corregeixo la data errònia que apareix a les dues edicions del tom XIII del seu *Viage de España*) pel cavaller irlandès William Burton, segon lord Conyngham, precisament per comprovar o revisar les dades i dimensions publicades quinze anys abans per Flórez (Massó Carballido, 1987).

A partir de 1774 es van endegar els tràmits i els treballs preliminars relatius a la portada d'aigües a Tarragona, arran de la iniciativa de l'arquebisbe Joaquín Santiyán y Valdivielso, que impulsà decididament una millora tan necessària per a la ciutat (Rodríguez Mas, 1956). Santiyán va preveure, fins i tot, la continuació de les obres després de la seva mort (5 de juliol de 1783) i deixà un llegat econòmic que permeté —amb la pertinent autorització del rei Carles III— la finalització del projecte, per al qual hom aprofità parcialment l'antic traçat d'un aqüeducte romà procedent del riu Gaià, sota la supervisió del nou arquebisbe Francesc Armanyà (Tort Mitjans, 1962; Adserà Martorell, 2005). A més a més de la documentació escrita corresponent, es coneixen dos interessants plànols de l'arquitecte Joan Antoni Rovira, dels anys 1781 i 1783 (conservats a l'Archivo Histórico Nacional i a l'Archivo General Militar, respectivament) (Bonet Donato, Cortés Cortés, Gabriel Costa, 1989; Herrera Navarro, 1980), que han contribuït de manera molt valuosa al coneixement de les conduccions antigues d'aigua cap a Tàrraco, tal com ha quedat ben patent a les publicacions derivades de la commemoració del bicentenari de la finalització de l'aqüeducte «de l'Arquebisbe» (EMATSA 1998a; EMATSA, 1998b).

En relació amb les obres de modernització de les comunicacions terrestres, he d'esmentar també els treballs de restauració de l'arc romà de Berà, sota el qual passava el camí principal de Barcelona a Tarragona. El mal estat del monument, prou visible —per exemple— a la làmina publicada per Flórez el 1769 (fig. 3), feia necessària una intervenció que evités la caiguda de la seva part superior. Una primera ordre del «Real Consejo» en aquest sentit, del 1776, assenyalava que

13 Espinalt era membre de la Sociedad Económica de Amigos del País de Madrid.

> se han arruinado los dos Angulos superiores de la fachada del Arco llamado bulgarm(en)te de Vará inmediato a la villa del Vendrell, y que los cimientos tienen necesidad de recalzarse; y estimando p(o)r conveniente que se repare para conservar un Monumento digno de memoria por su antigüedad, y primor del Arte (AHT. Resoluciones de la Junta de Propios y Arbitrios, 1770-1781: Vol. 230, F 328).

L'any 1780, es va insistir en la urgència dels treballs a fer-hi, i s'encomanaren a l'arquitecte Josep Prat i Delorta un informe sobre l'estat de l'arc romà i el càlcul del cost de la reparació (AHT. Resoluciones de la Junta de Propios y Arbitrios, 1770-1781: Vol. 230, F 328; Martinell Brunet, 1945; Arranz Herrero, 1991: 364-366). Vuit anys després començà la restauració, de la qual es va fer càrrec el ja esmentat Joan Antoni Rovira, però la tasca no es va concloure perquè s'exhauriren els fons disponibles i no s'aconseguí llur ampliació. No cal dir que totes les dades sobre aquesta qüestió estan perfectament recollides en la completa monografia sobre el monument que publicà el nostre malaguanyat col·lega i amic Xavier Dupré (Dupré i Raventós, 1994: *passim*; 1999).

A la darreria del segle XVIII es van incrementar, així mateix, les gestions per a l'obra del nou port de Tarragona, tot i els conflictes originats amb el veí port de Salou i per la rivalitat amb la ciutat de Reus. Uns quants dels plànols que es van alçar per al projecte del port modern tarragoní ens mostren la situació de les malmeses restes de l'antic moll romà.[14] (fig 12).

14 Vegeu, per exemple,Alemany Llovera, Blay Boqué i Roquer Soley, 1986: 66; Escoda Múrria, 2002: 58, 60-61. En un altre plànol similar, signat l'any 1780 per l'enginyer militar Juan de Santa Cruz (1729-1785), es descriuen aquestes restes com a «Antigon de Mamposteria, y Barra de carretales sueltos» (segons una imatge de l'arxiu fotogràfic del Port de Tarragona, procedent del Servicio Histórico Militar Español).

Figura 12. Plànol de la ciutat de Tarragona, segle XVIII.
Archivo del Ministerio de Defensa (Madrid).

González de Posada i el canvi de segle

D'altra banda, l'arribada a Tarragona, el 1792 (només una mica més de dos anys abans de la mort de Foguet), del nou canonge tarraconense Carlos Benito González de Posada y Menéndez (1745-1831) li va permetre —endut per la seva ja patentada il·lustració—[15] compenetrar-se amb el món cultural i històric de la ciutat (Fita Colomer, 1907; Ruiz i Porta, 1914; Arco y Garay, 1908). En bona mesura continuador de Foguet, Posada serà el nou referent «antiquari» de Tarragona. Els seus contactes amb autors tan significatius —als primers anys del segle XIX—, com Alexandre de Laborde o Jaume Villanueva, demostren les seves importants relacions il·lustrades, i, per mitjà d'aquestes i de les poques i pràcticament inèdites obres de temàtica tarraconense que han arribat fins a nosaltres, podem avaluar el destacat pes historiogràfic de Posada en la història de la recerca

15 Com palesa la seva extensa i coneguda correspondència amb Gaspar Melchor de Jovellanos.

arqueològica sobre Tàrraco.[16] Només esmentaré molt succintament unes quantes de les dades més interessants sobre el seu important període tarraconense, com els seus manuscrits *Noticias de barros antiguos de Tarragona* (1803) i *Colección tarraconense de sellos de barros egipcios, griegos y romanos* (1807), ambdós conservats a la Real Academia de la Historia i redactats a partir de l'estudi de les destacades col·leccions de ceràmica antiga de Foguet ja esmentades, com a resposta a la publicació del llibre del comte de Lumiares sobre els anomenats «barros saguntinos» (Valcárcel Pío de Saboya y Moira, 1779).

Participà, també Posada, en la creació de l'Escola o Acadèmia de Dibuix i Nàutica de la ciutat (1801), en la qual es van formar unes noves generacions d'artistes i d'«antiquaris», com els tarragonins Vicenç Roig i Besora (1762-1837) (Ribera Gassol, 2007; Massó Carballido, 2008, 2013), dit *Vicentó* (qui el 1788 ja havia participat en la restauració de l'arc de Berà), i el seu deixeble Bonaventura Hernández Sanahuja (1810-1891) (Massó Carballido, 1992, 2010; Güell Junkert, 2010: 34-35). A la mateixa Escola de Dibuix, s'encetaren les col·leccions arqueològiques que es van anar formant durant la primera meitat del segle XIX i que originaren l'actual Museu Arqueològic de Tarragona (Massó Carballido, 2000). Ja fa uns quants anys —al tarragoní carrer de de les Escrivanies Velles—, es va restaurar la casa en què va viure Posada —coneguda com la Casa del Degà—[17] i en la qual es conserven —des d'aleshores— unes destacables inscripcions llatines i hebraiques procedents de la ciutat i dels seus voltants.

A la tardor de l'any 1794 passà uns quants dies a Tarragona el curiós i impenitent grafòman Rafael (o Rafel) d'Amat i de Cortada (1746-1819), baró de Maldà (Galí Coll, 1954; Pascual i Rodríguez, 2003), qui ens ha deixat —entre altres coses— una interessant descripció de la ciutat, així com de la important biblioteca i de les col·leccions de Foguet, poques setmanes abans de la mort del canonge. A tall de mostra, copio uns quants paràgrafs de l'edició de Ramon Boixareu del *Calaix de sastre*:

> *Dia 29 de setembre* […]. Después, cerca d'onze hores anàrem a fer visita al Sr. ardiaca de Vila-seca, don Ramon Foguet, i vèurer-li lo museu de vàries

16 L'estudi més recent i complet que conec sobre aquest personatge és el de Remesal Rodríguez i Pérez Suñé, 2013. Agraeixo al Dr. Remesal els seus múltiples documents, notes i observacions sobre Posada.

17 Actual seu de la Demarcació de Tarragona del Col·legi d'Enginyers Industrials de Catalunya.

> col·leccions d'història natural. […] Entràrem a son *retrete*, i quina llibreria —i selecta— havia allí! Però com jo ne só llec i moltíssims d'altres, miràvem los rètols de les cobertes dels llibres, i res més. I no aixís el Sr. ardiaca, que està ben enterat en les més de ses matèries, és a dir, que és subjecte savi. Qui sap quants tomos havia arrenglerats d'Espanya, dels romans, los bol·landos que contenien vides de sants, i encara no acabada tan dilatada obra com és aquella. Tot llibres *in folio*, i abultats una mà i més de fulls. Vérem a vàries estampes fines, de negres i d'il·luminades en quadros; en una taula trossos de cartes de jugar en la mateixa pedra, o fusta, que hom s'equivocaria, cert, en agafarles per jugar; pintures d'ulleres de nas; compassos; llibres; papers; tot pintat sobre *lienzo* o fusta, tan natural tot açò, d'enganyar-s'hi hom al voler-ho agafar; treballat, segons nos digué lo Sr. Foguet, per un francès. / Que porció de medalles de guix en altre aposento vérem de testes dels romans i altres de personatges d'Europa!; a vàries col·leccions de totes estes antiguitats; gats dissecats; conxes; petxines; vàrios minerals; petrificacions i vàries obres de la naturalesa que, per entretenir-s'hi hom ab cada cosa d'aquelles, necessitava tot un dia en fer-hi reflexió; i en llegir a tots aquells *selectos* llibres —que penso casibé únics en Espanya— la vida d'un home fóra, ab tot que llarga, curta, com diu aquell adagi: *Ars longa, vita brevis*. / Pujàrem per una escala ampla al segon pis, i vérem en un aposento al pintor, que és un emigrant francès –hàbil en pintura i habilíssim en miniatura– que pintava en un quadro lo sagrat desposori de Maria Santíssima ab Sant Josep i lo sant vell Simeon, ja molt adelantat. / En fi, vist que haguérem lo dit quadro i vàries estampes fines, negres, arrenglerades a la paret, nos en baixàrem i ens despedírem del Sr. don Ramon Foguet, que camina ab alguna pena; i les dents i queixals —com a mi mateix— li van fugint de la boca per causa d'alguna edat que té; i de la mia, per causa de les fluxions. / En la porta del cap d'escala, vérem a dos quadros; pintats, en un d'ells, les mones com afaiten als gats i, en altre, les rates que tenen assitiats als gats per mar i terra, i com se defensen ab les armes de foc i com sitien a la fortalesa, no sé si un gat que és lo rei. I cert és tot allò vista per riure.[18]

L'erudit oficial de marina José (de) Vargas (y) Ponce (1760-1821), acadèmic de San Fernando i de la Historia (de la qual seria també director), fou enviat l'any 1799 per Gaspar Melchor de Jovellanos a Tarragona, «antiquísima ciudad que no dejó descansar a nuestro curioso, que, a las inscripciones, ruinas y antiguallas, unió la pesquisitoria por los archivos de tantos monasterios que hay por aquella provincia» (Guillén y Tato, 1961:

---

18 Vegeu Amat i de Cortada, 1987: 245 (pel que fa a l'estada a Tarragona, p. 230-247). Cf. el text amb Amat i de Cortada, 1986: 118-120 (quant a l'estada, p. 92-123).

29),[19] de tot el qual restà un interessant manuscrit a l'Academia de la Historia i qualque «carta arqueològica» que li trameté l'esmentat Jovellanos (Jovellanos Ramírez de Jove, 1859: 266-267).[20]

El prevere i historiador Jaume Villanueva i Astengo (1763-1824) visità Tarragona el 1804, tot seguint les passes de Finestres i de Vargas Ponce pel que fa a la recopilació de notícies arqueològiques derivades de les noves troballes produïdes i dels documents servats als arxius eclesiàstics, una compilació que tardaria molts anys a veure la llum pública però que —malgrat tot— segueix mantenint encara bona part del seu interès: ens referim als toms XIX i XX del seu *Viage literario*, impresos (pòstumament) l'any 1851. En el tom XIX, Villanueva ens explica com es conservava el 1804 el museu biblioteca que Foguet havia deixat als franciscans tarragonins:

> Mas por lo que mira á bibliotecas nada hay en esta ciudad comparable con la que legó al convento de PP. Observantes de San Francisco el difunto canónigo Don Ramon Foguet, persona conocida y dignamente elogiada por Don Antonio Ponz en el tomo XIII de su *Viage*, carta VI. En efecto, esta copiosa y selecta libreria acredita su vasta erudicion y delicada eleccion en todo género de literatura. No sé si este sabio logra el fin que se propuso en su donacion, que fué proporcionar al público libros para su enseñanza; y no porque los padres no cuiden ni conozcan lo que es este tesoro, que los hay doctos y laboriosos sobremanera, y amantes del bien público, sino porque el lugar donde se colocó es propenso a la polilla, caluroso, estrecho, mezquino y poco correspondiente á la grandeza de la dávida. Nunca serán bastante alabados los literatos que hacen esta especie de donaciones á la posterioridad, perpetuando el buen uso del tesoro que mas estimaron en vida. Mas seria de desear que á estas miras benéficas acompañase la liberalidad y posibilidad para disponer anticipadamente los lugares de depósito, precaviendo en esto los daños que pueden resultar de la pobreza de los legatarios. Consta esta biblioteca de unos cuatro mil volúmenes. Entre ellos hay varios códices litúrgicos de las iglesias de España, impresos antes de la reforma de San Pío V y un Ritual ms. en vitela del siglo XV, perteneciente á esta de Tarragona, idéntico con los que ya dije de la catedral de Valencia, la cual en este género de códices y otros literarios á ninguna de las iglesias que he visitado hasta ahora, reconoce ventaja. Las pinturas de este literato, que tanto celebró Ponz, vinieron á manos de su hermano Don Francisco Foguet, comensal de esta iglesia. El monetario pasó igualmente al mismo convento de San Francisco. Está bien clasificado, y consta de mas de

19 Vegeu també el molt més recent llibre: Abascal Palazón i Cebrián Fernández, 2010.

20 En una carta de 1799, Jovellanos li demana que saludi a Tarragona «á mi querido canónigo», és a dir, al seu bon amic i paisà González de Posada.

> tres mil monedas; aunque en esta cuenta entran varias modernas y medallas de proclamacion; premios y otras semejantes. Dióles tambien un pequeño gabinete de historia natural. Cuando el actual Ilustrísimo Señor Arzobispo, recien venido a esta Silla, pueda verificar su proyecto de establecer una biblioteca pública archiepiscopal, tendrá Tarragona abiertas estas fuentes de la literatura, sin las cuales nunca se hacen grandes progresos. La adquisicion de libros está vinculada á los ricos: el que no lo sea está atenido á las instituciones que le formaron, si una mano poderosa y benéfica no le proporciona obras magistrales en las bibliotecas públicas (Villanueva, 1851: 120-122).

A la «carta CXXXIX» del tom XX, Villanueva dedicà un bon espai a transcriure i comentar vint-i-vuit «Inscripciones antiguas halladas en Tarragona», unes quantes de les quals havia recuperat el canonge Posada (Villanueva, 1851: 78 i 108), el qual —així mateix— li havia facilitat les seves recerques històriques als arxius del capítol (Villanueva, 1851: 98). Com és natural, Villanueva no pot deixar d'elogiar Posada i la seva tasca cultural:

> […] son piedras de Tarragona, donde, como dice Don Antonio Agustín, hasta las paredes hablan latin. A bien que este es un tesoro abierto, y que el deseo que anima al canónigo Don Carlos Gonzalez de Posada, no permite que quede cerrado y desconocido á ningun curioso. Este sabio individuo de nuestra Real Academia de la Historia, y conocido por el primer tomo, que ya publicó, de los *Varones ilustres de Asturias*, sobre otras muchas noticias que me dió pertenecientes á la historia de esta iglesia, ahora, sin otro interés que el de cooperar en cuanto puede á la ilustracion nacional, me ha comunicado y ayudado á cotejar las copias que tenia de las inscripciones antiguas, halladas gran parte por él mismo en estos últimos años, después de las que publicaron Flórez, Pons y Masdeu. Y es de notar que el hallazgo de ellas es obra de la casualidad: por donde se ve cuánto daria de sí una excavacion meditada y bien dirigida. Así que, mientras los que trabajan en el *Viage pintoresco de España* preparan la deseada publicacion de los fragmentos antiguo que aquí se conservan, copiaré los de los letreros descubiertos ahora […]. (Villanueva, 1851: 78-79)

El francès Louis-Joseph-Alexandre de Laborde (1773-1842) visità Tarragona cap a la mateixa època que Villanueva, per bé que sabem que uns quants dels dibuixants del després tan famós *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, suara al·ludit (Laborde, 1806, 1974 (ed.); Casanovas i Miró i Quílez Corella, 2006),[21] ja havien estat treballant a la ciutat l'any

21 Val a dir que si consulteu el web de l'Institut National d'Histoire de l'Art (París) hi podreu veure més dibuixos preparatoris que no han estat recollits per la publicació suara esmentada —vegeu, per exemple, Massó Carballido, 2013..

1802, tot coincidint amb la inauguració oficial —per Carles IV— dels treballs de construcció del nou port.[22] Laborde, a més a més de la de Posada,[23] cercà també la col·laboració d'un altre important personatge tarragoní del moment, el científic Antoni de Martí i Franquès (1750-1832), una col·laboració confirmada per l'esment que fa d'aquest al seu llibre i per les dues cartes d'agraïment que li adreçà el 1805.[24] El primer volum del *Voyage pittoresque* esdevingué el millor exponent —sobretot gràfic, gràcies a les seves magnífiques làmines— de la importància del patrimoni monumental de Tarragona i de les fites historiogràfiques assolides en l'il·lustrat segle XVIII (figs. 13 i 14). Vull destacar també la seva referència als fragments de vasos de *terra sigillata* apareguts a la ciutat i col·leccionats pels canonges Foguet i Posada:

> [Posada ha] reunit més de mil dos-cents fragments d'aquests vasos, molt semblants als de Sagunt, tan estimats pels romans. Tots són marcats amb les lletres inicials dels diversos fabricants, i també, molt sovint, amb el nom sencer. A Itàlia, no conec una col·lecció tan important fabricada, sobretot, en una mateixa ciutat.[25]

22 Vegeu Ruiz i Porta, 1914: 131, en què és transcrit un document —procedent de l'Arxiu Municipal— que esmenta «los dibuxantes del Viaje pintoresco de España, que se hallaban [el 1802] diseñando lo perteneciente á Tarragona, D(o)n Santiago Moulinier, y D(o)n Juan Liger». Laborde, al comentari corresponent a la làmina XLVIII del *Voyage*, quan fa referència a l'acte d'inauguració reial de les obres del nou port, només esmenta la presència coetània a la ciutat de Jacques Moulinier (1753-1828), per bé que el dibuix que fa servir per fer la làmina suara esmentada és signat per Jean —o Jean-François— Ligier (n. *circa* 1755). D'altra banda, al peu d'unes quantes làmines del *Voyage pittoresque*, el cognom d'aquest arquitecte apareix clarament com a Legier, la qual cosa no ajuda a precisar com es deia realment; vegeu Massó Carballido, 1993: 4-12.

23 Laborde, en el text corresponent a la làmina LVIII del primer tom del seu *Voyage pittoresque*, no dubta a considerar el «canonge don Carlos de Posada» un «hàbil antiquari i digne successor d'Antoni Agustí, de Finestes, de Foguet, etc.»

24 Vegeu Martí i Franquès, 1935: 169 i 264. A la mateixa obra, Quintana transcriu una carta tramesa a Martí –el 24 de Brumari de l'any 14 de la República Francesa [1806]– pel cònsol francès a Barcelona, Mr. Viot, que li comunicava que Laborde havia quedat «tres satisfait de la petite tournée qu'il vient de faire en Catalogne, et surtout de l'acueil dont vous l'avez honoré par ma recommandation; il m'a chargé de vous en temoigner sa tres vive reconnaissance que je partage avec lui, et donc je vous prie d'agreer les expresions» (p. 261-262).

25 Comentari corresponent a la làmina LVIII del primer tom del seu *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* (faig servir la traducció al català de Valls i Subirà, O., de l'edició ja esmentada del 1974 (Laborde, 1974: 152-153). És clar que Laborde no sabia que els segells —o «marques»— nominals de fabricants pertanyien a centres productors de diferents indrets de

Figura 13. Vista septentrional de Tarragona. Dibuix preparatori (no inclòs a l'edició) per al *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, d'Alexandre de Laborde. Biblioteca de l'Institut National d'Historie de l'Art (París).

Figura 14. Vista meridional de Tarragona. Dibuix preparatori (no inclòs a l'edició) per al Voyage pittoresque et historique de l'Espagne, d'Alexandre de Laborde. Biblioteca de l'Institut National d'Historie de l'Art (París).

l'imperi; vegeu l'estudi de Montesinos i Martínez, 2004, que inclou (p. 263-324) la reproducció en facsímil del manuscrit de Posada de l'any 1807.

No cal dir que els excel·lents dibuixos publicats per Laborde permeten identificar fàcilment diverses escultures, inscripcions i peces ceràmiques aparegudes a la ciutat (Balil Ilana, 1981).[26]

Martí i Franquès va prestar, encara, el seu suport a dos altres compatriotes de Laborde: els arqueòlegs Jean Baptiste Lechevalier (1752-1836) —que estigué a Tarragona entre 1803 i 1804— i Louis-Charles-François Petit-Radel (1756-1836), que recollia informació per a les seves *Recherches sur les monuments cyclopeens ou pelasgiques* (una obra que seria publicarda el 1841) i a qui Martí va trametre —per mitjà del cònsol francès a Barcelona, Viot, el 1805— les dades suficients (amb mesures preses *in situ*) per muntar una maqueta parcial, a escala, de la muralla (sector de la Torre del Paborde), una maqueta que encara es conserva a París (Martí i Franquès, 1935: 168-169 i 262-263; Quintana i Marí, 1985: 75-84).[27]

La Guerra del Francès comportà un canvi radical en aquest panorama. El setge de l'exèrcit napoleònic, a més a més dels corresponents efectes negatius sobre les defenses de la ciutat, comportà —com ho han demostrat diferents excavacions— l'arranament i l'espoli d'una part de les restes arqueològiques situades a la zona suburbial de l'antiga ciutat romana. L'assalt definitiu del juny de 1811 i l'ocupació militar de Tarragona (sota el comandament del general Suchet) afectà traumàticament les biblioteques més importants i les diverses col·leccions artístiques i arqueològiques (Anònim, 1911; Sánchez Real, 1982: *passim*). En el moment d'abandonar Tarragona, dos anys després, les tropes franceses van volar amb mines de pólvora diversos sectors de les fortificacions de la ciutat, tot produint la destrucció parcial de monuments tan importants com la muralla i el circ romans, a més d'altres construccions antigues i medievals de la part alta. Els plànols militars de l'època de la Guerra i —especialment— els que mostren els estralls causats durant la retirada, ensems amb els dibuixos trets del natural per Vicenç Roig (fig. 15), ens mostren clarament la magnitud de la tragèdia (Menchon Bes i Massó Carballido, 1999: 116-121 i 239-241; Remolà Vallverdú i Salom Garreta, 2000: 24-39; Diputació de Tarragona. 2013; Mata de la Cruz, 2012). Unes quantes dècades després, l'any 1870, l'arqueòleg tarragoní Hernández Sanahuja ho recordava d'aquesta punyent manera:

26 Vegeu, per exemple, Balil, A. 1981. «Dos fragmentos aretinos decorados hallados en Tarragona». *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), èp. v, 3: 3-6.

27 Petit-Radel publicà, el 1841, les seves observacions (Petit-Radel, 1841: 306 i 309).

El ejército francés evacuó la plaza de Tarragona en la noche del 19 de Agosto de 1813, y la salida de estos héroes fue digna de su entrada: veinte y tres minas colocadas alrededor é interior de la ciudad y voladas á un tiempo formaron la luminaria que permitió ver en aquella tétrica y oscura noche á los soldados del imperio el camino de su patria, á donde se dirigían, ricos con el botín, ufanos de la victoria, y contentos y regocijados de este último acto de ilustración que honra el nombre francés (Hernández Sanahuja, 1870).

Figura 15. «Tarragona en 1810». Dibuix de Vicenç Roig.
Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

La major part dels objectes llegats per Foguet als seus conciutadans va desaparèixer o es va dispersar entre 1811 i 1813, arran de l'assalt, de la conseqüent ocupació i de la posterior fugida de la ciutat de les *il·lustrades* tropes de Napoleó.

ANTICUARIOS, CLÉRIGOS Y ERUDITOS EN LA TARRAGONA DEL SIGLO XVIII

Elena de Ortueta Hilberath[1]
Profesora Titular de Historia del Arte. Departamento de Arte y Ciencias del Territorio. Universidad de Extremadura

> Ramón Foguet […] había juntado tantos libros, medallas y pinturas que su museo fue frecuentado de los curiosos viajeros. (*Gazeta de Madrid,* 2.12.1794)

El 16 de mayo de 1795, el fraile José Rius pronunció las honras fúnebres de un marcado carácter biográfico en honor al clérigo Ramón Foguet Foraster, en el convento de los padres franciscanos de Tarragona (fig. 16). Foguet había contado con una sólida formación humanística. Educado en el Seminario de Tarragona, se trasladó después a la Universidad de Cervera. Allí se graduó en Derecho Civil y Canónico, y se doctoró en Filosofía. En su carrera profesional ocupó los cargos de: canónigo del cabildo de la catedral tarraconense; arcediano de Vilaseca; archivero capitular de la catedral; vicario general; juez sinodal; subdelegado de la «Santa Cruzada»; diputado eclesiástico y comisionado provincial en la Corte (Ruiz i porta, 1914: 95; Domínguez Bordona, 1951: 2; Campos y Fernández de Sevilla, 1998: 274; Massó s/d). Esta extensa hoja de servicios fue valorada por Rius, el cual reveló, «toda esta larga serie de títulos ¿podía Foguet acreditarlos y satisfacerlos con tanta puntualidad y acierto sin unas luces tan poco comunes como las suyas?» (Rius, 1795: 32). Destacó el carácter

1 Artículo financiado por la Consejería de Economía e Infraestructuras (Junta de Extremadura) y el Fondo Europeo de Desarrollo Regional (FEDER) mediante la ayuda a grupos de investigación catalogados. Grupo investigación «Arte y Patrimonio Moderno y Contemporáneo» M.ª Mar Lozano Bartolozzi. i-PAT-Instituto de Investigación en Patrimonio, Cáceres, Espanya. eortueta@unex.es / ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2309-6466>.

extraño de Foguet al vivir en una época en la cual los avances de la ciencia cuestionaron la fe. El franciscano esclareció:

> Foguet fue raro. Pero ¿quando no lo fue todo lo bueno? Si; fue raro; pero en un siglo en que es preciso serlo para ser algo de bueno, por un general diluvio de preocupaciones y máximas de error, con que los espíritus del abismo, han inundado la faz de la tierra… lo que se llamaba rareza no era sino un rasgo el mas delicado de su sagacísima política; y que aquellos sacudimientos le eran absolutamente necesarios para ahorrar mil impertinencias incompatibles con otros negocios serios, y mas dignos de su atención (Rius, 1795: 20).

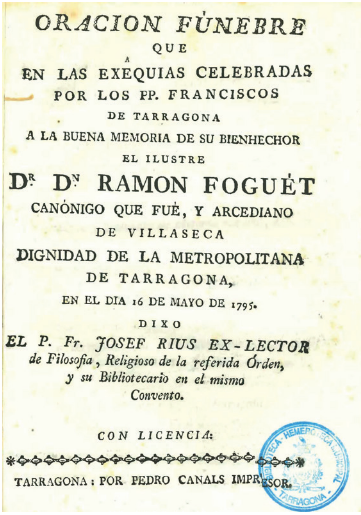

ORACION FÚNEBRE
QUE
Á
EN LAS EXEQUIAS CELEBRADAS
POR LOS PP. FRANCISCOS
DE TARRAGONA
A LA BUENA MEMORIA DE SU BIENHECHOR
EL ILUSTRE
Dr. Dn. RAMON FOGUÉT
CANÓNIGO QUE FUÉ, Y ARCEDIANO
DE VILLASECA
DIGNIDAD DE LA METROPOLITANA
DE TARRAGONA,
EN EL DIA 16 DE MAYO DE 1795.
DIXO
EL P. Fr. JOSEF RIUS EX-LECTOR
de Filosofía, Religioso de la referida Órden, y su Bibliotecario en el mismo Convento.
CON LICENCIA:
TARRAGONA: POR PEDRO CANALS IMPRESOR.

Figura 16. *Oración fúnebre que en las exequias…*1795. Josef Rius (O.F.M.) Pedro Canals Impresor. Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona (BHMT).

Rius tuvo medio año para preparar la solemne despedida de exaltación al benefactor del convento. En la iglesia se dispuso un majestuoso túmulo y aparato lúgubre que presidía la función. El objeto fue alabar las glorias de un personaje excepcional, Ramón Foguet, el cual había legado por disposición testamentaria «su rica, preciosa y selecta Biblioteca, Museo y Gabinete de historia natural, todo lo que tiene ya colocado en su Convento». En esos años, pervivía la tradición barroca de teatralizar la muerte en un espectáculo mortuorio. El alcance de la misa de difuntos fue tal que, en 1796, Antonio Civit escribió un prontuario práctico de las

exequias funerales con el fin de evitar la inobservancia de la liturgia de muertos en el arzobispado de Tarragona. Civit comentó sobre «los entierros del sepultado ya»,

> Jamás muestra mejor la santa madre Iglesia el amor que tiene a sus hijos, que después de la muerte de estos: por esto, no tanto para honrar sus cadáveres, cuanto para socorrer a sus almas, instituyó los sagrados ritos y ceremonias en sus exequias; … El nombre de *exequias* trae su etimología, según muchos, del verbo *exequor*; porque con ellas se executa, y pone en práctica la voluntad del testador (Civit i Nadal, 1796: 47).

La estructura de la oración fúnebre obedecía a un modelo preestablecido. La impresión de la misma prueba la trascendencia de esta pieza. El orador acudió al libro del Eclesiástico para recalcar la virtud y la sabiduría del homenajeado. El hilo conductor de su predicación fue la cita bíblica: «Se regocijó con ella mi corazón; mis pies tomaron el camino recto; desde mi juventud iba yo en seguimiento de ella» (Torres Amat, 1835: Sir 51, 20), la cual pronunció el fraile de forma reiterativa a lo largo del sermón. Al principio Rius manifestó el dolor por la pérdida de un ser querido. Son varias las alocuciones con las cuales involucró a los fieles. Así declaró: «[…] fue triste victima nuestro amado Foguet ¡o vanas esperanzas de los hombres! ¡o miserable condición de la vida humana!», y continuó: «¿Dónde está, o Muerte tu victoria? ¿Qué efectos se ven en mi de tu aguijón?» (Rius, 1795: 6). Aunque acto seguido, reemplazó el desconsuelo por el elogio a «tan insigne bienhechor» (Rius, 1795: 9). Dividió en dos apartados la plática. En el primero, matizó la búsqueda de la sabiduría de Foguet y, en el segundo, los resultados de su formación y la transmisión de su legado. El franciscano constató la recepción de su obra y anheló la difusión de su generosa donación. Deseó que «de generación en generación de tantos como quieran aprovecharse de su escogida Biblioteca, para perpetuo monumento de este incomparable literato» (Rius, 1795: 34).

Y, concluyó

> ¡Que haya yo ahora de cerrar este teatro, en que la virtud y la sabiduría os presentaban tantas y tan brillantes acciones; tan contra la justicia que se le debiera hacer al inmortal de Foguet! […] que habéis acudido a tributar a su sombra el feudo de las lágrimas. (Rius, 1795: 32)

No se erigió un catafalco monumental con esculturas o pináculos, tal como se hizo en honor a los arzobispos Joaquín de Santiyán Valdivieso (1783) o Francisco Armanyà Font (1803). En cambio, se optó por una ins-

cripción en las cuatro caras del túmulo. No obstante, existió un elemento común en los tres funerales: la exaltación de los eclesiásticos como benefactores y motores del progreso en la diócesis de Tarragona (Ortueta Hilberath, 2019 [2004]: 119-125).

Anticuaria y transformación urbana

El redescubrimiento de los vestigios romanos de la antigua Tarraco y la expansión urbana se desarrollaron a la par (Remesal Rodríguez et al., 2000: 18-21). El punto de inflexión fue el restablecimiento de la aduana legalizada por el real decreto de 1761 emitido por el marqués de Esquilache. Fernando VI autorizó reanudar el desembarco de mercancías en el puerto de Tarragona, interrumpido en 1717 (Ortueta Hilberath, 2006: 18-21; Serra Masdeu, 2011). Además, auspició la ampliación del muelle y de la escollera del puerto. La utilización de piedra natural en el sistema constructivo obligó a explotar la cantera ubicada en la colina suroccidental, justo a un lado de la escollera. Esta circunstancia permitió redescubrir la ciudad romana. No obstante, el desconocimiento de su valor, el tratamiento inadecuado de los restos, junto con una frágil y casi inexistente salvaguarda, favorecieron su destrucción y expolio sistemático (fig. 17) (Ortueta Hilberath, 2019 [2004]: 63-67).

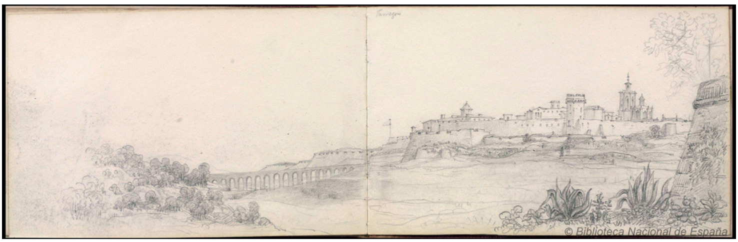

Figura 17. Vista de Tarragona. 1833. Vivian, George 1798-1873.
Un dibujo (2 h.) sobre papel grueso amarillento lápiz grafito;
133 x 428 mm (BNE).

Años más tarde, Antonio de Magriñá reseñó:

> Aquella montaña que era de roca, bajaba en declive hasta el mar, en donde tenía unos 40 metros de altura, en el sitio donde está el Hospital del Presidio. Más la montaña al principio del siglo XIX, estaba cubierta en muchos puntos de tierra más o menos vegetal, formada de los detritus de las edificaciones que

habían existido sobre ella y al quitarse durante el siglo esa tierra, para poder arrancar la roca á fin de formar el puerto, se encontró un manantial que parece inagotable de restos arqueológicos. (Magriñá, 1901: 108-109)

La pérdida de bienes patrimoniales no se limitó a los restos arqueológicos. A la mitra le pertenecía una buena porción de terrenos ubicados en la futura población del puerto, entre ellos parte de la cantera destinada a las obras de la catedral. Entre las construcciones singulares que sucumbieron a la acción de la piqueta podemos citar el convento de los padres capuchinos. Erigido éste en el último tercio del siglo xvii. Las voladuras obligaron al traslado de los religiosos a un edificio de nueva planta en el terreno adquirido a José Antonio de Castellarnau, situado en las inmediaciones de la futura plaza Prim (figs. 18, 19 y 21) (Ortueta Hilberath, 2006: 27-31).

Figura 18. Planta de la ciudad y fortificaciones de Tarragona.
1673-1687. Borsano, Ambrosio. Acuarela; 550 x 550 mm (BNE).

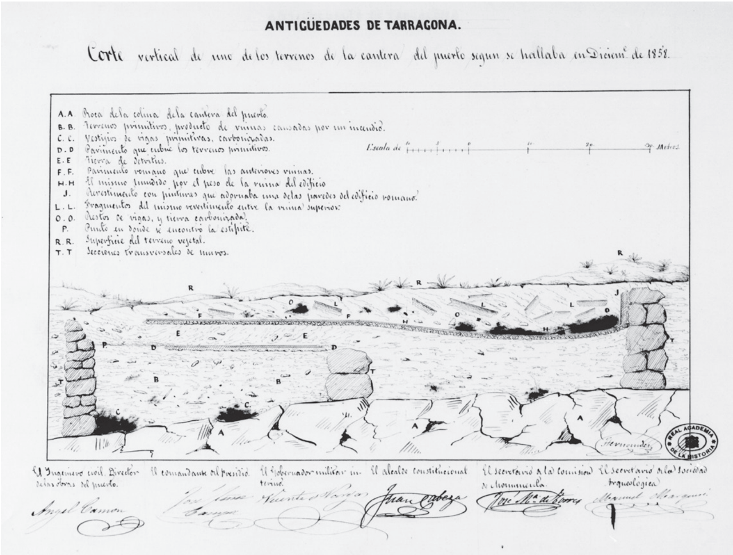

Figura 19. Dibujo de la estratigrafía de las excavaciones de la cantera del puerto de Tarragona en diciembre de 1858, con leyenda explicativa. 1858. Hernández de Sanahuja, Buenaventura. (AAH).

En esos años se acrecentó el gusto por las antiguallas. La importancia de la antigua Tarraco atrajo a un buen número de curiosos, eruditos y anticuarios interesados en conocer el extraordinario pasado de la ciudad romana. Existió una veneración por las antigüedades, en especial por los restos epigráficos y numismáticos, los cuales aportaban una valiosa información histórica (Massó Carballido, 2015: 83). Este tipo de colecciones fueron el complemento de las bibliotecas de sus eruditos propietarios. Rius comentó de Foguet al respecto:

> sin perdonar a gastos congregó un prodigioso número de libros de todas clases, à que añadió para proporcionar una plenísima instrucción, una buena colección de producciones naturales exquisitas, de medallas y de tiestos. (Rius, 1795: 23-24)

Antonio Ponz admiró su pinacoteca: «[…] sus cuadros los hay de Carducho, de Rivera, de Ribalta, de Orrente, de Juncosa, y de otros Artífices acreditados» (Ponz, 1785: 189). Otro tipo de colección fueron las esculturas, destinadas a subrayar la magnificencia del propietario.

Este afán recolector, también, se vio secundado por el gobierno. La protección que la Corona dispensó al legado del pasado, como eje de la política cultural, favoreció la institucionalización de la arqueología (Maier Allende, 2012: 334). Las expediciones arqueológicas patrocinadas por la Corona y la Academia de la Historia fomentaron un conocimiento sistemático del legado romano. En Tarragona, el secretario del Estado, José de Carvajal, encargó en 1750 la realización de un estudio sobre el gobierno temporal y civil de la ciudad. El ayuntamiento designó al regidor perpetuo Carles Boni Soler, el cual redactó el *Epitome Historial* (1751). El libro recogió los intereses municipales o los de la Corona frente a los eclesiásticos, además de recopilar pormenores sobre los monumentos antiguos de Tarragona. Dicha información la transcribió, en parte, del libro de Luis Pons de Icart *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana Insigne y famosa Ciudad de Tarragona* (1572) (Massó Carballido, 2003: 219-220; Recasens i Comes, 2007; 106). Fernando VI también promovió, a través de la academia, las producciones historiográficas, las cuales presentaron una primera aproximación de los estudios arqueológicos. El padre Enrique Flórez, bajo el patrocinio real, compuso la monumental *España Sagrada*; continuó con la línea de trabajo iniciada en el siglo xvi por Ambrosio de Morales, el cual escribió una historia de España refrendada con testimonios archivísticos y arqueológicos. José María Salvador aseveró:

> Ambrosio de Morales, verdadero padre de la historia nacional, por haber sido el primero que enseñó que había que estudiarla teniendo a la vista los monumentos originales; y para confirmarlo con el ejemplo emprendió un largo viaje por iglesias y monasterios con el fin de registrar por sí mismo los archivos y sus códices, con lo cual después de haberla iniciado, realzó tanto la crítica histórica, no dejó, a pesar de esto, de pagar tributo a las preocupaciones dominantes y de contemporizar con ellas. (Salvador Barrera, 1914: 18)

La Academia de la Historia consideraba este método el más adecuado para futuras expediciones. Así, por ejemplo, la instrucción de 1752, firmada por el marqués de la Ensenada, en la cual encargaba a Luís José Velázquez de Velasco —marqués de Valdeflores—, la realización de un viaje científico, es un buen ejemplo. Se le mandó elaborar inventarios, documentar obras y evitar expolios. Incluso se le sugirió el plan de trabajo:

> Registrará las ruinas de los famosos pueblos de la antigüedad y las reliquias de sus más sumptuosos edificios, como los teatros amphiteatros, circos, nauma-

> chias, aqueductos, puentes, arcos, de tropheos, templos termas y sepulcros; los medirá, dibuxará, y explicará […]
>
> Según fuere concluyendo el reconocimiento de cada una de las provincias en particular, dará cuenta de todo lo observado en ella y averiguaciones hechas en el punto de la Geografía, monumentos de la antigüedad y todo lo demás que fuere del asumpto de su comisión.
>
> Llevará consigo un dibujante hábil que execute con exactitud los dibuxos y diseños de los monumentos que descubriese en el discurso de su viaje. (Abascal Palazón, 2012: 57-58)

Los eruditos conocerán y comprobarán *in situ* los vestigios del pasado de la ciudad romana. Tarragona, en esos años, se encontraba sumida en importantes obras de transformación y embellecimiento urbano. El año 1775 fue un año rico en obras civiles y religiosas. Se logró dotar a la ciudad de una nueva alameda, la Rambla Vella, gracias a la eliminación de las estructuras militares inservibles. Se inauguró la capilla de Santa Tecla en la Catedral de Tarragona diseñada por Josep Prat. Hoy en día, es uno de los ejemplos más significativos del neoclasicismo. La calidad de sus trazas le valió al arquitecto el reconocimiento de académico de mérito. Además de un nuevo centro de enseñanza: el Estudio Literario (fig. 20).

Fig. 20. Tarragona. Edificios con campanario cuadrado y torre hexagonal con veleta. 22/XI/1860. Cooke, Edward William. Carboncillo; 109 x 178 mm (NMM Greenwich)

Figura 21. Tarragona, murallas ciclópeas romanas. 1891.
Hauser y Menet. fototipia; 255 x 321 mm (BNE).

Existió una cierta convivencia entre los planes regalistas de la monarquía y el arzobispado tarraconense. La Mitra quiso dar una imagen conciliadora. En la oración fúnebre en honor a Joaquín de Santiyán, Ambrosio Puig aseveró:

> Con efecto aquel corazón, à quien las dificultades servían solo para hacer mas gloriosas las empresas, no descansó hasta obtener de la Magestad el Real Permiso. Nuestro Católico Monarca, Rey el mas amante del bien de sus Vasallos, aplaude su designio. En nombre del Soberano le significa las gracias el Conde de Floridablanca. Ya sin admitir dilaciones trata de demarcar Planes, enviar Arquitectos, consultar Maestros, conducir Obreros, fabricar nuevos conductos, recomponer los antiguos, levantar puentes, hacer excavaciones, y abrir pozos que manen agua, sin perdonar ni fatigas ni dinero. (Puig, 1783: 48)

Esta misma visión nos la aporta Francisco de Armanyà con motivo de la guerra con Francia, el cual exaltó el papel de la Corona al escribir:

> El Rey nuestro Señor, que tiene puesto todo el afecto de su piadosísimo corazón en asegurar la paz, tranquilidad, y felicidad de sus fieles vasallos, y conservar en sus vastos dominios la pureza de la religión, que por especial beneficio del Cielo reyna en su dichosa Monarquia, con admiración ó envidia de otras naciones. (Armanyà i Font, 1793:1)

El Consistorio financió obras de reforma urbana pero los arzobispos Joaquín de Santiyán y Francisco de Armanyà sobresalieron por el impulso de la obra civil (fig. 17). La iglesia intervino en la cultura y en la instrucción de jóvenes de la época, pero también dotó de ciertos servicios a la ciudad. Puig continuó con la exaltación de Santiyán:

> emprendió las obras públicas: primero la del paseo con que hermoseó la Ciudad, en el que en los mas estrechos del año se vieron trabajar diariamente mas de cuatrocientos hombres; luego después la del famoso Aqueducto Romano, que es á la verdad una de las mas vastas y necesarias que pueden pensarse. (Puig, 1783: 51)

Armanyà concluyó el acueducto e inicio las obras del puerto

> las pingües rentas de la mitra han servido para continuar y concluir la importantísima obra del famoso aqüeducto romano … restaurando este magnifico monumento del antiguo esplendor de Tarragona, abasteció de agua á esta ciudad … la construcción del nuevo puerto, que nos promete grandes felicidades. (Puigrubí, 1783: 51)

Sin embargo, Santiyán no descuidó dotar de rentas suficientes a la capilla del Rosario de la Catedral e incluso «emprendió el hermosear la habitación de la Hermita de Loreto, para que los Ilustrísimos tuviesen una Casa de Campo con la decencia que es competente á su Dignidad» (Puig, 1783: 4). Asimismo, Armanyà continuó con su labor benefactora a favor de los fieles y de la doctrina,

> mayor lustre y decoro de la santa iglesia catedral hizo fabricar su ilustrísima á sus expensas: han servido para contribuir á muchas fábricas de iglesias, […] manutención del regimiento urbano, somatenes, y migueletes […] escuelas gratuitas para la enseñanza de primeras letras: han servido para subvenir á los enfermos de los hospitales, para asistir á las viudas desconsoladas, para proteger á los huérfanos y desamparados, para ayudar. (Puigrubí, 1803: 35-36)

Por lo tanto, existió un cierto equilibrio entre los distintos poderes. La convivencia Iglesia-Corona dio sus frutos. Los arzobispos Santiyán y Armanyà colaboraron con el Estado al financiar proyectos de obras públicas, mejorar la sanidad, fomentar la instrucción y favorecer el progreso económico. Esto, en cierta manera, significó posponer la actividad pastoral en la diócesis e iniciar una campaña de propaganda de la institución (Carrasco Rodríguez, 1996).

Espacios del saber

En 1771, el programa político de los Borbones amparó una nueva planificación de los estudios universitarios. Los manuales didácticos destinados a la enseñanza de las distintas disciplinas contribuyeron a la creación de librerías públicas. Este nuevo método permitió una vulgarización de los conocimientos científicos. Por la cédula del 17 de febrero de ese mismo año, se crearon las bibliotecas públicas episcopales. Estas incrementaron sus fondos tanto con los bienes incautados a la Compañía de Jesús como, a partir de 1778, con los libros o manuscritos procedentes del patrimonio privado del arzobispo u obispo.

Antaño, la compra de libros estaba reservada a una minoría privilegiada. El padre Villanueva reseñó la trascendencia de la consulta de las «fuentes de la literatura». Alabó la donación de Foguet y se mostró esperanzado con las gestiones de Romualdo Mon y Velarde para ubicar la nueva biblioteca episcopal en Tarragona. Destacó el papel fundamental de las librerías públicas para el progreso de la ciencia y la técnica. Ya que:

> La adquisición de libros esta vinculada á los ricos: el que no lo sea está atenido á las instituciones que le formaron, si una mano poderosa y benéfica no le proporciona obras magistrales en las bibliotecas públicas. (Villanueva, 1851: 122)

De esta forma, el reformismo borbónico permitió la creación de una red de bibliotecas públicas (Valera-Orol, 2009: 433-435).

El carácter enciclopédico y de utilidad nutrió a las nuevas instituciones culturales. Armanyà compró libros por un valor de 35.000 pesos para la biblioteca del convento de los agustinos de Barcelona y, también, para las episcopales de Lugo y de Tarragona. Foguet alabó la sabiduría de Armanyà, al cual consideró un «excelente latino». Asimismo, entre otras muchas virtudes destacó:

> las Visitas *quadrienales ad limina*: en el tratado de teología y otras muchas obras; y en sus conversaciones, que amenizaba siempre con oportunos pasages de oradores y poetas del siglo de oro de Roma. (Puigrubí, 1803: 22 n.b)

El amor a los libros de Armanyà fue tal que patrocinó la creación de la biblioteca pública de la Sociedad de Amigos del País de Tarragona —fundada en 1786. Encomendó a su «digno amigo» el canónigo Félix Amat «el arreglo y dirección» de la misma. La elección no fue casual. En

1774, el religioso catalogó e indexó la Biblioteca Episcopal de Barcelona, la cual contaba entonces con más de 10.000 volúmenes (Arco Molinero, 1916: 174 n.1; Torres Amat, 1836: 54,18).

La real orden del 7 de octubre de 1801 autorizó la creación de la Escuela de Náutica y Dibujo (Ortueta Hilberath, 2006: 29-30; 231-232). Esta medida amparó la creación de una educación especializada. El estudio del dibujo fue el primer eslabón para mejorar la calidad de las obras derivadas de los distintos ramos de la construcción y alcanzar el progreso de las artes. Este espíritu movió a Juan Smith y al canónigo Carlos González de Posada a solicitar al Rey la enseñanza del dibujo. En una conversación mantenida entre ambos, y transcrita por un cronista de la época, estos declararon:

> El canónigo Posada, sin decidir en la disputa, dixo, 'No se cansen ustedes sobre Policía en Tarragona, ni piensen en mudar su aspecto público, hasta que se plante en ella una escuela de Dibuxo: entre tanto toda reforma será odiosa, porque choca con la opinión pública', Posada pocos días, renovó esta conversación Don Juan Smith ante el canónigo Posada, oponiéndole, que si fuese escuela de Arquitectura, tendría razón; pero solo de Dibuxo […] El canónigo le contestó, que la de Dibuxo luego pariría la de arquitectura, y algo mas. Replicó Smith, que no teníamos ningún buen Dibuxante para Maestro, y respondió Posada, que sí le teníamos, en Vicente Roig á quien Smith le conocía (AHCT. Instrucción Pública. Correspondencia, 1815-1846).

Los fondos didácticos de la Escuela los donaron la Academia de Bellas Artes de Barcelona, la Junta de Comercio de Barcelona y la Real Academia de San Carlos de Valencia. Durante la ocupación francesa, parte de las colecciones se extraviaron. Por ejemplo, algunos volúmenes de los principios de dibujo y estampas originales compradas por 'Vicentó' o los modelos adquiridos en 1806 por el arzobispo Mon y Velarde.

En 1839 se rehabilitó la Escuela de Náutica ubicada en la plaza del Pallol (Ortueta Hilberath, 2019: 114-115). La planta alta se destinó a la enseñanza de las primeras letras, mientras que en la planta baja se dispuso el depósito de antigüedades y biblioteca de la Academia. Esta sala fue el germen de futuro museo arqueológico tarraconense. Ángel del Arco Molinero constata que fue fundamental el papel del arzobispo Armanyà, el cual, a través de la Real Sociedad Económica de Amigos del País, logró que algunos de sus miembros cedieran sus colecciones para el bien común. Es decir, sus compilaciones traspasaron el ámbito privado.

> Tenían los colaboradores del Prelado gran afición a los estudios arqueológicos, y todos poseían pequeñas colecciones de objetos antiguos, que pusieron a disposición de aquella sociedad, constituyéndose así en los comienzos del siglo XIX en un embrión del Museo Arqueológico en una de las salas de la Económica.

En especial, se refería a las cesiones del escultor Vicente Roig, del prelado Félix Amat y del canónigo Benito González de Posada. Además, en relación con Ramon Foguet comentó:

> Por entonces, y habiendo fallecido otro ilustre prebendado, don Ramon Foguet, pasaron a engrosar el Museo algunos centenares de fragmentos de barros saguntinos con marcas de alfareros, que había reunido en su casa aquel difunto canónigo. (Arco Molinero, 1923: 53)

La información sesgada junto a las pérdidas acaecidas durante la primera etapa de la Escuela de Náutica no nos permite realizar un seguimiento de la evolución de la colección ni de los materiales didácticos —reproducciones artísticas. Por lo tanto, el dibujo fue una enseñanza clave en el conocimiento de la arqueología.

Ese mismo conocimiento enciclopédico y espacio del saber lo promovió Foguet en su biblioteca museo. Su basta ilustración y su desprendimiento a favor del conocimiento de Tarragona conformaron el deseado intercambio científico. En la oración fúnebre se recalcó:

> Foguet fue sabio, porque supo aprovecharse de sus muchos libros. Los que iban a consultarle sobre algunos de ellos, admiraban la facilidad con que formaba un exacto análisis de sus principales espíritus [...] Las remisiones y notas con que ordenaba las fachadas y márgenes de los libros son argumento nada equívoco de esa verdad. (Rius, 1795: 26-27)

La clasificación y organización de sus libros, según el franciscano, fue la base del saber de Foguet, el cual extrajo «todo el zumo y quintaesencia de sus libros». El conocimiento de su contenido, a su vez, le permitió compartirlo. Así, «la casa del sabio Foguet vino a ser con el tiempo el emporio de las bellas Artes y de las Ciencias mas serias». Por todo ello, fue admirado y valorado por sus coetáneos, los cuales, gracias a su generosidad, pudieron consultar «lo particular y exquisito de los libros todo lo mas dulce y mas útil de casi todas las facultades. La Pintura, la Música, la Antiqüaria, su amada Antiqüaria, ofrecen en ella bastantes motivos para un encanto poderoso» (Rius, 1795: 28, 23, 25). Varios autores admiraron en sus ensayos la abnegación del canónigo. Rius asentó:

> Por tal le han reconocido los hombres mas eruditos de nuestro siglo; y si me lo permitiesen las angustias del tiempo, yo podría produciros con facilidad los elogios con que le honran en sus escritos los sapientísimos Aymerich, Dou, Flórez, Pons, Finestres, Masdeu, y otros que mantenían con él la mas amistosa correspondencia, como consta de las cartas recíprocas, de que he visto yo mismo una buena parte … La fama de su talento y erudición era demasiadamente grande, para qué pudiese caber aun en los años espacios de nuestro Principado, ni aun de todo el Reyno … se presentó a Francia, a Italia, a Inglaterra, a Rusia, y a casi la Europa toda. (Rius, 1795: 29-31)

En 1796, poco después de su muerte, el fraile Francisco Méndez subrayaba el altruismo de Foguet, al anotar en su monografía sobre la imprenta en España que «el gusto y laboriosidad del señor Foguet en estas y otras materias lo tiene bien acreditado en el público, y yo le soy deudor no solo ahora, sino muchos años hace», y añadió que «son muchas y muy selectas las Noticias impresiones antiguas y raras que he recibido sacadas de la Biblioteca del Señor D. Ramón Foguet» (Méndez, 1796: VII). No obstante, pocos lustros perduró la integridad del proyecto del filantrópico clérigo. El padre Villanueva describirá el estado del legado ubicado en un lugar mezquino, estrecho, caluroso y propenso a la polilla. La Guerra de la Independencia causó notables pérdidas y, décadas después, la incautación de los bienes eclesiásticos motivó que la colección pasase a formar parte de los fondos de la futura Biblioteca Provincial. Hoy en día, resulta complicado cuantificar los libros extraviados o dañados del conjunto de la colección que, según Rius y Villanueva, contaba con unos 4.000 ejemplares.

En 1951, Jesús Domínguez lamentaba que la librería Foguet careciese de un inventario. Aunque su identificación estaba garantizada gracias al exlibris «tipográfico y del mejor gusto» aunque no mencionó el sello manuscrito del autor «Ad usum Fr[atris] Francisci Armanyà. Pertinet ad Conv[entu]m S[ancti] P[atris] Aug[ustini] Barcin[onensis]. Solut[o] praet[io] 12 [solidorum]», el cual se conserva en algunos ejemplares custodiados en la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (Domínguez Bordona, 1951: 247). El bibliotecario analizó un buen número de autores de distintas ramas, entre ellos la selecta bibliografía sobre Bellas Artes. La información de Domínguez, dado el estado del legado, es sesgada, pero resulta interesante que cite a los siguientes autores: Bernard de Monfaucon, Morelli, Francesco Cancellieri, Johann Joachim Winckelmann, Anton Raphael Mengs… Algunos destacaron por sus aportaciones a la teoría

y a la metodología de la arqueología o de la historia del arte, o bien en el campo de la biblioteconomía y archivística.

La historia del arte como disciplina científica nació en el siglo XVIII. Winckelmann, en su introducción al ensayo *Historia de las Artes entre los antiguos* (1764), subrayó el alcance de analizar la esencia del arte de la Antigüedad a través de las piezas conservadas. Esto implicó alejarse de sistema marcado por Vasari, es decir, la historia de los artistas ya no resultaba interesante. Recalcó que el reconocimiento de las obras es fundamental para elaborar una historia razonada y poder observar los procesos de creación artística, para así discernir los distintos estilos y sus transformaciones. Por ejemplo, reprobó a Bernard de Montfaucon al aseverar:

> Montfaucon, alejado de los tesoros de la antigüedad, ha compuesto su obra pro reminiscencia. Obligado a ver con los ojos de otros, no ha podido juzgar más que sobre grabados y dibujos, cosa que le ha hecho cometer graves errores. (Winckelmann, 1870 [1764]: 8)

El benedictino, en su estudio *L'antiquité expliquée et représentée en figures* (1719), tomó su modelo y sistema de la *Bibliographia antiquaria* de Jean Albert Fabricius (1713). Destacó por la recopilación de imágenes de la Antigüedad. Su ensayo constaba de 15 volúmenes en gran formato ilustrado con unas 1.500 tablas, de las cuales algunas estaban compuestas con varias imágenes. Las monedas le sirvieron de referente para analizar y clasificar las distintas manifestaciones artísticas de la Antigüedad. A pesar de que su contenido ya está superado, la obra de Montfaucon continúa siendo una fuente básica. Este afán de catalogación le llevó a Montfaucon a compilar los manuscritos en las bibliotecas europeas, cuyo resultado fueron sus ensayos *Bibliotheca Coisliniana olim Segueriana sive manuscriptorum omnium graecorum quae in ea continentur accurata descriptio* (1715) y la *Bibliotheca Bibliothecarum manuscriptorum nova* (1739). Demostró el interés de los manuscritos para el avance de la ciencia, pero, a su vez, en sus monografías se sentaron los cimientos de la moderna ciencia catalográfica (fig. 22) (Varela-Orol, 2012: 21-22).

Figura 22. *Habits. Marbre Romain. 1724. Montfaucon, Bernar de. L' antiquité expliquée et représentée en figures* (Supplement 3). III Planche du Tome III (doi.org/10.11588/diglit.2168#0020).

Winckelmann y Mengs participaron en el redescubrimiento de la Antigüedad y establecieron las bases del gusto neoclásico. Buscaron la particularidad de lo bello en el arte a partir del estudio del clima y de las circunstancias históricas. De tal modo que, para ellos, la perfección no se

encontraba en los modernos sino en el mundo griego. A pesar de las críticas a Montfaucon, Winckelmann tampoco no visitó todas las obras analizadas en sus ensayos, algunas de la cuales conoció a través de reproducciones.

Efectivamente, estos autores también demuestran la visión europeísta y cosmopolita en el saber del canónigo Foguet. Ángel del Arco alegó que la restauración de los estudios históricos y arqueológicos se debió al empeño del «sabio canónigo». Aunque ese propósito fue también uno de los puntales de la Sociedad Económica de Amigos del País (Arco Molinero, 1916: 174-175). Para Foguet, las fuentes literarias permitían un conocimiento científico, pero este debía ir respaldado por el reconocimiento y análisis del monumento u objeto artístico en sí. Todo ello encaminado a una mejor comprensión de los vestigios del pasado.

Un lugar de encuentro

Entre los eruditos coetáneos de Foguet, existen múltiples referencias a su biblioteca museo, como ya hemos indicado. La recepción de sus conocimientos y, por ende, de su libros y piezas arqueológicas –numismática, inscripciones o barros–, se advierte con la lectura del ensayo enciclopédico de Enrique Flórez, *España Sagrada*. Para su análisis, contamos con una fuente inestimable, la transcripción de la correspondencia de Flórez con Foguet (1766-1768) elaborada por Campos. Dichas cartas nos acercan al plan del trabajo, a la búsqueda de nuevas fuentes, al proceso de elaboración del tomo XIV impreso en 1769, junto con otros aspectos relacionados con el coleccionismo ilustrado. Este último queda fuera del alcance de nuestro artículo.

En mayo de 1762, el padre agustino visitó durante dos días los restos romanos de Tarragona. Con relación a la acogida recibida en la ciudad, Méndez escribió: «Fue grande el obsequio que le ofrecieron é hicieron los Sres. militares y eclesiásticos; pero sobresalió más que todos su efectuosísimo D. Ramon Foguet». Comentó la metodología de trabajo del agustino, el cual estuvo «registrando y viendo» los restos romanos. La inspección del patrimonio implicó: localizar, describir y dibujar. Esto obedecía a las mismas directrices que los viajes científicos patrocinados por la Corona, a los cuales nos hemos referido de forma somera.

Su ensayo significó un hito historiográfico por su concepción crítica y la búsqueda de la verdad a partir de fuentes originales. Las monedas avalaron sus teorías. La estructura en volúmenes de la *España Sagrada* quedó

ajustada a la geografía eclesiástica, que, a grandes rasgos, venía a coincidir con la división geográfica de época romana. Para la elaboración de su ensayó contó con colaboradores locales, los cuales le remitieron documentación precisa sobre los temas que se habían de tratar. En este contexto, Foguet le informó sobre los vestigios de la antigua Tarraco. A partir de la correspondencia, sabemos que le envió dibujos junto con breves descripciones o noticias extraídas de diversas publicaciones. Estos comentarios no se conservan. Flórez nombra a ensayistas custodiados en la biblioteca de Foguet. Por ejemplo, en el análisis de la Torre de los Escipiones, toma referencias de: Montfaucon, Pons Icart, Morales y Pujades (Flórez, 1769: 235-239). Aunque sobresalieron las citas al estudio epigráfico editado por Jano Grutero (fig. 23).

Figura 23. *Welser, Marcus. Scaliger, Joseph Juste. Gruterus, Janus. Inscriptiones antiquae totius orbis romani, in corpus absolutiss. redactae. Cum indicib. XXV. ingenio ac cura Iani Gruteri: auspiciis Ios. Scaligeri ac M. Velseri. Accedunt Notae Tyronis Ciceronis L. ac Seneca.* [Heidelberg?], [1603] (BVMC)

En la correspondencia se conservan varias noticias del envío de láminas dibujadas por Francisco Bonifás, excepto el acueducto delineado por Antonio Almedo. Todos ellos grabados por Jerónimo Antonio Gil, a excepción del Circo estampado por Nemesio López. Por ejemplo, en julio de 1765, Foguet remitió el pliego con los dibujos del acueducto y los tres fragmentos del ara decorados con festones. Flórez le rogó que «se haga en

un punto menor, acomodada a mis libros a 4ª» para evitar su reducción y posible cambio de escala. Al poco tiempo, en septiembre, llegó el del anfiteatro. Y casi un año después «el deseado Circo». Flórez no llegó a visitar todas las obras descritas, le preguntó a Foguet en relación con el ara «en qué parte se hallaron, y dónde existen los trozos» (Campos y Fernández de Sevilla, 1997-1998: 292, 297, 299) o bien al describir la Torre de los Escipiones afirmó «Yo no vi ésta Torre, por estar fuera del camino y cuidar únicamente del Arco» (Flórez, 1769: 235). El agustino contrasta la información enviada por el canónigo con la publicada por Pujades. Finalmente, en el ensayo reprodujo la descripción del Pons Icart (Flórez, 1769: 236-237). En algunas ocasiones la inspección la complementaba con el dibujo a mano alzada. Méndez cuenta:

> Arch. De Bara está exento en el camino, y se pasa por él. Aquí nos apeamos, y el Rmo. Flórez le dibujó con lápiz, registrándole todo muy por menor, por estar construido según leyes de buena arquitectura, y por lo tanto le estampó. (Méndez, 1860: 197-198)

Flórez escribió a Foguet: «[…] de este Arco saqué yo un dibujo quando pasé por aí, y tiene ya menos de lo publicado en Pujades», aunque a continuación alegó: «El papel se me ha quedado desaparecido.» El religioso, al cotejar su dibujo con el publicado por Pujadas, declaró que «tiene ya menos» y ruega a su colaborador que «reconozca y corrija lo que no esté bien puesto» (Campos y Fernández de Sevilla, 1997-1998: 300). La búsqueda de nuevos indicios le obligaron a corregir o mejorar posibles deficiencias recolectadas en un primer momento (Lazcano González, 2002: 571-572).

Asimismo, consideraba que la descripción facilitaba la comprensión al lector; por ello al hablar del Circo aconsejó que en los comentarios «fuese mas individual, para el que no vive aí, pues, éste no pude hacer concepto sino por la explicación que se le dé». Es decir, debe aportar «perfecto concepto del estado actual de los ausentes». Pero el dibujo era una fuente mucho más clara. En la carta a Foguet aseveró: «me contaba con una explicación de palabra, mejor se forma la vista» (Campos y Fernández de Sevilla, 1997-1998: 299, 297), aunque en relación con los dibujos remitidos comprobó:

> Las dos Escalas que han venido en el Circo son desiguales, una más larga que otra, ambas de 500 píes. La dificultad no está en eso, sino en que, midiendo la obra por la Escala respectiva, resultan en unos 100 pies, y en otra 1.500, por

> quanto en la una es la Escala mitad de lo largo, y en la otra, tercera parte. Yo deseo saber en qué quedamos: si lo largo es cosa de 1.500 pies, o 1.000, con poca diferencia. (Campos y Fernández de Sevilla, 1997-1998: 300)

Al final, Flórez consideró adecuado el tamaño de más de 1.500 pies de largo (fig. 24) (Flórez, 1769: 223). Años después, Antonio Ponz recoge la información de la excavación efectuada por el irlandés Coningham en 1774: «[…] halló en la peña vivía un pasadizo que rodeaba el Circo, o en su mayor parte, y fue de dictamen que tenia mayores dimensiones» (Ponz, 1785: 182 n.1). En suma, la obra pasó a ser un referente.

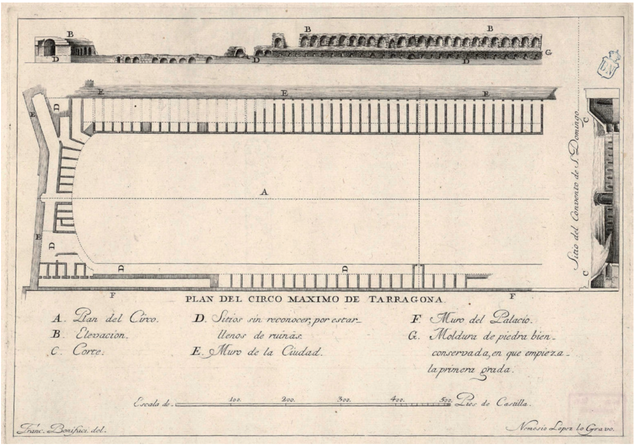

Figura 24. Plan del Circo Máximo de Tarragona. 1769. López, Nemesio fl. / Francisco Bonifás. Aguafuerte; 260 x 183 mm (BNE).

Reiteradamente se refirió Antonio Ponz se refirió al ensayo de Flórez y a sus láminas. Y, a diferencia del agustino, publicó una vista de Tarragona desde el mar dibujada por Pedro Pablo Montaña e impresa por José Gómez de Navia. El académico precisó su amistad con Foguet, «siendo su casa un depósito, donde qualquier sabio, y curioso encuentra con que satisfacer su buena inclinación en libros, pinturas, medallas, y otras cosas dignas del gusto mas refinado». Al canónigo lo consideró «buen amigo, y favorecedor mío» (Ponz, 1785: 188). Aunque un acontecimiento resulta especialmente interesante, su visita guiada al acueducto romano acompañado por Foguet,

Este viage lo hemos hecho, no solamente por satisfacer nuestra curiosidad, sino también los deseos del Ilustrísimo Señor Arzobispo Don Joachín de Santiyan y Valdivieso, quien, sepa V. que se ha propuesto la restauración total de esta obra importantísima para Tarragona, y la empresa tiene ya su principio con tan buenos auspicios, como que habiendo representado dicho Prelado á S. M. para qué protegiese esta obra, que á sus expensas quiere efectuar. (Ponz, 1785: 190)

El abate relató que fue un día alegre. Observó el territorio y los distintos cultivos además de visitar las poblaciones aledañas. Analizó primero el paisaje y el entorno para después abordar las características constructivas —arcos y sillares— y el emplazamiento del acueducto en «una hondura entre dos colinas» (fig. 25). Se trató de una descripción bastante precisa y recalcó el protagonismo del arzobispo Santiyan en la Tarragona de la época.

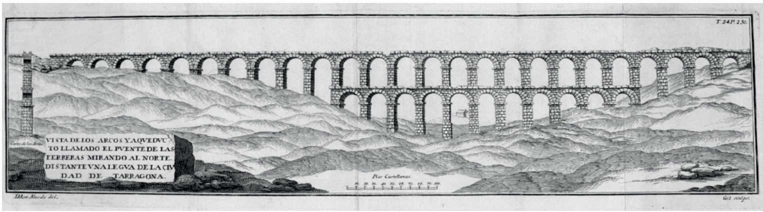

Figura 25. *Vista de los arcos y aqueducto llamado puente de las Ferreras mirando al norte distante una legua de la ciudad de Tarragona.* 1769. Jerónimo Antonio Gil / Antonio Almedo. Aguafuerte y buril; 438 x 119 mm, pleg. 167 x 145 cm (BNE)

Foguet no llegó a publicar ningún libro. En su legado dejó algunas notas sobre autores catalanes y el manuscrito *Dialogo sobre los barros antiguos de Tarragona*, hoy en día extraviado y de carácter inédito. Carlos Benito González de Posada, su discípulo, publicó *Noticia de los barros antiguos de Tarragona*, en el cual menciona que consultó la obra de Foguet (ARAH CAIT/9/3930/02(13).) o, como afirma Méndez, «hizo el juicio de los trabajos de su maestro en la disertación que envió á la real academia de la historia» (Torres Amat, 1836: 258). Este autor en cierta forma recuperó algunos de los apuntes de Foguet.

A modo de conclusión, Foguet favoreció el estudio de los vestigios romanos de Tarragona entre los eruditos de la época. En este periodo florecieron los conocimientos científicos de la arqueología y la historia del

arte, desde una perspectiva cristiana dada la implicación de los religiosos. La aplicación de nuevos métodos, la difusión del dibujo o el impulso de las expediciones científicas permitieron un análisis razonado de los bienes muebles e inmuebles. La aspiración de Foguet de crear una biblioteca museo para futuras generaciones se vio truncada por la ocupación de las tropas francesas, las cuales expoliaron y destruyeron buena parte de su donación. Fue el inicio de la decadencia de su ilusión. A pesar de las carencias documentales, como el inventario de la donación al convento de los franciscanos o la relación de bienes custodiados por la Sociedad de Amigos del País, el estudio de fuentes coetáneas, a veces no del todo objetivas, junto con estudios posteriores, nos ha permitido reconstruir la riqueza de sus planteamientos y la recepción de sus conocimientos acerca de la Tarraco romana. Futuras investigaciones sobre su biblioteca-museo conformarán una mejor comprensión del verdadero alcance de sus aportaciones al desarrollo de la ciencia arqueológica.

EL CICLE FESTIU DE SANTA TECLA, EL CORPUS I LES ENTRADES ESPECTACULARITZADES EN EL SEGLE XVIII A TARRAGONA

Jordi Bertran
Gestor cultural i professor associat, Universitat Rovira i Virgili

El context del cicle de Santa Tecla

Per descobrir la teatralitat del cicle festiu de Santa Tecla, el Corpus i les entrades espectacularitzades en el segle xviii, hem de partir de la coneixença dels elements que l'havien integrat entre els segles xiv i xvii. Des de l'edat mitjana, els diferents estaments ciutadans havien commemorat la festa del Corpus Christi, les celebracions patronals i les cerimònies espectacularitzades de les entrades públiques de grans personalitats, les quals foren concebudes com la transformació de les localitats en grans espais teatrals. Places i carrers esdevenien escenaris idonis per on discorrien un ampli conjunt d'actuants agrupats en diferents representacions. L'objectiu era doble. D'una banda, el religiós i catequètic. Les autoritats eclesiàstiques, en cooperació amb les civils i els gremis, explicaven el missatge bíblic amb escenes que desfilaven unes rere les altres. D'altra banda, les autoritats civils refermaven el sentiment de pertinença a la comunitat local, oferint vincles i alhora diversió a una població sotmesa a pestes, plagues, guerres, pobresa, fam, malalties i mort.

Aquest model de festa, nascut al segle xiv, es perpetuà durant centúries. Per la continuïtat des de temps medievals fins a l'actualitat, mereixen un esment especial la celebració del Corpus de València —l'antiga festa gran d'aquesta ciutat—, la del Corpus de Morella i les Festes de Santa Tecla a Tarragona. N'eren comuns els balls, els personatges bíblics, el bestiari, els entremesos del bé contra el mal, les representacions al·legòriques, les roques o carros triomfals, els balls parlats o els misteris de carrer i les soldadesques (figs. 26 i 27).

Figura 26. Personatges bíblics, com aquests supervivents a Puente Genil, superaren les prohibicions; a Tarragona hi existiren fins a 1869. Foto: J. Bertran

Figura 27. Roques a punt per a la processó del Corpus de València. Foto: J. Bertran, 2018.

Així, pel que fa al primer bloc, els organitzadors integraven en els seguicis danses que s'alternaven amb elements teatrals. Entre les que perduren, distribuïdes en els diferents territoris de llengua catalana, coneixem els balls de bastons, espases, porrots, tornejants —o torneros—, cossis —o cossis i prims—, cercolets —o arquets o arets—, gitanes —gitanetes, carxofa o mangrana—, pastorets, llauradores, panderos —i panderetes—, primera, figuetaires o la d'arts i oficis.

El segon apartat el constituïen els personatges bíblics. Es tracta d'un dels estrats més primitius i rudimentaris de la teatralitat processional.

Agrupats en corporacions, o com a personatges isolats, desfilen els uns rere els altres, exhibint les icones característiques de cadascun d'ells, en altres temps ben comprensibles per a la ciutadania, i avui difícilment reconeixibles per bona part de les actuals generacions. La màscara, sovint acompanyada de perruca, que perviu en algunes celebracions, és testimoni mut d'un dels trets propis d'aquest bloc. Les corporacions d'apòstols i profetes, i escenes del cicle nadalenc, com el Naixement, o de la Passió s'insereixen en la trama de la processó. Si bé aquest bloc no ha mantingut una continuïtat tan important en volum, en romanen mostres esplèndides com en el Corpus de València i en el de Morella, i també d'altres generades amb posterioritat, com en el Sexenni que la capital dels Ports dedica cada sis anys des de 1678 a la Mare de Déu de Vallivana, o en les Festes de la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí. (fig. 27)

Figura 28. El griu tarragoní, similar a aquests de la Generalitat a Tarragona, però de majors dimensions, romangué en una roca o carro triomfal. Foto: J. Bertran.

El bestiari constitueix el tercer bloc, i des de la seva incorporació contribuí a l'augment de l'espectacularitat de la processó. Cavalls, basiliscos, grius, àligues, lleons emergeixen com a formes de teatre de carrer, que aviat experimentaran una evolució dramàtica notable quan algunes bèsties s'enfronten a personatges antagònics, i configuren els entremesos, una quarta categoria. La dualitat del bé contra el mal s'escenificà amb les batalles de sant Jordi contra el drac o la víbria; dels cavallers cristians cavalcant una carcassa zoomòrfica equina contra els turcs en una apropiació semiòtica que fa el cristianisme d'un element teatral ben documentat en la tradició andalusina, i de les santes Margarida o Marta contra la cucafera. El combat fou la base també dels entremesos sense bèsties, com el de sant

Miquel contra els diables, el del rei David contra el gegant Goliat, o el del la Degolla en què sant Josep i la Mare de Déu amb el nen Jesús i la somera fugen de la guàrdia a la qual Herodes mana degollar els infants, mentre els Reis de l'Orient segueixen l'estel, dut per un àngel, i s'escapoleixen de delatar el Messies fet infant. Magnífiques mostres d'aquest darrer entremès complet també han pervingut a València i Morella, mentre que la batalla de Miquel contra l'avern és àmpliament estesa en el model etnogràfic del Camp de Tarragona i el gran Penedès, o bé a la Patum de Berga, proclamada per la UNESCO Patrimoni Cultural Immaterial des de 2005. Alhora els gegants han perviscut com les figures més esteses arreu dels territoris de llengua catalana, però sense el seu antagonista.

La cinquena tipologia de representació és el joc al·legòric, una evolució dels balls cap a una dramatització més complexa afavorida per la influència del component de la dualitat, nascut en el si dels entremesos. El simbolisme manifest dels cossiers de l'illa de Mallorca, amb mostres atractives com les d'Algaida, Montuïri i Alaró, o els momos del ball de la moma de la ciutat de València, en són plats forts. De l'èxit d'aquesta modalitat, n'és prova l'àmplia extensió d'aquesta dama valenciana que avui també es balla a Alcoi, Alfafar, Benetússer, Benifaió, Castelló, Dénia, Gandia, Godella, Meliana, Ontinyent, Paiporta, Picanya, Silla, Sueca, Torrent i Xàbia (Benavent, 2019).

El sisè bloc d'elements teatrals anteriors al segle XVIII establerts en aquest cicle de Santa Tecla i el Corpus són les roques, els castells o els carros triomfals, cadafals mòbils sobre rodes que eren moguts per cavalleries o per persones. A Tarragona, a diferència del que s'havia considerat de forma generalitzada, superen l'edat mitjana i encara en trobem documentats fins al 1798. S'usaven com a escenari o com a decoració per a algunes de les representacions abans esmentades. Les roques del Corpus de València en són la mostra més esplèndida perpetuada, sense desmerèixer d'altres més simples i posteriors com el carro dels angelets del Sexenni de Morella o el de la Vint-i-quatrena, llegat dels pagesos de Reus, que surt al carrer amb motiu de les festes extraordinàries de la Mare de Déu de la Misericòrdia cada vint-i-cinc anys.

L'etiqueta següent correspon als balls parlats i als misteris de carrer, en els quals ja s'ha incorporat el text com a ingredient de la representació. Religiosos i profans agafen empenta amb l'emergència de l'Humanisme, en què les persones poden ser objecte protagonista. El cas més paradigmàtic és el del ball dels vells, després denominat de dames i vells precisament

en al·lusió a les parelles protagonistes integrades per vells garrepes i joves formoses, això sí tots encarnats per l'elenc masculí, seguint la tradició de la teatralitat medieval, en què no es permetia la participació de dones.

Finalment, el vuitè i darrer bloc configurat amb anterioritat a la divuitena centúria són les soldadesques, vinculades amb la pólvora, en la seva dimensió sonora i no visual. Ens referim a les salves o descàrregues de pólvora realitzades amb diferent tipus d'armament. A Tarragona, entre 1617 i 1618, en un inventari dels homes i les armes, amb què comptava la localitat per a la defensa, elaborat pel virrei de Catalunya, el duc d'Alburquerque, les xifres eren de 1.148 efectius, 779 armes de foc, 100 piques i 20 alabardes (Rovira i Gómez, 2011: 36). El 1562 a Granada, per Sant Joan Baptista, els moriscos surten amb mil arcabussers, en el primer gran alardo o batalla festiva a la península. El 1570 s'inicien les soldadesques del model d'Alcoi, al Regne de València, que donaran lloc a la progressiva configuració de festes de moros i cristians, com a Oriola el 1579. El 1586 Villena constata una companyia d'arcabussers disparant salves per la visita del rei espanyol Felip II (Ariño Villarroya i Salabert Faviano, 1999; Bertran Luengo, 2006: 17-59). En aquest context històric, coetàniament, a Catalunya el 1572 coneixem l'execució de salves amb armament, com a la mateixa Tarragona per l'entrada de l'arquebisbe renaixentista Gaspar de Cervantes (AHCT. *Economia i Hisenda Municipal*: n.m. 42, F. 33v-34v). També el 10 de març de 1577 hi entrà l'arquebisbe Antoni Agustín, i hi anotem dues salves d'arcabussos de pedrenyal per una companyia de soldats amb més de 250 homes, que desfilava davant de les banderes i del seguici popular (AHCT. *Economia i Hisenda Municipal*, n.m. 42, f. 35v i 36v). La tradicionalització de l'ús del trabuc té un altre exemple molt dilatat en el temps a Centelles —Osona— per la festa del Pi, per Santa Coloma cada 30 de desembre. Les notícies es remunten a 1620 des de la mateixa arribada de la relíquia de santa Coloma, saludada amb tirs d'arcabussos.[1] Tornant a Tarragona, el 1640 el Consell municipal cedeix arcabussos a la Congregació de la Sang en el context de la Guerra dels Segadors (1640-1652), en què la ciutat fou assetjada el 1641 i el 1644 (fig. 29).

1 Sobre aquesta festa, podeu llegir: Bertran Luengo, 2001; Roviró Alemany, 2000 i Solà i oreta, 1918.

El segle XVIII a Tarragona

Tarragona presenta al llarg del segle XVIII, sobretot a partir de la finalització de la Guerra de Successió (1701-1715), un context demogràfic, agrícola i econòmic que afavoreix la continuïtat del seguici popular, la importació d'un element procedent d'altres territoris i la gènesi d'altres de nous.

L'expansió demogràfica

A partir de les dades de Josep Fàbregas (2011, 176-177), veiem que, superada la Guerra de Successió, el 1719 Tarragona era la ciutat més poblada del Camp de Tarragona, amb 4.554 habitants, i la quarta del país després de Barcelona, Mataró i Vic. La seguien Valls amb 3.116 i Reus amb 1.968. En el cens de 1787, Reus ocuparà el primer lloc amb 14.440 habitants —i el segon del país després de Barcelona—; Tarragona, el segon amb 8.541 habitants —el setè del país–, i, molt a prop, està Valls, que va just a continuació amb 8.162. Així com Reus i Valls presentaven índexs de creixement superiors als de Tarragona, la nostra ciutat gairebé ha doblat la població en set dècades, per la qual cosa l'expansió demogràfica és un fet.

La nova economia de l'aiguardent i el vi

Acabada la Guerra de Successió, la pressió fiscal que patí Tarragona fou molt considerable a causa de les peticions monetàries que les autoritats borbòniques exigiren a l'Ajuntament, fins al punt que la ciutat estava en situació de fallida (Fàbregas Roig, 2011: 244). Però, en el context de notable progrés econòmic de l'Europa del XVIII, vinculat a l'expansió demogràfica, l'agricultura catalana inicià una etapa de conquesta de nous espais conreats i d'especialització amb plantacions de vinya, oliveres i conreus industrials. Pel que fa al sector secundari, es desenvolupà una important indústria de l'aiguardent i d'estampats de cotó i indianes que impulsà els intercanvis comercials, de manera que, a partir de la segona meitat de la centúria, des dels ports de Barcelona, el Camp de Tarragona, el Maresme i el litoral gironí, es generà un tràfic marítim considerable (Fàbregas Roig, 2011: 243).

Un dels canvis més evidents produïts al Camp de Tarragona fou el desenvolupament de la vinya, que augmentà per abandonar l'autoconsum preponderant i, en canvi, comercialitzar el raïm per la demanda

creixent d'aiguardent i vi, que s'exportaven des del port de Salou. Al Baix Camp, el desenvolupament agrari arrencà amb més força; després s'hi afegí el Tarragonès, mentre que l'Alt Camp fou l'últim a incorporar-s'hi, encara que els efectes s'hi perllongaren més. Segons el cadastre de 1724, el terme de Tarragona passà de tenir una tercera part de superfície de vinya a assolir, el 1775, gairebé la meitat de l'espai conreable. Les dades contributives confirmaven la importància d'aquest cultiu: el 1724, els impostos provinents de la vinya representaven el 42,9% del total de l'agricultura i, el 1747, significaven el 49,4%. El 1780, Jaume Caresmar destacava que la major part del territori pertanyent a la ciutat estava dedicat al conreu, principalment de vinyes, que servien per a la fabricació de l'aiguardent que exportaven fora de Catalunya. El 1784, en les noves ordinacions aprovades pel rei espanyol Carles III, coneixem que el «Gremio de Labradores de la Ciudad de Tarragona bajo la invocación de San Lorenzo, San Isidro y Santa María Magdalena [...] excede el número de quinientos Individuos», prova de la seva importància (Capdevila Felip, 1929: 35). A finals de segle, els termes de Tarragona i Constantí produïen entre 20.000 i 25.000 càrregues de vi l'any —de 2.400.000 a 3.125.000 kg, segons la forquilla i l'equivalència en quilograms—, que en el conjunt del Camp s'enfilaven a unes 500.000.

L'ordo processionalis

L'*ordo processionalis* del seguici popular de Tarragona en el segle XVIII era el següent, amb indicació de la confraria que duia cada element festiu (fig. 28):

- Confraria de Sant Pere i Sant Andreu dels pescadors: bandera i ball de Titans
- Confraria dels joves menestrals: bandera i ball de Santa Fe
- Confraria de Sant Ponç de revenedors: bandera sense ball
- Confraria de Nostra Senyora de la Candelera i Sant Simeó dels descarregadors i forners: bandera i ball de dames i vells
- Confraria de Sant Miquel dels teixidors de lli: bandera i ball de Sant Miquel i diables
- Confraria de Sant Llorenç i Sant Isidre dels pagesos: bandera i ball de turcs i cavallers

Figura 29. Tarragona comptà amb soldadesca a l'estil de la mantinguda a Yecla, Múrcia. 1929. Foto: Ripoll, *Las fiestas de la Purísima en Yecla*, de F. Martínez-Corbalán.

- Confraria de Santa Llúcia dels corders: bandera i ball de cossis i/o prims
- Confraria de Sant Josep i el Nom de Jesús dels mestres de cases: bandera i ball de les gitanes
- Confraria de Sant Josep dels fusters: bandera i ball de gegants
- Confraria de Sant Marc dels sabaters: bandera i ball de cercolets
- Confraria de Nostra Senyora de la Caritat i l'arcàngel Sant Gabriel dels sastres, «calçaters» i passamaners: bandera i ball de Reis
- Confraria de Santa Magdalena dels hortolans: bandera, joc i carro triomfal de l'hort
- Confraria de Sant Eloi dels ferrers: bandera i ball de l'àliga

Els dotze alabarders de la Confraria de Sant Ponç com a guàrdia d'honor de la bandera de la Ciutat i de la corporació municipal (fig. 30).

L'*ordo processionalis* estava integrat per un total de tretze confraries, que duien dotze elements festius i una escorta d'honors. El nombre de confraries a la ciutat havia baixat respecte al darrer terç del segle XVI i també respecte al XVII, i s'havia resituat en el nivell de principis del XVI. Ens centrarem en l'explicació dels components teatrals que no han arribat fins a l'actualitat pel manteniment continuat de la tradició o amb un procés de recuperació i recreació.[2] Si bé el joc de l'hort de la confraria d'hortolans no perviu, era una síntesi dels carros triomfals ja explicats i les batalles entre turcs i cristians, per la qual cosa no hi entrarem.

El ball de titans

La confraria de Sant Pere i Sant Andreu dels pescadors executava el ball de titans, que incorporà el vessant mitològic al seguici. Els titans eren els dotze deus fills d'Urà —déu del cel— i Gea —deessa de la terra—, que han estat interpretats com les divinitats de les estrelles del firmament, el bastiment del qual seria el resultat del titànic esforç d'uns immortals. Se n'ha escrit molt, amb un to excessivament immers en un llunyà romanticisme. La tesi romàntica o neoromàntica explicava que els titans, en qualitat d'herois mitològics, aixecaven torres humanes que foren el suposat punt de partida dels nostres actuals castellers. No res més lluny de la realitat.

Una atenta lectura dels documents conservats sobre aquest ball no aporta cap notícia ni dada que ens orienti en la direcció castellera. El ball de titans surt amb tota certesa des del 1577 fins al 1804. El seu nom mitològic i la posterior execució del ball de valencians i dels castells que feien els homes de la mar tarragonina han generat un engranatge fonamentat en una llarga llista d'inexactituds. Abordem les peculiaritats identificatives i diferenciadores dels titans tarragonins. La primera, la constitueix el fet que aquest ball només s'executava a la mateixa ciutat de Tarragona. La segona, que era un ball plenament inserit en la dinàmica de carrer del seguici que l'encapçalava. La tercera, que es basava en una nòmina de personatges fantàstics que el gust per la mitologia clàssica creà a principis de la setzena centúria. La quarta, que els colors que distingien els titans eren

2 Trobareu informacions àmplies sobre els elements que han pervingut fins avui: Bertran Luengo, 2004. Les col·leccions «Quaderns de la Festa Major», editada per l'Ajuntament de Tarragona entre 1986 i 2000, i «Els Titans», publicada per El Mèdol entre 2001 i 2007, també ofereixen monografies d'interès.

el blau i el vermell, com encara succeeix en nombroses manifestacions festives del domini lingüístic català, com la muixeranga d'Algemesí o molts balls populars del Camp de Tarragona i del gran Penedès.

Figura 30. Els alabarders de la confraria de Sant Ponç de Tarragona feien la mateixa funció d'escorta que l'exèrcit a la processó del Corpus de València. Foto: J. Bertran.

Els titans constituïen un conjunt espectacular integrat per una mena de màscares, caparrots, capgrossos o nanos, de diferents personatges, animals mitològics i aus, el nombre dels quals oscil·lava entre el centenar de 1572 (Pons d'Icart, 1981ed: 80-81) els quaranta-dos de 1765 (AHCT. *Acuerdos*, 1765: F. 51 v.), que executaven una dansa de carrer que no tenia res a veure amb l'art de l'aixecament de construccions humanes.

Creiem que el seu antecedent més immediat havia estat el joc del drap, que ja sortia, segons Sánchez Real (Sánchez Real, 1985), al segle xv, i amb tota seguretat a partir del 1514 (AHCT. Doc. en paper, cartes i documents, carpeta núm. 20, 1449-1668, núm. 1912). Hom ha dit que els balladors dels titans haurien anat lligats per uns draps vermell i blau, a l'estil del que Joan Amades explicà com a ball de la baieta (Amades Gelats, 1983: 183-185). Per

la nostra part, ens limitem a entendre que aquells eren els colors bàsics de la indumentària dels personatges, que configuren un disseny molt atractiu similar al que llueixen els muixeranguers d'Algemesí.

El ball de santa Fe

Estem al davant de l'element festiu i teatral que representà el pont hagiogràfic entre l'Antic Règim i la nova florida de balls de santes i sants esdevinguda en el segle XIX (fig. 31). Fou el primer ball parlat de caràcter hagiogràfic que emergia a la ciutat de Tarragona. La confraria de Joves Menestrals el va executar des de 1729 fins a 1804. És una versió del *flos sanctorum*, en la qual la santa es nega a acceptar els amors d'un poderós prefecte romà d'Hispània, Publi Dacià, i per això pateix martiri. Concretament la seva iconografia la mostra amb una graella a les mans, prova que va ser cremada, a més de la palma com a icona dels màrtirs. No n'hem localitzat el text.

Figura 31. Santa Fe fou la protagonista d'un ball hagiogràfic a la Tarragona del segle XVIII. Il·lustració: col·lecció particular.

El ball de reis

El gremi dels sastres, «calçaters», i passamaners tenia com a patrons Nostra Senyora de la Caritat i l'arcàngel sant Gabriel, als quals dedicava la festa patronal el 24 de març. Formaren part del seguici popular des de 1383 quan féu l'entrada a la ciutat la reina Sibil·la de Fortià (Morera Llauradó, 1954: 912-920). El 1514 duen «unes robes morades a la francesa rastrants per terra ab cadenes de or ab gipons de vellut» (AHCT. Doc. en paper, cartes i documents, carpeta núm. 20, 1449-1668, núm. 1912). Comparat el detall de les cadenes d'or amb descripcions posteriors, permetrà identificar aquest element festiu com el «Joc de la Fe amb els dotze reis», nomenclatura que ja apareix el 1577 (AHCT. *Economia i Hisenda Municipal*, n.m. 42, F 35-38). Representen les dotze tribus d'Israel. El 1604 aquesta escenificació de carrer va «ab sa cobla sonant y ballant al so de Ausias Marc». L'excel·lent poeta valencià potser era autor de la lletra d'alguna composició (AHCT. *Llibre del Consolat*, 1604-1605, F 45).

El 1617 la descripció de l'entrada pública de l'arquebisbe Joan de Montcada brinda una altra interessant descripció de la confraria dels sastres amb el «Joc de dotze reis»:

devant de ells anaven tres minyons vestits com a dones, lo hu dels quals anava vestit de blanch ab un standart de tafata blanch en la ma squerra y en la altra ma una figura de Nostra Sª. de bulto y aquest representava la fe y a cada costat anaven los altres minyons vestits de altres colors lo hu respresentava la discordia y laltra la furia y anaven dits reys tan ben vestits y arreats dè cedas y brocadellos y cadenas de or y pedreria portant junt de ells confrares amb vergues per sa Custodia (AHCT. *Llibre del Consolat*, 1616-1617, F 72).

Per una banda, és especialment important la constatació de la pràctica del teatre religiós d'arrel medieval, en què els personatges femenins també són interpretats per homes, i, per l'altra, l'existència d'una guàrdia de la mateixa confraria, armada de vergues o vares, per protegir els tresors de la indumentària.

El 1634, en una nova sortida, sabem encara amb més precisió el vestuari dels dotze reis: «sedas y brocadellos, cadenas de or y pedreria y joells ab sos cetros en la ma y coronas en lo cap molt ricas cada qual de la millor manera se pogue adornar» (AHCT. *Llibre del Consolat*, 1634-35, F 25-26). Un *Torneo poético* de 1695 permet comprovar que els reis segueixen sent dotze, que van precedits de la Fe i que surten dos pecats capitals, etiqueta

coincident amb la discòrdia i la fúria esmentades el 1617 (Milá i Fontanals, 1985: 278-279). El ball de la confraria dels sastres es perpetuà fins a principis del XIX i l'esclat de la Guerra del Francès.

Figura 32. Jacob i els reis de les dotze tribus d'Israel en la processó del Corpus de València, grup que sortia a Tarragona com el joc de la Fe i els dotze reis. Foto: J. Bertran.

A diferència dels balls de titans, els elements d'aquesta representació tarragonina eren comuns a altres ciutats i s'han mantingut com a corporació de Jacob i els dotze fills al Corpus de València, al de Morella i a les Festes de la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí (fig. 32). El personatge de la Fe reapareix en el cicle de la Setmana Santa. Probablement una de les presències més històriques i conegudes d'ell sigui la de l'«Hermandad de Montserrat» de Sevilla. Fundada el 1601 pels comerciants catalans amb seu a la capital andalusa, el personatge de la Fe es reincorporà a la processó el Divendres Sant de 1865. També desfila a la Setmana Santa marinera als barris del Grau, el Cabanyal i el Canyamelar de la ciutat de València, així com en localitats andaluses com Alcalá de Guadaíra, Alcalá del Río i Herrera —també a Sevilla—, Moriles i en l'excepcional Setmana Santa de Puente Genil —Còrdova—, en la qual els personatges al·legòrics amb unes característiques màscares denominades «rostrillos», sovint coronades amb diademes amb la inscripció del nom de la figura, són els veritables protagonistes (fig. 32).

Figura 33. 1889. El ball de valencians o muixeranga a Algemesí,
km0 d'aquesta manifestació patrimonial. Foto: Museu Valencià de la Festa · Algemesí.

Els alabarders de la confraria de Sant Ponç

Un altre element propi de les confraries que no ha perviscut fins a l'actualitat com a tal és la guàrdia d'honor de la bandera de la Ciutat i de la corporació municipal, integrada pels dotze alabarders de la confraria de Sant Ponç d'hostalers, taverners i revenedors. Es tractava també d'una soldadesca, en aquest cas amb l'ús de l'element de les armes de tall, en lloc de les de foc. Era vigent des de 1617. Durant el XVIII consta el 1765, el 1779, el 1785 i el 1804 en les respectives entrades dels arquebisbes Joan Lario, Joaquin Santiyán, Francesc Armanyà i Romualdo Mon. És especialment significativa la descripció de 1779, amb uns enfrontaments entre els gremis i l'Ajuntament, que generen un notable retard en la sortida del seguici i ens permeten constatar un rol actiu, més enllà del protocol·lari que acaben

desenvolupant els alabarders de la confraria de Sant Ponç al voltant de l'estendard de la ciutat, portat a cavall:

> A este lucidísimo Cuerpo y acompañamiento asociaban doce Alabarderos á pie, Individuos del Gremio de Revendedores de S. Pons divididos en los dos lados para despejar el puesto y cuidar no se arrimasen ni atravesassen la multitud de Gentes que havian acudido a esta Ciudad. (AHCT. Acuerdos. 1779. F 94v)

Sobre el nombre dotze, en altres corporacions festives de caire religiós també és una xifra de notable significació, com els dotze reis, que hem referenciat abans, i els dotze apòstols, comandats respectivament pel seu pare Jacob i per Jesús.

Els alabarders de la confraria de sant Ponç no sobrevisqueren dins el cicle de Santa Tecla i el Corpus, sinó en el de la Setmana Santa. El 1758, coincidint amb l'etapa en què la processó de la Sang deixà de ser un acte només amb les imatges pròpies i esdevingué una processó general amb la seqüència de passos de la Passió, carregats per diferents confraries, hi apareixen uns armats conduïts pel capità Manaia, mot que significa alabarda.

Les novetats festives i teatrals

En aquesta centúria també es produiran un seguit de novetats en el cicle festiu que ens ocupa. Així es desenvolupà una notable ampliació de la durada de les representacions de lluïment, que tenien lloc a la plaça de la Font, probablement per la major extensió dels textos i parlaments dels balls parlats. En aquest sentit, si computem la durada del lluïment de 1604, resulta una mitjana de 15 minuts per grup festiu. En canvi, el 1729 s'arribà als 25 per cada formació.

El xviii és també el segle de les arquitectures humanes en la festa. Per una banda, es produí la importació del ball de valencians, procedent del País Valencià, just a les acaballes de la centúria anterior (fig. 33).

Però és en el set-cents quan el Camp de Tarragona i el Penedès s'apropiaren de la manifestació importada i la desenvolupen. Per altra banda, les autoritats religioses i civils influïren en el disseny d'una manifestació basada en la mateixa tècnica de l'arquitectura humana, però que, en lloc de la competència per elevar els pisos d'homes, havia de comptar amb un missatge doctrinal al darrera. Per això, nasqué la moixiganga.

El ball de valencians adoptat

En l'entrada a Tarragona del rei espanyol Carles III, el 1706, la confraria dels fadrins menestrals treu un ball denominat de valencians (AHCT. Llibre del Consell. 1704-1707. F 177v). Ocupa el segon lloc del seguici i mai no havia estat esmentat amb anterioritat ni tampoc no ho serà més en cap altra entrada pública de personatges il·lustres i arquebisbes fins a la Guerra del Francès. La confraria dels fadrins menestrals és el primer cop que apareix amb aquest nom, però ocupa el mateix lloc que des de 1577 havia tingut la de joves sastres, que desfilava sense cap ball. Els joves o fadrins menestrals només lluiran el ball de valencians el 1706, mentre que a partir del 1722 representaran el de santa Fe. L'expressió «que diuen de», aplicada als valencians, és única en la llarga relació de documents que vinculen els gremis tarragonins i el seguici. Introdueix un sentit de percepció com si qui dona fe del que succeí posés el nom en funció de l'escoltat a tercers.

El 1746 comprovem l'existència de la dualitat de balls de valencians a Tarragona per la proclamació del rei Ferran VI, després que aquestes competències ja constessin a Reus el 1724 (*Relación* […].,1746: 42-43, 46). El seguici, obert pels valencians amb la destresa habitual al so de la música, precedeix el penó reial que s'atura en tres indrets per proclamar la nova majestat. És el primer cop que un relator directe explica els exercicis com a torres. L'adjectivació «altes» afegeix un nou estadi evolutiu al relat diacrònic. Entre els diferents encàrrecs als gremis locals, centrats a guarnir carrers i places, no apareix la tradicional assignació del ball a cada corporació en les entrades de monarques i arquebisbes, fet que fa pensar que els dos balls de valencians no pertanyien a cap confraria local. Mentre que el 1706 l'únic ball de valencians esmentat era vist com un fet prou desconegut, el 1733 ja n'hi havia un de tarragoní que viatjà a Reus i el 1746 en surten dos, un d'aquests continuador de l'anterior.

El 1770 els valencians arribaren als sis pisos gràcies al grup del Catllar (Català Pic, 1981: 58). El 1786 aparegué el primer testimoni gràfic a Catalunya d'un ball de valencians, obra d'Antoni Marco, seminarista de Tarragona natural de Duesaigües, en la coberta interior d'un llibre (Morant Clanxet, 1976: 64 bis). Hi veiem un pilar de 3 coronat per un nen que aleteja —el primer enxaneta documentat gràficament de la història pilanera—, mentre que el baix i el segon usen la mateixa tècnica que els

pilaners actuals, però sense faixa a la cintura. L'aleta en forma de creu és l'original d'aquest signe de coronament de l'espadat. El dibuix el presenta enmig de dues files de quatre balladors cadascuna i amb un altre home al darrera, el mestre, amb el vestit més guarnit i un braç enlaire donant indicacions a la resta de balladors. Com els valencians que havien viatjat per altres territoris peninsulars i com la històrica agrupació de Peníscola —al nord del País Valencià—, duen castanyoles a les mans, excepte el baix i el segon. La indumentària, amb faldellí, mocador en bandolera creuat al pit, picarols als camalls i una possible gorra musca al cap, emparenta el ball amb els altres dels seguicis. Tres balladors de la renglera dreta són dibuixats amb faixa fosca a la cintura, el primer cop que documentem aquesta peça. En el tercer, sembla que la faixa s'hagi estès fora dels límits buscats pel dibuixant. Queda el dubte de si aquest possible incident aturà la traça i l'enfosquiment de les faixes dels altres balladors, o si no en duien tots. Finalment, apareix el dimoni burlesc —comú a altres balls—, un músic de vent —potser un graller, perquè en aquests moments aquest instrument ja és plenament certificat—, un timbaler i un quart personatge no identificat. El detall del primer enxaneta visualment documentat és d'extraordinària importància, perquè avala que els nens estaven incorporats al ball de valencians quan feia setze anys que s'havien assolit els sis pisos. Aquest aspecte tècnic contribuí al desenvolupament en alçada dels valencians.

No és estranya aquesta presència de xiquets en una pràctica que servia per obtenir guanys. Sabem que, a Catalunya, certes modalitats de pesca, com la d'arrossegament amb embarcació —sistema denominat «gànguil» i introduït a finals del XVI—, incorporava un vailet junt als nous homes d'una tripulació. Aquest nen participava del repartiment de beneficis, dit per parts, pertocant-n'hi mitja, com prova un reglament de 1773 (Recasens i Comes, 1997: 97). En molts casos, com a Tarragona, els pescadors compartien tasques professionals al mar, més o menys temporals, amb activitats de caràcter agrícola –tendència documentada a l'edat mitjana i perpetuada en segles posteriors–, vinculades especialment amb la vinya. També s'ha registrat en el XVII que tant els patrons de les barques com els pescadors eren propietaris d'horts i vinyes. Per tant, entenem com plausible l'extensió de la pràctica de compartir activitats professionals amb xiquets cap als àmbits dels castells i de la pagesia.

La moixiganga com a sacralització dels valencians

En el marc d'unes coordenades il·lustrades, a Catalunya sorgí una nova manifestació teatral: la moixiganga (fig. 34). És el que Noemí Sans ha denominat la segona sacralització del ball de valencians (Sans Sáez, 2015). L'exercici acrobàtic perd força davant de la dramatúrgia, la representació, la gestualitat i el simbolisme, essencials per explicar la vida de Crist, servint-se de pilars i altres arquitectures humanes. La llum d'atxes, el revestiment de les indumentàries i dels barrets amb guarniments florals i el caire itinerant d'algunes figures o quadres —com *l'Enterro*, el Davallament, les Argolles— en reforça el sentit dramàtic. Aquesta representació al·legòrica es potencià per controlar els castells cada cop més alts que al XVIII aixecaven els balls de valencians. Sovint es gratificà millor la moixiganga que els valencians, per incentivar-la. A Valls la tenim documentada el 1725, junt amb el ball de valencians; a Reus, el 1775, al costat de quatre de valencians; a Alforja, el 1784; a Valls, de nou, el 1790, també junt amb els valencians; a Valls, amb dues colles, el 1792, una a càrrec dels sastres i l'altra d'un particular, i a Vilafranca, el 1798 (Bayer González, 1988).

Figura 34. L'escena de la Pietat per la moixiganga de Tarragona a la capella de Santa Tecla, de 1775, a la Catedral. Foto: Joan Farré. Ajuntament de Tarragona, 2004.

La moixiganga és fruit de l'aliança entre els nous corrents civils i la continuïtat de les expressions religioses vigents, que coexistiren, en lloc d'esdevenir antagòniques. Convisqueren dues manifestacions diferenciades: d'una banda, la religiosa i simbòlica, la moixiganga; de l'altra, la gimnàstica, els valencians. Per això, els pilars i les torres són encara essencials en la configuració de les escenes de la moixiganga. A Reus, el 1792, es parla de la construcció de molta varietat de figures piramidals, unes amb les atxes enceses i les altres amb pals de fusta, és a dir, els coixinets —nom que prové de l'ús en els carros— perpetuats fins a l'actualitat. En alguna localitat, com Igualada, ambdues manifestacions, valencians i moixiganga, persistiren en un mateix grup festiu, i puntualment succeí en els Xiquets de Valls, fora de pròpia plaça, igual que a Algemesí, el quilòmetre zero del ball de valencians denominat allà muixeranga.

El procés il·lustrat d'intentar domesticar els balls de valencians fou compartit entre el Principat i el País Valencià. A Catalunya no triomfà, tot i derivar en la creació de les noves moixigangues, afavorides per l'Església pel caire religiós i per les autoritats civils amb sobreprotecció econòmica. El fet que la muixeranga es perpetués a Algemesí amb una síntesi de les torres inicials dels balls de valencians i les figures religioses es deu, en bona part, al caire altament devot que ha tingut la localitat de la Ribera del Xúquer per les Festes de la Mare de Déu de la Salut. El triomf del nom muixeranga en aquesta població valenciana correspongué al mateix procés impulsat per les autoritats al Principat, per batejar amb el mot moixiganga les arquitectures humanes religioses i intentar absorbir-ne els substrats anteriors.

Així, a Algemesí, encara veiem aquesta convivència de les pujades amb les figures religioses dedicades a la Mare de Déu —com la Maria Alta, o assumpció; *l'Enterro*, o dormició; el Retaule, el Guió i el Guionet, vanos de pilars o pinets els quals s'identifiquen amb el penó de la Mare de Déu, o l'extingit Altar. També de les 10 figures de la «Mojiganga» de Titaguas, n'hi ha 5 que o bé mantenen noms religiosos o bé han estat interpretades en aquest sentit. Així mateix, a Aragó la Contradanza de Cetina juxtaposa quadres sacres amb d'altres que no ho són. L'església manllevà el nom d'arrel castellana «mojiganga», usat genèricament fins aleshores per definir festes i representacions teatrals amb vestuari i màscares que el *Diccionario de Autoridades* considerava ridículs. L'aplicà als nous quadres sacres superposats a les torres dels valencians i unificats en un sol ens denominat moixiganga al País Valencià; muixeranga com a localisme a Algemesí; *con-*

tradanza a l'Aragó, on s'han perpetuat les màscares; així com moixiganga a la nova representació gestada a Catalunya, deslligada dels primitius valencians. A més de les localitats esmentades en el XVIII, la centúria següent localitzem la moixiganga en altres places, entre les quals a Tarragona el 1844 o al poble on tindrà major continuïtat, Sitges el 1853.

El control il·lustrat vs. la reformulació de la devoció

Feia anys que els arquebisbes es planyien de la participació d'elements teatrals i festius al Corpus i les festes patronals (fig. 35).

Figura 35. El 1769 l'arquebisbe de Tarragona Juan Lario prohibí el ball de valencians dins dels temples, com encara es manté a Algemesí. Foto: J. Bertran.

Cap a la segona meitat del XVIII, reaparegueren les limitacions amb els governs il·lustrats que, per lluitar contra l'endarreriment, atacaren tot allò que tingués flaire ancestral, autòctona i d'identitat local i comunitària. Exaltaven l'alta cultura com a eina educativa per treure les classes populars del retard multisecular. Dins d'aquest despotisme il·lustrat reglamentaren la vida cultural, el teatre, els espectacles i les diversions. Entre les prohibicions hi ha la del rei Carles III, que el 1768 eliminà el català a les escoles; la de l'arquebisbe aragonès de Tarragona Juan Lario, que el 1769 vetà que entressin balls i danses en les esglésies; una altra del monarca que el 1777 suprimí els espectacles en les processons i en els temples, i el 1780 en dictà d'altres que afectaven el seguici que precedia la part religiosa de les pro-

cessons, o la de disparar amb arcabussos dins poblacions. La Reial Audiència de Catalunya, presidida pel capità general militar i amb seu a l'antic Palau de la Generalitat, expressà el 1772 recels sobre la participació dels seguicis en el Corpus i imposà restriccions a Barcelona, limitació que un any després es traslladà a Tarragona. El 1790 el pensador i ministre Gaspar Melchor de Jovellanos, en la *Memoria para el arreglo de la policía de los espectáculos y diversiones públicas, y sobre su origen en España*, propugnà l'abolició de la teatralitat popular, arran de les «necedades e indecencias» incloses. A la pràctica, els il·lustrats accentuaren la dicotomia entre cultura oficial i popular.

Les autoritats religioses i civils intentaren prohibir els balls de valencians en ple procés de desenvolupament tècnic. El 1771 l'arquebisbe Lario esmentava que dins l'església de Torredembarra es feien «torres o castillos», i els prohibia dins el temple. El paral·lelisme amb altres territoris, en aquest cas els navarresos i concretament Tudela el 1781, permet copsar el mateix fenomen. El degà de la catedral disposà que el ball de valencians es quedés a la porta de l'església durant l'ofici patronal i que en la processó un agutzil municipal mantingués amb cert espai la separació envers la part religiosa i evités que s'aturessin. Manuel Llorca Agulló, l'alcalde major i corregidor interí de Vilafranca i altres pobles veïns entre 1782 i 1786, és a dir màxima autoritat de l'Estat en l'àrea territorial des del Decret de Nova Planta del rei Borbó Felip V, exposà que al Principat i al País Valencià el ball de valencians, que havia actuat de manera itinerant al davant de les processons, era una pràctica comuna, alhora que explicità la necessitat d'evitar els castells amb què accedien a finestres i balcons: «Sobre que extermine el uso de los Castillos en los bailes nombrados de Valencianos, y aun se prohiba absolutamente el uso de tales bailes» (Sabaté, 1989). La prohibició destil·la que funciona autònomament fora de les processons, arran de la prohibició reial de 1777, que afavorí una dinàmica festiva diferent, incentivant la competència. Es corrobora que en les actuacions es capta. Detalls de possibles robatoris de faves als horts o de clavells i flors a les cases aclareixen, per una banda, l'ànim de subsistència de les colles i, per l'altra, el costum de guarnir-se el cap amb el mocador complementat amb una flor, sobretot el clavell —pervivent fins a temps recents. Els governants no reeixiren en els intents, ja que les organitzacions locals continuaren permetent l'actuació dels valencians, que havien iniciat una fèrtil revolució tècnica. Un altre arquebisbe de Tarragona, Francesc d'Armanyà, havia d'insistir el 1786 en la prohibició del seu predecessor, sobre els castells tant dins l'església com a la processó.

Coetàniament a aquestes prohibicions, en el darrer terç del XVIII, es produeixen circumstàncies que potenciaran el cicle de les festes patronals, que necessita alimentar-se del vessant espectacular. El 1772 arribaren a Mataró les relíquies de les santes Juliana i Semproniana, futures patrones; el mateix any finalitzaren les obres de l'ermita del Remei d'Alcover; a Tarragona, el 1775 s'inaugurà la capella monumental de santa Tecla; a Vilafranca, sant Fèlix fou nomenat compatró el 1776; al Vendrell, el 1777 santa Anna és adoptada com a patrona; a Vilanova, el 1780 nasqué la Festa de la Mare de Déu de les Neus com a celebració votada que esdevingué festa major d'estiu; el 1783 s'establí l'aplec de Bràfim a l'ermita de la Mare de Déu de Loreto, un dels més antics del Camp, mentre que a Valls, el 1791 se signà el vot públic a la Mare de Déu de la Candela, que suposà l'establiment de les Festes Decennals.

CANVIS POLÍTICS AL SEGLE XVIII I INICIS DEL XIX. INCIDÈNCIA EN LA IMPREMTA I L'EDICIÓ

Montserrat Comas Güell
Llicenciada en Hispàniques, bibliotecària i doctora en Història.
Biblioteca Museu Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú

Introducció

La impremta tal com l'entenem avui ha tingut un recorregut molt llarg, no sempre vinculat estrictament a la producció de llibres. La impremta i el poder van de la mà des l'arribada dels tipus mòbils i convé tenir-ho en compte perquè delimita el marc en què es van moure els impressors durant segles. Com sol passar, darrere el vessant més públic o visible, hi ha una carrera d'obstacles imprescindibles que cal salvar correctament abans de posar un text al carrer: disposar de mitjans econòmics, materials, humans i, sobretot, obtenir els permisos pertinents; és a dir, superar la censura administrativa i la de la Inquisició. Gestions que evidencien que, de fet, des de l'inici, ha estat prohibit imprimir si abans no es disposava d'una llicència que garantís el bé públic i religiós i afí a la monarquia.

Amb l'evolució de la societat, també es va modificar la gradació de criteris a favor de la protecció de la utilitat pública per davant de la religió. I sempre de la monarquia. Comença a minvar el poder de la Inquisició i es reforça la revisió administrativa fonamentada en valors suposadament «objectius». És a dir, es posa en valor allò que beneficia el col·lectiu i no pas una part. Val a dir, però, que la religió i la monarquia quedaven incloses en aquests paràmetres. En qualsevol cas, ningú és lliure d'escriure i publicar totalment allò que vol.

Fins a l'arribada de la impremta, els llibres manuscrits eren considerats un bé moble de qui els posseïa, ja que només podien ser usats amb consentiment del seu propietari per un grup molt reduït de lectors. El seguiment era fàcilment abastable. A partir del moment que, amb l'ús de la impremta, d'un mateix text en poden circular diferents còpies aquest text

passa a ser considerat un bé públic que pertany al conjunt de la societat i, com qualsevol altra cosa que té àmbit general, ha de mantenir criteris propis de la utilitat pública, i això implica que el seu contingut no pot ser contrari a prescripcions monàrquiques, administratives o religioses. La literatura entra de ple en aquest debat perquè ben aviat se la considerarà una arma ideològica.

La durada d'aquests criteris —amb múltiples matisos legals, religiosos i administratius— s'allargarà fins al 1810 quan s'aprovà, a les Corts de Cadis, la primera llei de llibertat d'impremta que tampoc no s'escaparà dels tics anteriors. És una llei molt oberta fruit de la demanda de llibertat que no va poder esquivar l'ús interessat dels sectors intransigents per controlar les publicacions. Les discussions entorn la dimensió i els límits de la llibertat d'impressió comportaren la necessitat de legislar i regular aquesta llibertat i, sobretot, de recordar reiteradament les diferents normatives i reglaments per fer-la complir, davant una activitat impressora clandestina o il·legal per escapolir-se de normes que l'encotillaven. Un camp que és encara massa desconegut per la importància que té.

Robert Darnton ens apropa l'Antic Règim des del moviment *underground*, el qual, tot i haver estat invisible, va exercir una gran influència en la transformació de les mentalitats (Darnton, 2003). Darnton examina la Revolució i altres transformacions socials des de baix: «Tal vez la Ilustración fue un acontecimiento más terrenal que el enrarecido clima de opinión descrito en los libros de texto; tal vez debamos cuestionarnos la mirada excesivamente culta y metafísica de la vida intelectual del siglo XVIII.» Afegeix que molts dels autors que, més o menys coneguts, formaven part de tertúlies i salons vivien del prestigi que això els proporcionava i que, fins i tot «en algunos casos el gobierno subvencionaba a autores que habían escrito propaganda para él [...]. Por el contrario, el gobierno denegaba ayudas a cualquiera cuyas lealtades fueran dudosas» (Darnton, 2003:16). L'ús del privilegi perjudicava les publicacions d'aquells que no eren part del gremi, la qual cosa va multiplicar l'ús dels libels que, sovint amb tendència moralitzadora, acusaven d'immorals aquells que atacaven. Darnton focalitza la seva recerca en el món editorial i impressor de França, però es pot fer extensiu a l'Estat espanyol, tot i la manca d'estudis en aquest sentit.

Aquestes tres imatges (fig. 36), com a exemple, mostren una part del procés que va haver de seguir el seu impulsor, el capellà Antoni Marquès, per aconseguir la llicència de publicació del *Liceo general del vello* [sic] *sexo o decadas eruditas y morales*: 1) Sol·licitud estricta. 2) Revisió del

Consejo: «Se pasó de orden del Rey para que el Consejo haga de él el uso conveniente. 11 de Febrero de 1804.» Tot seguit, el dia 18, passa al fiscal. 3) Resposta del fiscal: «Dice: Que para exponer con todo acierto lo que corresponda, entiende convendrá se pase al Sr. Juez de Imprentas para que haciéndole examinar por personas de su satisfacción, y teniendo presentes las ordenes generales que rigen en la materia, informe lo que ofreciere y pareciere, y evacuado vuelta al Fiscal, acordará el Comº lo mas acertado. Madrid y Marzo 1º de 1804.» Les recomanacions o prohibicions que imposava la censura, però, no sempre obeïen a qüestions ideològiques. Tot sovint, el censor posava obstacles a causa de la poca capacitat estilística o d'escriptura de l'autor. El censor de les *Epístolas de San Pablo parafraseadas*, traduïdes per Gabriel Quijano del toscà al castellà, l'agost de 1800, n'autoritza la publicació, però «los censores, monjes [...] la conceden, "con tal que el editor cuide que salga bien correcta, como corresponde a una cosa tan sagrada, en la cual puede ser muy perjudicial cualquiera yerro, aún de aquéllos que serían disimulables en obras que no tienen por asunto al mismo Dios, como lo es de ésta"». I demanen que els frares corregeixin les proves i que ho pagui l'editor. Un altre cas amb el vist-i-plau el 30 de març de 1803, és el de la *Historia verdadera, intitulada Selimor y Amelia, o la amistas perniciosa* de Mariano Nieto y Castaños: «Este papel es pesadísmo, insípido y muy mal traducido, sin hallarse en él mérito alguno; que nada tiene opuesto a nuestra fe y buenas costumbres, por lo que puede imprimirse, como otros muchos de este género; [i sentencia] pero que nada perderá el público en carecer de su lectura.»

Figura 36. Documents que mostren una part del procés que va haver de seguir Antoni Marquès per aconseguir la llicència de publicació del *Liceo general del vello [sic] sexo o decadas eruditas y morales.*

L'autor, per la seva banda, havia de vigilar la publicació fraudulenta de les seves obres. Aquest és el cas d'Antoni de Capmany que el 15 de novembre de 1808 demanava que no es concedís la llicència a ningú per reimprimir la segona part de *Centinela contra franceses*, amb l'argument que el «general abuso con que en las provincias se reimprimen las obras publicadas en esta corte con superior permiso, aun que sean de autor conocido, sin el beneplácito, ni aun notícia, recela que en Valencia y Málaga se reimprima […]» Els censors sovint desconeixien la temàtica que havien de jutjar i miraven d'escapolir-se'n, com el censor de *Principios de la ciencia de los gobiernos* d'Alfonso González de Prada que, a l'octubre de 1830, «duda en si debe o no permitirse la publicación, por no estar a su alcance "el saber si las obras de política deben o no permitirse"» González Palencia, 1934-36: 31, 47). Les dades que es poden obtenir dels diferents jutjats d'impremta són una font molt valuosa per localitzar obres que rarament són als catàlegs de les biblioteques, però que mostren lectures menors amb poca representació posterior. També mostren els marges dins els quals s'havien de moure els impressors. El transport interior i exterior dels llibres per a la seva venda sotmesa a la tramitació a la duana (figs. 36 i 37).

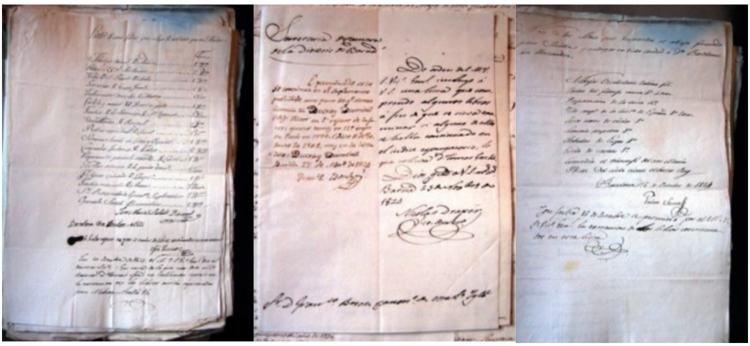

Figura 37. Document que mostra els diferents estadis de la publicació d'un llibre.

El 3 novembre de 1824 Tomàs Gorchs presentava la factura dels llibres comprats pendent de l'autorització per retirar-los de la duana. La Secretaria de Càmara de la Diòcesi de Barcelona detecta un títol inclòs al suplement de l'Índex; deixa, però, una porta oberta perquè el nom de l'autor prohibit i el que ve anotat a la llista no coincideixen. El procés va durar vint dies amb els llibres aturats a la duana. Un altre dels objectius era

interceptar comandes il·legals, com el del Portal de l'Àngel de Barcelona, provinent de Reus. Hi diu: «Lista de libros que contiene una Arquita vieja que venia de Reus y fue detenida por el Resguardo de la Puerta del Angel de esta ciudad el 18 del corriente, por venir sin Guia, y conducida a la Rl Aduana.»

La impremta, ofici i negoci

El negoci impressor —alguns amb més bona fortuna que altres— és la cara menys visible, però com la resta, pretén guanyar-se la vida per mantenir la família, i millorar l'estatus social. Per tant, per a la majoria d'ells, abans de pensar a fer un determinat catàleg, és prioritari aconseguir encàrrecs que donin liquiditat, com per exemple dels serveis administratius: permisos de residència, de moviment, informes judicials o notificacions, fulls pautats per a inscripcions diverses, etc. Obtenir aquesta mena d'encàrrecs anava vinculat a l'habilitat de l'impressor per assolir una proximitat política eficaç, una necessitat que es veié reforçada arran de les disposicions provinents del decret de Nova Planta quan l'impressor abans de publicar un llibre, havia de respectar unes regles del joc, que havien canviat radicalment quan les Audiències Territorials perderen poder de revisió, ja que només se'ls permetia l'adjudicació de llicències d'impressió fins a un màxim d'obres de sis plecs. Les d'extensions superiors quedaven sota el criteri del Consejo de Castilla. Davant aquests entrebancs s'hi va reaccionar, no només per qüestions ideològiques, sinó sobretot econòmiques. Les dificultats i els perjudicis per als impressors de «províncies» d'haver d'enviar els manuscrits dels llibres a Madrid, rectificar-los si era el cas i tornar-los a enviar eren importants, perquè obligava a dedicar una enorme quantitat de temps i diners que s'afegia al risc d'extraviar els originals en viatges d'una ciutat a l'altra. Altres criteris observats fins aleshores, com ara l'ordre de sol·licitud de llicències, també havien canviat. A Catalunya era costum demanar primer el permís eclesiàstic i, en cas afirmatiu, l'administratiu; ara, però, s'invertia l'ordre, i calia tenir el permís administratiu per fer efectiu l'eclesiàstic, la qual cosa podia suposar que, amb el permís a la mà, tot s'aturés per manca de consentiment eclesiàstic. Costava adaptar-se a les noves directrius i obligà durant anys a les autoritats a reiterar-ne el compliment i a crear més rigor en el control. L'evolució de la vigilància va suposar la creació el 1738 de la figura del superintendent general d'impremtes, el qual podia delegar les seves funcions a l'Audiència Territorial minvant-li autoritat. Les reaccions de les Audiències mitjançant reiterades queixes

es van allargar fins al 1752, quan es van regular i enumerar els procediments als quals tenien dret d'intervenció (prohibició d'entrada de llibres estrangers…). Les atribucions, doncs, van quedar reduïdes a la concessió de llicències per a textos menors (6 plecs), fer visites a les impremtes i control de duanes. Malgrat tot, el control creixia i, a partir de 1768, fins i tot la Inquisició necessitarà el permís dels delegats governamentals. El 1777 s'obligava la revisió de les reials ordres, de cèdules, etcètera que emanaven de l'Escrivania de la Cambra. El 1785 s'exigeix llicència per als periòdics. El 1803 els fardells de llibres dipositats a les duanes s'havien de lliurar, tancats, a Madrid. Finalment, el 1805 es crea el Jutjat d'impremtes amb caràcter privatiu, és a dir, amb autonomia plena. S'estipula que els censors cobrin un percentatge sobre el preu de la llicència. Aquest Jutjat existirà fins al 1834 amb alguns «descansos» constitucionals, del 1810 al 1814 i del 1820 al 1823.

En aquest context la premsa com a mitjà d'opinió és fonamental, per la qual cosa, a més de la llicència d'impressió, se li exigia una altra d'específica que l'obligava a complaure en major o menor grau —en nom de la utilitat pública— l'administració que l'havia de concedir. Ja s'ha dit que, de fet, mai no ha estat permès imprimir si no hi havia autorització prèvia, per tant es crea un marc idoni perquè el periòdic tingui certa necessitat de convertir-se en corretja de transmissió de la ideologia del grup que gestiona l'administració de la qual depèn el permís. Evidentment, l'impressor podia coincidir-hi, o no.

Context polític: com la resta de la població els impressors es posicionen

Els impressors, com tothom, s'havien d'adaptar a les noves situacions, i per mostrar-ho m'ajudaré de la novel·la *Un lloc entre els morts* de Ma. Aurèlia Capmany perquè s'ajusta prou bé a la quotidianitat del país al tombant dels segles XVIII a XIX i a la del món acadèmic d'aquells anys per on corrien llibres i repressió.

> Aquest aprenent de capellà, […] era el fill tercer o quart d'un petit hisendat de l'alt Vallès. De mossèn Basili, […] Jeroni aprèn des de les beceroles, tot llegint l'*Isopet* i *El Venturós Pelegrí* i el *Franselm*, fins els llatins amb els consegüents períodes ciceronians, alternats amb San Jeroni i encara amb l'art de reduir *ad absurdum,* i les distincions de Scot […]. (Capmany i Farnés, 1969)

La Universitat de Cervera és el marc on l'autora situa Antoni de Capmany, «dient que llengua catalana ja era ben morta».

> I Antoni de Capmany devia saber que mentia car només calia que examinés la llista de textos de la Reial i Pontifícia Universitat de Cervera per descobrir que malgrat les disposicions dels reis, els textos de les Gramàtiques llatines i gregues, els llibres de lectura i els comentaris s'editaven en les dues versions: castellana i catalana.
>
> […] Ja no serà possible comprar llibres francesos i encendre un ciri a Sant Sebastià. Caldrà prendre partit i ai de tu si t'equivoques.
>
> […] Cinta havia dedicat una bona estona a col·locar-los i no sols això, sinó que havia afegit, […] un esplèndid regal. Un llibre delicadament relligat, amb gravats i daurats abundants. Era *Les aventures de Télémaque* de Fénélon. […] Perquè estralls i greus va produir aquell llibre dedicat a l'educació d'un príncep.
>
> […] I l'as de trumfo era […] a les mans de Jeroni […] perquè la cara d'Erasme gairebé es suavitzà i la veu es va fer respectuosa en dir:
>
> —Has llegit l'obra de Condillac?
>
> —Tinc el *Traité des sensations*. Si vols te'l puc deixar.
>
> […] Durant aquell curs, Jeroni es va desfer de les amistats de l'any anterior, […] per adquirir-ne de noves que compartia amb Erasme, i que possiblement constituïen una d'aquelles múltiples, interminables societats secretes o germandats o sectes que creixien com bolets en aquells anys de malestar públic i podrimener polític, en l'humit pati de les Cisternes de la Universitat.
>
> […] Algunes d'aquestes sectes o germandats combinaven l'elaboració de pamflets amb altres activitats més productives: contraban de tabac […] (Capmany i Farnés, 1969: 36, 37, 74, 96, 97, 107)

Amb la Guerra del Francès, «les causes que motivaren la invasió francesa de Catalunya s'inscriuen en el marc de la política europea de Napoleó i, òbviament, són conseqüència directa dels seus projectes en relació amb Espanya i Portugal». A Catalunya, a l'inici de la invasió, «hi hagué l'aixecament contra l'ocupant i contra les autoritats que l'acollien, i el país entrà en guerra.» El paper de l'Església, dels sectors més conservadors i les reaccions en cadena a aquesta situació van convertir la Guerra del Francès en un tramat complexíssim de poders i contrapoders (Puig, 2011). La convocatòria de les Corts «el 1810 serà el detonant que obrirà les portes a una altra manera d'entendre la societat. [… El debat] dedicat a la llei d'impremta no és el d'una llei qualsevol, sinó que va a l'arrel mateixa del problema. Els arguments a favor i en contra són el termòmetre exacte del nivell de la lluita per la transformació. L'eficàcia de tot plegat, però, serà més aviat

minsa (Comas Güell, 2012: 39 i ss). La llei del 10 de novembre de 1810 que aprovada abans de la Constitució de 1812 evidencia la necessitat de regular la llibertat, s'haurà de sotmetre a constants i controvertides modificacions. Els impressors havien de sobreviure enmig d'aquest desori. Però tampoc podem oblidar que els llibres i altres objectes francesos seguien prohibits; unes normes lligades al context de Guerra Gran, és a dir, —contra la França de la revolució entre 1793 i 1795—, la memòria de la qual era ben present en l'experiència de totes les generacions que integraven la societat de 1808». Malgrat l'animadversió oficial a allò francès, és ben cert que hi havia importants sectors de la població que reconeixien l'interès de les reformes que venien d'allí.

> Sense dubte, alguns sectors de la societat catalana no eren impermeables al prestigi de la cultura francesa i a la influència de la Il·lustració i l'enciclopedisme. En això la difusió de la premsa francesa hi va tenir un paper important. Igualment, arran de la Revolució Francesa, malgrat les prohibicions de l'autoritat, van tenir influència al país les notícies arribades de l'altra banda de la frontera i el coneixement que hi va haver, en alguns cercles, de textos fonamentals, com ara la constitució de 1791, la Declaració dels drets de l'home i del ciutadà de 1789, o els arguments que esgrimien alguns representants francesos de concedir a Catalunya un estatus especial que posés fi a la submissió amb què la monarquia borbònica l'havia mantinguda des del començament del segle xviii. (Roura i Alinas, 2011)

Roure assegura, segons documentació consultada, que la Constitució de 1791 corria pels carrers catalans com tantes altres obres desconegudes avui que apareixen en diverses llistes d'impressors i que la localització d'alguns d'aquests exemplars ens ofereix una informació molt interessant vinculada a la censura i vigilància de la circulació dels llibres i que en confirma la lectura clandestina, ja que els exemplars conservats es localitzen en arxius o biblioteques que, d'alguna manera eren propers a la inspecció eclesiàstica o la Inquisició. La cerca de la Constitució que esmenta Roure es va fer al catàleg de la Biblioteca Nacional de España ens confirma la clandestinitat de la «Constitution française présentée au roi par l'Assemblée nationale, le 3 septembre 1791.» A Dijon: de l'imprimerie de P. Causse, 1791 perquè la pestanya «Ejemplares» ens ubica els exemplars que existeixen a l'Estat Espanyol en arxius propers a la inspecció eclesiàstica o inquisitorial. El resultat és el següent:

- Andalusia
  - Biblioteca Pública de l'Estat a Cadis / Biblioteca Provincial de Cadis
  - Biblioteca Diocesana de Còrdova
  - Biblioteca Provincial dels Missioners Claretians de Bètica, Granada
  - Seminari Menor Sant Torcuato, Guadix (Granada)
  - Facultat de Teologia de Granada, Companyia de Jesús
  - Convent dels Pare Caputxins, Antequera (Màlaga)
  - Biblioteca Pública de l'Estat a Màlaga / Biblioteca Provincial de Màlaga
  - Biblioteca Capitular i Colombina, Sevilla
  - Arquebisbat de Sevilla, Biblioteca
  - Universitat de Sevilla, Biblioteca General
- Aragó
  - Real Seminari Sacerdotal de Sant Carles, Saragossa
  - Astúries
  - Biblioteca Pública de l'Estat Jovellanos a Gijón (Astúries)
  - Reial Institut d'Estudis Asturians, Oviedo
  - Seminari Metropolità d'Oviedo, Biblioteca
- Canàries
- Castella - la Manxa
  - Biblioteca Pública de l'Estado a Guadalajara
- Castella i Lleó
  - Facultat de Teologia del Norte d'España, Burgos
  - Abadia Benedictina de Santo Domingo de Silos (Burgos)
  - Seminari Diocesà, Astorga (Lleó)
  - Biblioteca Pública de l'Estat a Lleó
  - Biblioteca Regional Mariano Domínguez Berrueta (Diputació Provincial de Lleó)
  - Centre Superior d'Estudis Teològics. Seminari Major, Lleó
  - Seminari Diocesà, Biblioteca. Palència

  - Universitat de Valladolid. Biblioteca Històrica de Santa Cruz
  - Biblioteca Diocesana de Zamora
- Catalunya
  - Biblioteca Pública de l'Estat a Lleida / Biblioteca Pública de Lleida
- Comunitat Valenciana
  - Reial Col·legi Seminari de Corpus Christi, València
  - Universitat de València. Biblioteca Històrica
  - Pares Caputxins de València, Biblioteca Provincial. Massamagrell
- Extremadura
  - Seminari Metropolità San Atón, Badajoz
  - Reial Monestir de Santa Maria de Guadalupe (Càceres). Biblioteca
- Galícia
  - Llibreria Conventual de San Francisco, Biblioteca Provincial, Santiago de Compostel·la
  - Institut Teològic Compostel·là, Biblioteca, Santiago de Compostel·la (A Coruña)
  - Seminari Major d'Ourense
  - Seminario Maior San Xosé i Instituto Teolóxico San Xosé, Vigo (Pontevedra)
- La Rioja
  - Abadia Benedictina de Valvanera (la Rioja)
- Madrid
  - Institut Superior de Ciències Morals (Pares Redemptoristes), Madrid
  - Universitat Pontifícia Comillas, Madrid
  - Universitat Pontifícia Comillas de Madrid, Biblioteca Beltrán de Heredia (ICAI-ICADE)
- Múrcia
  - Biblioteca de la Província Franciscana de Cartagena (Múrcia)

- Navarra
  - Biblioteca Capitular de Pamplona (Catedral)
  - Universitat de Navarra, Biblioteca
- País Basc
  - Santuari d'Arantzazu, Oñate (Guipúscoa)
  - Església de San Joan Baptista, Laguardia (Àlaba)
  - Seminari Diocesà - Facultat de Teologia, Vitòria

Al catàleg només hi consta una còpia manuscrita a la Reial Acadèmia de la Història.

Innovadors: Figueró al xviii i Brusi al xix

Al llarg de la història, les modificacions dels comportaments o costums de la societat són fruit d'accions individuals, o de petits grups que forcen la interpretació de lleis i de normes per afavorir determinats sectors perquè avancin o canviïn de direcció. En el període que ara ens ocupa hi ha dues persones clau: Rafael Figueró, als segles xvii-xviii, sobre el qual els seus contemporanis i Xevi Camprubí ha fet una recerca exhaustiva, i Antoni Brusi al tombant del xviii-xix.

Evidentment la transformació definitiva del sector va trigar desenes d'anys perquè implicava la modificació d'alguns dels privilegis propis de diferents gremis propers al sector del llibre. Durant anys els enfrontaments entre llibreters, impressors, robavellaires i, més endavant, amb estampers van ser constants a mesura que els marcs dels privilegis d'uns i altres s'anaven difuminant. En aquest context, sorgeixen alguns empresaris/impressors més clarividents i que obren noves fórmules comercials que escandalitzen la resta. Els principals protagonistes són els ja esmentats Figueró i Brusi.

Figueró, el 1674, va esdevenir per mèrits i per influències diverses i complexes, fins a la supressió de la Generalitat el 1714, estamper de la Generalitat. Figueró, però, malgrat aquesta concessió no en tenia l'exclusivitat, perquè quan la demanda superava determinada quantitat de diners, es feia concurs públic. Tanmateix, ell fou el principal executor, sobretot, de les impressions de caràcter administratiu, la qual cosa li va reportar uns ingressos molt importants. Imprimí, també, les Constitucions de 1701-1702, «sense que això comportés cap despesa per a la Generalitat, ja que

l'impressor fou autoritzat a fer-ho pel seu compte i benefici, a canvi de donar-ne mil dos-cents exemplars a la institució» (Camprubí Pla, 2018: 213). La resta es va distribuir, mitjançant correus, per tot el país.

Fins a «l'arribada de l'arxiduc Carles d'Àustria i la instauració de la cort de Barcelona», a Catalunya no existia la figura de l'impressor reial. «El gener de 1706 el nou rei va atorgar aquest privilegi a Rafel Figueró i al seu fill Rafel Figueró i Jolis, també impressor.» De fet, fou el resultat d'una demanda de molts menestrals encapçalats per Figueró mateix, i «es tractava, sens dubte, d'una gràcia que l'impressor va obtenir a canvi de la seva participació en l'emprèstit atorgat a Carles III per diversos particulars». Immediatament la confraria de llibreters i també alguns impressors presentaren queixes pels perjudicis que els afectava. «L'argument principal, tanmateix, era que el privilegi concedit als Figueró era contrari al lliure comerç i al servei públic.» Efectivament, «la qüestió del lliure comerç –amb el cas de Rafael Figueró pel mig– fou, com ha assenyalat Eva Serra, un dels motius de discrepància entre els tres braços al llarg de la celebració de les corts de 1705 -1706». No hi hagué unanimitat en la resposta: el braç militar es mostrava d'acord amb el privilegi, mentre que el braç reial donava suport a les queixes dels llibreters i proposà

> la creació d'una comissió formada per sis persones, dues de cada braç per tal que, amb l'assessorament dels respectius advocats, fos estudiat si es tractava d'un cas de contrafacció. Segons Serra, la comissió va concloure que el privilegi per imprimir gasetes, papers polítics i d'estat no suposava cap contrafacció, ja que no hi havia prohibició expressa en casos de perjudici a tercers i que, en tot cas, era un afer més propi de la justícia ordinària. Pel que fa a l'impediment durant 10 anys de reeditar els llibres impresos per Figueró, la comissió, atenent que es tractava d'una privació temporal, va considerar que era també una qüestió que caldria resoldre per via judicial. (Camprubí Pla, 2018: 135-136)

Durant el plet, el notari Simó Gallart va aportar com a argument favorable de la concessió del privilegi a Figueró que era costum antic que en determinades publicacions de llibres, els autors, els impressors o els llibreters «sol·licitessin un privilegi en exclusiva, així quedava prohibit que qualsevol altra persona pogués imprimir-lo o fer-lo imprimir durant un període de temps determinat» (Camprubí Pla, 2018: 146). Els gremis fonamentaven les queixes dient que la decisió anava en contra de les lleis del Principat, perquè atacava el bé comú en fer prevaldre el benefici d'un

de sol en perjudici del conjunt i que, a més, es fes en nom de la utilitat pública.

En el llibre pòstum *Capitalisme i democràcia 1756-1848 […],* Josep Fontana inclou una reflexió amb la qual coincideixo plenament i que ha reforçat la meva percepció sobre el que va suposar el trencament del consens quan s'inicien les concessions de privilegis:

> Aquests progressos en el sector agrari van venir acompanyats per altres en el de la producció industrial que no podem comprendre bé *si no ens desfem inicialment de tòpics* com el menysprear els avenços de la tecnologia abans de la revolució industrial, ignorant progressos molt anteriors com el de la difusió del molí d'aigua, l'aplicació de la roda hidràulica als batans o molins drapers, el teler horitzontal, la filosa, la farga catalana o el complex de canvis tècnics en les anomenades *news draperies*. O el de sostenir que les regles dels gremis implicaven la immobilitat de les formes de treball, quan el que promovien era sobretot l'excel·lència del producte. El gremi no ha estat un obstacle per a la industrialització, com sovint es diu, sinó que ha servit per representar socialment els interessos dels productors i ha donat origen a agrupacions professionals i patronals. [el subratllat és meu] (Fontana i Lázaro, 2019: 24)

> Segons Camprubí, «el 1706, arran de la concessió del títol d'impressor reial a Rafael Figueró, els llibreters van alertar que el privilegi permetia al beneficiari vendre llibres a qualsevol preu. […] Fins i tot, al llarg d'aquell plet, la confraria dels llibreters de Barcelona va considerar necessari que, per evitar la situació de monopoli, es fixés el preu dels llibres per als quals Figueró tenia privilegi». (Camprubí Pla, 2018: 143)

Els conflictes entre Figueró i la confraria de llibreters es va allargar en el temps. Els advocats de Figueró al·legaven contra les protestes dels llibreters que ser *impressor reial* no canviava res, perquè ja feia quaranta anys que imprimia per a la Tresoreria Reial i que aquest nomenament no alterava, realment, res. Defensaven també que tenir el privilegi d'impressió de les Gasetes beneficiava el Bé comú ja que s'evitava el caos atès que, malgrat el monopoli, no podia deixar d'observar la voluntat reial.

Com passarà anys més tard amb Antoni Brusi, la seva habilitat en l'estratègia social va conduir Rafael Figueró a participar activament en afers polítics quan, com a membre de la confraria de paraires (ho era el seu pare), va poder entrar a formar part del Consell de Cent, àmbit barrat al gremi d'impressors. Una personalitat d'aquestes característiques que sap escolar-se per les escletxes de l'Administració, causa neguit i enuig entre

els seus contemporanis, la qual cosa el portà a trobar-se immers en plets judicials de tot ordre.

La puixança de la casa va quedar estroncada amb el control borbònic. «La davallada del negoci va ser el resultat de múltiples factors, com foren la pèrdua del títol d'impressor reial, la supressió d'algunes institucions per a les quals treballava –principalment la confiscació de bens i la imposició del cadastre, així com la conjuntura econòmica general de la postguerra» (Fontana i Lázaro, 2019: 246). Figueró, però, va saber esquivar els perjudicis econòmics amb l'adquisició i el lloguer de cases. Finalment, la mort del fill hereu fou també determinant, perquè el pare tenia ja setanta-cinc anys.

El cas Brusi

Un model semblant el trobem al començament del segle XIX quan Antoni Brusi aconsegueix uns privilegis gràcies, també, a la seva habilitat política i empresarial durant la Guerra del Francès.

Brusi, com Figueró, força el canvi del paradigma tradicional quan evoluciona d'artesà a industrial. Ell va fixar les bases del nou estil de l'impressor modern. Ho aconsegueix bàsicament amb tres accions clau: la primera, amb el casament amb Eulàlia Ferrer, filla del llibreter Baltasar Ferrer.

Segons les memòries manuscrites de la família Brusi conservades a l'Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona, quan tot just havia acabat un brillant aprenentatge, a Antoni Brusi, com a recompensa,

> le fue propuesto, siendo aun de corta edad su enlace con la todavia más joven y honesta doncella Dª Eulalia Ferrer huérfana de padre y madre, hija de otro maestro librero de la propia ciudad de Barcelona y heredera de un patrimonio suficiente para vivir con alguna decencia. (Comas Güell, 2012: 203)

De fet, van proposar-li repetir el que ja s'havia fet amb l'avi d'Eulàlia, això és que Antoni Brusi adoptés el cognom de l'esposa en lloc del seu, a la qual cosa el jove Brusi es va negar i la família Ferrer va accedir. El casament va comptar, a més, amb el benefici econòmic del dot que el gremi concedia a les filles de mestres agremiats quan es casaven amb aprenents, com era el cas d'Antoni Brusi. Inicialment, i durant els primers anys, les impressions anaren signades per ambdós.

La segona acció de Brusi fou la seva capacitat per al control de la informació, la qual cosa l'ajudarà a acumular beneficis i, en bona mesura,

poder. Va estar sempre molt atent a les necessitats del poder i de l'Administració, i va saber ser al lloc oportú al moment oportú. Especialment durant la Guerra del Francès. En tercer lloc i determinant, va saber elaborar una planificació moderna de l'estratègia de la seva empresa a partir de mecanismes nous, quan la fortalesa dels gremis, com ja hem vist, iniciaven la decadència.

El 1809, arran de la invasió napoleònica, Brusi marxa de Barcelona i inicia la seva autonomia comercial. La seva és la imatge del col·laborador desinteressat que es posa al servei de l'Administració, és a dir de la Junta Superior de Catalunya, per a la qual imprimeix important documentació, com, per exemple, tota la que va generar el Congrés Provincial de 1810 per a la preparació de les Corts de Cadis. Instal·lat a Tarragona fins al 1811, marxa a Mallorca i obre noves vies de negoci: allí és la seva esposa qui el gestiona i ell va i ve del Principat, on aprofita la necessitat d'altres petits impressors sense recursos per poder aconseguir tots els encàrrecs. El 1813 és a Vilanova i la Geltrú.

El 1814, un cop acabada la Guerra, l'Ajuntament de Barcelona planteja la recuperació del *Diario de Barcelona*, però, quan altres impressors van voler optar l'oferta pública per a fer-se'n càrrec, es van trobar que, per acords previs signats durant la Guerra, la responsabilitat de la publicació del *Diario* requeia en Brusi. Cal recordar que el *Diario de Barcelona* va ser fundat per Pere Pau Husson el 1792 i requisat amb l'arribada de les tropes napoleòniques. Al final de la Guerra, acusat d'afrancesat, va deixar lliure la capçalera que anirà a parar a mans de Brusi. Paral·lelament, el 1815 es prohibeixen tots els periòdics a l'Estat espanyol, excepte la *Gazeta de Madrid* i el *Diario de Barcelona.* Els seus adversaris «polítics/comercials» —que eren el mateixos que havien pretès la publicació del *Diario de Barcelona*— van seguir publicant els seus —*La Estafeta Literaria Diaria de Barcelona* (Gaspar, 7 de juny de 1814-31 gener 1817) i el *Periódico Político Mercantil de Barcelona* (Garriga i Aguasvivas). El 15 de gener de 1817, Brusi, després dels plets pertinents, aconsegueix una sentència que obliga el tancament d'ambdós. No hi haurà cap altre diari a Barcelona fins al Trienni Progressista, és a dir el 1820.

A partir de 1819, amb l'argument del benefici de la utilitat pública i de la innovació, va crear gairebé un monopoli en el camp de la litografia i la fabricació de tipus. Va indemnitzar les impremtes litogràfiques espanyoles a canvi d'exclusivitat. I va haver d'enfrontar-se a les demandes, com la de Monfort, que havia estat el primer en l'ús artístic de la litografia. El

3 d'abril de 1821 moria arran de l'epidèmia de còlera i el negoci passava a mans de la seva esposa Eulàlia Ferrer.

Impressors del Camp de Tarragona

No cal recordar que entre el 3 de maig i el 28 de juny de 1811 Tarragona va patir un cruel setge que va obligar la Junta Superior de Catalunya a fugir-ne el 7 de maig. Amb ella moltes altres persones, entre les quals els impressors.

M'he permès fer un petit exercici que consisteix a comparar el nombre total d'impremtes localitzades per mi al Camp de Tarragona amb el d'altres zones de Catalunya (Comas Güell, 2012). El resultat és prou significatiu, tot i que, en cap cas, vol dir que totes fossin actives al mateix temps (gairebé arreu les impremtes tenen una vida efímera), però sí que indica que eren necessàries i que, per tant, tenien un paper actiu en els esdeveniments i la política del territori. La proximitat a la costa, especialment durant la Guerra del Francès, n'és un factor decisiu.

El nombre d'impressors entre 1800 i 1883, segons els criteris apuntats més amunt, són:

Reus: 21	Barcelona: 94
Tarragona: 11	Girona: 18
Tortosa: 5	Cervera: 8
	Lleida: 6

Com en qualsevol altre negoci, és habitual que hi hagi famílies que aconsegueixen mantenir la seva activitat durant força anys i esdevinguin referents indiscutibles. A Reus ho seran els Barber i els Compte i a Girona, els Oliva i els Nicolau. Al catàleg de Patrimoni Bibliogràfic de la Biblioteca Nacional d'Espanya, hi ha important informació bibliogràfica que mostra la dispersió de la seva producció per tot l'Estat i confirma que treballaven i distribuïen més enllà de l'estricte àmbit municipal o comarcal.

Reus

Victòria Rodrigo ha estudiat la complexitat informativa durant els darrers mesos de la Guerra de Francès a Reus i confirma el paper central i crític de l'entorn de les impremtes. Destaca Jaume Ardèvol, impulsor de l'*Eco*

de Reus, imprès per Joaquim Artigas el 1814 sota l'explícit nom d'Amigos de la Constitución, els quals, juntament amb Josep Rubió i Jeroni Bergamí entre altres —alguns amagats darrera unes senzilles inicials—, «amb la seva actitud compromesa, van donar cos a la manera d'interpretar els nous temps a Reus». Enmig de la greu situació econòmica provocada per la Guerra, Reus «no fou considerada com un punt estratègic clau per cap dels bàndols combatents, sinó com un centre logístic i d'aprovisionament, va permetre gaudir als seus habitants d'una relativa seguretat i una certa activitat comercial i artesanal que es desenvolupava a l'empara dels negocis entre francesos i espanyols» (Rodrigo Fuentes, 2013: 146-147).

Els impressors reusencs són: Marià Arbós, naiper; Joaquim Artigas; Barber, nissaga instal·lada a finals del XVIII fins als anys vint del segle XIX, imprimí alguna publicació per a la Universitat de Cervera —d'on provenia— i també a Tarragona; Antoni Berdaguer entre 1816-17, i 1822 i a partir del 1820, el negoci creix a Tarragona; Marià Oliveras; Perxells, naiper; Pau Riera i Soler a partir de 1820; Francesc Roca, primer llibreter i, després de 1818, impressor; Josep Rubió; Pere Sabater, i viuda Sastres.

Un nom que cal destacar és el dels Compte, perquè exemplifica la relació i els lligams entre impremtes. Van casar les filles amb impressors de Lleida –Rosa amb Cristòfol Escuder i Antònia amb Bonaventura Corominas. La família Compte és un bon model del paper central de les viudes en els negocis en general i en el de les impremtes en particular. A grans trets, el procés fou el següent: Gertrudis Pouget, viuda de Rafael Compte, amb qui havia tingut quatre fills, va seguir el negoci entre 1801 i 1805, any que l'hereu era prou gran per fer-se'n càrrec. La família, però, va tenir una altra viuda remarcable: Josefa Feixó, casada amb Francesc Compte Pouget fill, de Gertrudis —de qui enviudà. Josefa va substituir el seu marit a partir de 1819 i amb l'arribada del Trienni Liberal va donar un nou impuls a la impremta amb l'ajut d'un regent i va participar activament en l'activitat política del moment, al final del qual va liquidar el negoci. Rosa Compte, casada amb Cristòfol Escuder de Lleida, va quedar viuda molt aviat i poc després s'incorporà a la impremta de Bonaventura Corominas, que s'acabarà casant amb la seva germana Antònia. La impremta lleidatana, arran de la invasió francesa, va passar força dificultats, perquè els francesos van ocupar la impremta i la van obligar a treballar per a ells. Acabada la Guerra, Rosa recuperà la impremta i Corominas retornà. Malentesos entre ells i recursos judicials faran que sigui Corominas qui, finalment, es quedi el negoci.

Tarragona

Els impressors que van tenir alguna activitat a Tarragona els primers anys del segle XIX són: Antoni i Josep Berdaguer, que el 1821 publiquen *El Universal* de caràcter liberal extremat (Guillamet Lloveras, 2003: 394). Hi va residir una temporada l'impressor Agustí Roca després d'haver fugit de Barcelona per haver col·laborat econòmicament amb l'Ajuntament en el reclutament i d'haver participat molt activament en la lluita clandestina. Al gener de 1809 des de Tarragona manté la correspondència amb Barcelona i al febrer aconsegueix un passaport de lliure circulació en representació dels col·legis i gremis. Durant gairebé dos anys no va poder exercir com a impressor per falta de recursos, però aconseguí, finalment, imprimir el 1811 a Tarragona la «Relación que don Guillermo Oliver presentó a la Junta Superior de Cataluña, de su comisión a Cádiz en diciembre de 1810. Impreso solicitando que los negociantes sean privados de ejercern-cargos en las juntas que han de arbitrar remedios para la libertad de la Patria». Possiblement va marxar a Mallorca arran de la caiguda de la ciutat el 1811 (Comas Güell, 2012: 269-272).

Magí i Pere Canals treballaven a la ciutat des de mitjans del segle XVIII. Pere, en morir, va deixar el negoci a la seva viuda Maria, amb Miquel Puigrubí com a regent, el qual s'acabà casant amb la filla de Maria i Pere i, posteriorment, va passar a tenir la propietat de la impremta. De Puigrubí és interessant destacar la seva relació amb Antoni Brusi que, com ja hem dit, s'havia traslladat a Tarragona. Arran de la instal·lació de la Junta Superior de Catalunya a Tarragona, la *Gazeta Militar i Política del Principado de Cataluña* la imprimia la viuda Canals amb Puigrubí. També el *Diario de Tarragona*. A causa de la Guerra, Puigrubí era a Sant Feliu de Llobregat imprimint el Pla d'Hisenda amb tanta mala fortuna que, amb l'arribada de les tropes franceses, va haver de sortir precipitadament. Va cremar tot el que va trobar i es va endur el que va poder. Malauradament van quedar-hi alguns plecs del pla –al judici va declarar que fou «por falta de bagajes»– que van trobar els francesos. L'impressor, en la fugida, va passar per Vilafranca, Martorell, etc. Arran de la denúncia, Puigrubí va perdre el privilegi de ser l'impressor de la Junta Superior de Catalunya, que va passar a mans de Brusi, que, a més de la *Gazeta*, també va acabar d'imprimir el Pla d'Hisenda i la majoria de les publicacions oficials, com hem vist (Comas Güell, 2012: 262-264).

Tortosa

A Tortosa hi van treballar Josep Cid, des de mitjans del segle XVIII fins al 1820, i Antoni Puigrubí i Canals, fill de Miquel, que es va instal·lar a Tortosa pels volts de 1814, on va residir vint-i-cinc anys. La família Puigrubí, doncs, treballava a cavall de les dues ciutats i es distribuïa el negoci entre Tarragona i Tortosa.

Conclusió

Aquest text un punt esfilagarsat, pretén mostrar la complexitat del mon i entorn del negoci de la impremta que sempre va haver de conviure amb els interessos polítics del moment que els podia perjudicar si col·laboraven amb els moviments de transformació. He volgut remarcar la importància de la censura i la clandestinitat com a eines essencials per fer efectives aquestes transformacions. També amb una important presència d'impressors del Camp de Tarragona.

EL LLEGAT DEL DR. RAMON FOGUET, ARDIACA DE VILA-SECA, AL CONVENT DE SANT FRANCESC DE TARRAGONA (1794)

Isabel Companys i Farrerons
Historiadora de l'art i arxivera. Arxiu Històric de Tarragona

El que havia de ser una simple visita comentada del claustre de l'antic convent dels franciscans, seu, des de l'any 1983, de l'Arxiu Històric de Tarragona,[1] va servir de pretext per atansar-me directament a la documentació notarial conservada en aquest centre que feia referència al doctor Ramon Foguet [i Foraster, 1729, Sant Martí de Maldà, Sant Martí de Riucorb – 1794, Tarragona], ardiaca de Vila-seca.[2]

Sobresortien en especial tres escriptures i sengles actes vinculades, en poder d'Eudald Gavella i de Belzunce, notari públic reial i col·legiat de número de la ciutat —amb estudi al c. dels Cavallers, a la casa que després passaria als Yxart. Ja havien estat comentades, l'any 1958, per l'eminent bibliotecari Jesús Domínguez Bordona,[3] a fi de posar en relleu

1 Coincidí amb el concert de cloenda del cicle «Ramon Foguet (1729-1794). La Il·lustració a la Tarragona del segle XVIII», el 14 de novembre de 2019 —any de commemoració dels 75 de l'Arxiu Històric de Tarragona.

2 Pertanyent a una família de pagesos hisendats benestants del poble urgellenc de Sant Martí de Maldà —abans anomenat Sant Martí prop Maldà, immediat a Verdú, d'on procedia l'arquebisbe humanista, defensor del català, Joan Terès i Borrull (1587-1603)—, estudià al Seminari de Tarragona i es doctorà en Filosofia a la Universitat de Cervera, on també es graduà en Dret Civil i Canònic. Va posseir una canongia simple del 18 d'abril de 1750 –amb 21 anys d'edat– a l'11 d'agost de 1789, quan obtingué l'ardiaconat de Vila-seca. Fou també comissionat a Madrid per la província tarraconense, arxiver del capítol de la Seu i vicari general dels arquebisbes Santiyán i Armanyà i durant les seus vacants de Lario i Santiyán i membre de la junta municipal encarregada de l'alienació dels béns dels jesuïtes (Ramon i Vinyes, 2001a).

3 Fou director de la Biblioteca Pública de Tarragona del 1942 al 1959. El patrimoni bibliogràfic sostret dels monestirs de Poblet, Santes Creus i Escaladei, dels convents vallencs del Carme i de Sant Francesc de Paula, dels franciscans d'Escornalbou i de Tarragona i dels Mercedaris de Tortosa, pels decrets i lleis desamortitzadors de 1835 a 1837, va ser rebut el 1846 per la

la faceta de bibliòfil erudit del canonge Foguet. N'havia tingut coneixement a través de Rafael Conde, primer director de l'Arxiu Històric Provincial, que li permeté de consultar-les.[4] Es tractava del testament, de l'inventari *post mortem* de la Casa de l'Ardiaca Foguet i d'un codicil, dels anys 1790 i 1794.

El primer document és el testament tancat del Dr. Ramon Foguet –és a dir autògraf i lliurat dins un sobre al notari, encara que J. Domínguez Bordona el designà com a hològraf. La coberta de la plica, closa amb hòstia vermella, ens revela que fou rebut, el 16 de juny de 1790, davant dos testimonis, Josep Macip, criat o familiar del testador, i el doctor en Medicina Pau Pallejà. El notari havia acudit a la Casa de l'Ardiaca de Vila-seca, situada davant el fossar de la Seu (l'actual Casa Elias), per recollir el document, que havia de guardar fins al moment de l'òbit. (fig. 38)

Sociedad Económica de Amigos del País de Tarragona —constituïda el 1787. Les disposicions legislatives de 1894 i 1896 van contribuir a l'obertura d'una Biblioteca Provincial i Pública al pis superior de l'edifici de la Diputació Provincial, a la plaça de la Font —compartit amb l'Ajuntament. Durant la Guerra Civil aquest dipòsit de llibres antics fou traslladat al Palau arquebisbal. L'any 1940 passà a la planta principal de la Casa Castellarnau fins a la seva instal·lació a la Casa de Cultura del c. de Fortuny, el 1962 (vegeu Cubells Llorens, 1991: 329-330).

4 J. Ruiz i Porta n'havia exposat les dades biogràfiques el 1905, publicades el 1914 (Ruiz i Porta, 1914). Vegeu també Domínguez Bordona, 1951 i, sota el pseudònim Magín Evangelista.(Evangelista, 1958). Recordem que la Biblioteca Pública i l'Arxiu Històric Provincial (creat el 1944) estaven encara ubicats a la Casa Castellarnau. E. Domínguez Bordona va poder destriar-hi una quarta part del que quedava de la biblioteca del canonge Foguet (518 obres).

Figura 38. Casa de l'ardiaconat de Vila-seca.
Casa de l'ardiaconat de Vila-seca, al c. de les Coques, cantonada amb el c. de l'Arc de St. Llorenç —al fons es retalla la torratxa de l'antiga casa de l'ardiaca de St. Llorenç (dignitat suprimida el 1768). El Dr. Ramon Foguet hi va viure des del 1789, en què fou nomenat ardiaca —vers 1760, amb l'acord del capítol, havia fet construir una casa, a càrrec seu, sobre el claustre de la Seu, davant el palau arquebisbal. Les notables proporcions de l'edifici —amb l'escut ovalat de la Tau encastat a la façana— permeteren a aquest eclesiàstic il·lustrat d'allotjar molt dignament les seves col·leccions, admirades pels amics i visitants curiosos. Foto: I. Companys.

Redactat en català, el dia 6 del mes indicat, el testament fou obert el 16 de novembre de 1794 —el mateix dia del decés del canonge—, en el domicili del difunt «en la casa de sa habitació, pròpia de dita dignitat», a instància del germà del difunt, el Dr. Francesc Foguet, comensal de la Seu,[5] davant del també comensal Marià Marí [i Bas, n. 1733-†1809, autor, el 1783, d'un arxiepiscopologi] i del cavaller Pau de Cadenas [i Palau] com a testimonis, per a la publicació dels marmessors, l'elecció de sepultura, la disposició d'enterrament, misses i altres sufragis (clàusules de l'ànima) i, el dia 18, després de la cerimònia funerària, novament a la casa al·ludida i en presència d'aquests mateixos, en fou publicat tot el contingut, amb la seva lectura en veu alta. (fig. 39)

5 Altres dos familiars havien format part de l'Església de Tarragona: Pere-Anton Foguet Ferrer (infermer entre 1714 i †1735) i Francesc Xavier Foguet Aldomar (comensal els anys 1718-1728, vicari general de l'arquebisbe Pere de Copons, canonge del 1728 al 1735, en què també fou nomenat infermer fins al †1781; va costejar diferents obres de la Seu). Vegeu Ramon i Vinyes, 2001b.

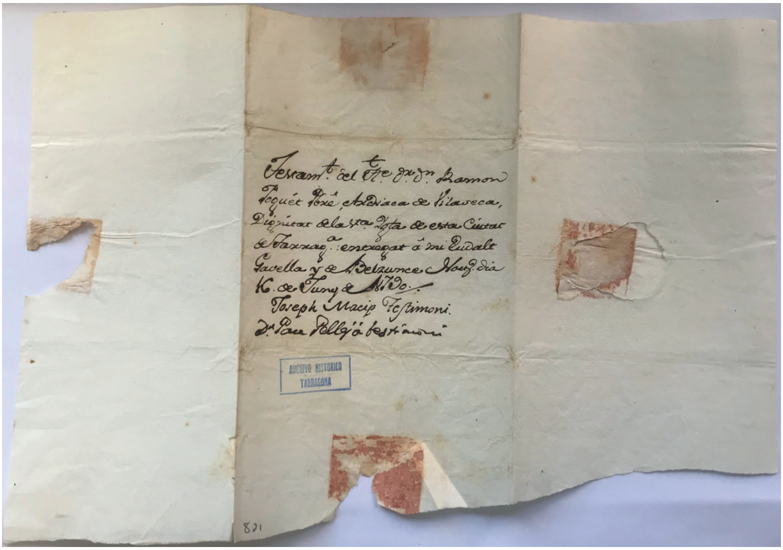

Figura 39. Sobre o coberta de la plica que contenia el testament tancat de l'ardiaca de Vila-seca, Ramon Foguet, originari de l'Urgell, lliurat, el 16 de juny de 1790, al notari E. Gavella i Belzunce (Arxiu Històric de Tarragona).

Presenta com a intercessors en la confessió dels pecats la Mare de Déu dels Àngels —celebrada el 2 d'agost, era venerada pels franciscans—, santa Tecla i el seu patró, sant Ramon Nonat. Un cop exposades les disposicions relatives a la sepultura —un enterrament dels més pobres al cementiri de la ciutat—, a la celebració de 200 misses i al pagament d'eventuals deutes, amb el nomenament dels marmessors (els seus germans, l'esmentat Francesc, Josep Antoni i Jaume, el nebot Ramon Foguet Llobera, el canonge Francesc Botines [i Moncunill, natural de Cardona, 1776-†1806], els cavallers Josep de Queraltó [i de Nogués, lleidatà i doctor en dret] i Pau de Cadenas [i Palau, amb casa al c. de la Portella][6] i el rector de Torredembarra, Manuel Plazas,[7] s'enumeren els diferents llegats. (fig. 40)

---

6 El 1794, Josep Foguet i Foraster li prestà una quantitat considerable de diners per a les obres d'aquesta casa (Rovira i Gómez, 2000: 59).

7 Deu tractar-se de Manuel de las Plazas Ríos, que seria lectoral entre 1802 i l'any de la seva mort, el 1821 (Salvador Ramon, 2001a: 382).

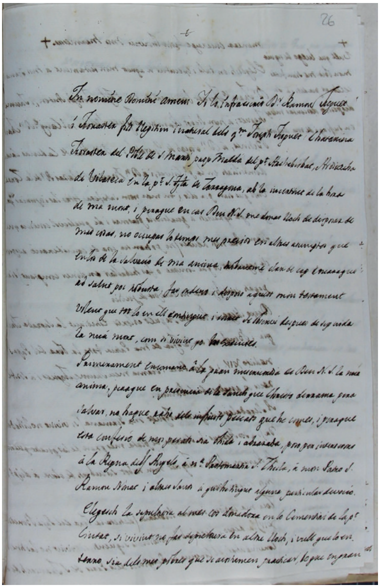

Figura 40. Primer full del testament autògraf del Dr. Ramon Foguet, que evidencia el seu nivell cultural i la facilitat adquirida per una correspondència continuada, tant en l'ús del català com en la regularitat del traç, el nombre no superior a les 22 ratlles, sense pautat, a les 6 pàgines i els signes de puntuació (Arxiu Històric de Tarragona).

La relació de les deixes comença pels familiars: el nebot Ramon Foguet Flores, estudiant de Teologia i prevere beneficiat de Sant Martí de Maldà, «en la iglésia de ma pàtria» (l'obra completa del papa Benet XIV, el bolonyès Prospero Lorenzo Lambertini (1675-1758), canonista destacat, aplegada en 12 volums), el germà i pare de l'anterior, Jaume Foguet i Foraster (un quadre de sant Ramon), la germana Magdalena Huguet i Fogueta (una sotacopa de plata, la més gran de les quatre que tenia) i l'altre nebot, Ramon Lladó i Foguet (sis coberts de plata).

A continuació, es dona pas a l'important llegat, d'una estimació superior a 12.000 lliures! (import esmerçat fins aquella data per canonge Ramon Foguet), destinat al convent de Sant Francesc[8] —a canvi només de la

8 Ja hem subratllat la invocació inicial a Sta. Maria dels Àngels, impulsada per l'orde franciscà, a partir de la capelleta de la Porciúncula, a Assís. Tanmateix, la Guerra del Francès provocà la destrucció o la desaparició de les col·leccions reunides i catalogades amb tant

celebració de misses i aniversaris—, la seva abundosa i preuada biblioteca (llibreria, qualificada de copiosa[9] i costosa), amb unes condicions molt concretes, la col·lecció o museu de medalles, ceràmica i figures i el gabinet de coses naturals, que reproduïm:

> Tota ma copiosa i costosa llibreria (detreta la obra del papa Benedicto XIV), la deixo i llego (ab las condicions següents, si vivint no las tinch convingudas) al Convent de religiosos dels Pares de sant Francesch de la present ciutat de Tarragona, ab los pactes següents: Que no puguin trasportar-se ni traslladar-se dits llibres, ni la més mínima part de ells a altre convent, ni encara que mediàs permís i llicència de son reverendíssim pare general, perquè és ma voluntat quèdian dits llibres en la present ciutat, així per lo que podran aprofitar i adelantar en sos estudis los religiosos franciscanos, com també los demés ecclesiàstichs i estudiants de la diòcesi.
>
> Ab la mateixa idea dexo i llego als predits religiosos franciscanos i a son convent tot lo Museo de medallas, barros, figuras, com també lo gabinete de cosas naturals, en lo estat en què lo trobaran en lo dia de ma mort, és dir ab los armaris (exceptat lo cantarano, en què se troban la sèrie de medallas imperials de plata i la de colònias y famílias romanas) i caixetas, en què totas aquellas medallas i produccions se troban col·locadas.

d'entusiasme i paciència al llarg dels anys. D'altra banda, l'historiador valencià Jaume Villanueva —havia vingut a Tarragona el 1804— havia qüestionat amb una certa acidesa l'emplaçament de la Biblioteca dins el convent «el lugar donde se colocó es propenso a la polilla, caluroso, estrecho, mezquino y poco correspondiente a la grandeza de la dádiva. Nunca serán bastantemente alabados los literatos que hacen esta especie de donaciones a la posteridad, perpetuando el buen uso del tesoro que más estimaron en vida. Mas sería de desear que a estas miras benéficas acompañase la liberalidad y posibilidad para disponer anticipadamente los lugares de depósito, precaviendo en esto los daños que pueden resultar de la pobreza de los legatarios» (Villanueva, 1851: 121). No obstant això —Domínguez Bordona confirmà aquest raonament—, «el deplorable estado que hoy ofrecen muchos volúmenes [tots proveïts d'exlibris tipogràfics] prueba que los temores de Villanueva no eran infundados». «El estado en que muchos libros han llegado hasta nosotros es, ciertamente, lamentabilísimo, y la cantidad de volúmenes inutilizados por insectos bibliófagos supera a los de otras procedencias.» (Domínguez Bordona, 1951: 4 i 5)

9 Aquest mateix adjectiu, emprat pel pintor i escriptor il·lustrat valencià Antonio Ponz Piquer, membre de les Reials Acadèmies de la Història i de Belles Arts de San Fernando —compartia amb el canonge Foguet l'interès per l'arqueologia, les antiguitats i les obres artístiques—, el 1785, «La librería del Señor Foguet es copiosa, y de obras muy raras, particularmente de Autores Españoles.» (Ponz, 1725-92: 189), fou repetit en l'oració fúnebre pronunciada pel franciscà fra Josep Rius, bibliotecari del convent tarragoní de Sant Francesc, el 1795 –comprenia uns 4.000 volums, inclosos els manuscrits–, i per Villanueva «esta copiosa y selecta librería acredita su vasta erudicion y delicada eleccion en todo género de literatura». (Villanueva, 1851: 120).

> Y per quant ab lo present llegat gratifico a dits religiosos i convent ab un capital de més de dotse mil lliures, que, fins al dia present, me té cost (i penso augmentar, si Déu Nostre Senyor me dona vida), i que, per lo mateix, no me trobaran diner per a fer-me celebrar los sufragis, que, de altra manera, haguera yo disposat se me fesen, i és ma voluntat que, per a que valgui lo referit llegat de Llibreria i Museo, ab lo Gabinete, que per dits religiosos se me sian celebradas, des de luego de la acceptació de aquell, cinch-centas misas, una vegada tan solament, dotse aniversaris dins lo any en què esdevindrà la mia mort i después perpètuament un aniversari annual, en lo dia de mon òbit o en lo immediat no impedit, assò se entén si, vivint, altra cosa no tinch tractada i convinguda ab dits religiosos i son reverendíssim provincial.

Comprovem el seu desig de deixar tota la biblioteca a la ciutat, amb una finalitat pedagògica, pròpia de la Il·lustració. No volia que es desplacés, ni parcialment, a cap altre convent de l'orde franciscà, per evitar-ne la dispersió. Els llibres havien de servir tant per a la millora dels estudis dels religiosos de Sant Francesc com de qualsevol eclesiàstic o estudiant de la diòcesi.

A més a més, igualment mogut pel propòsit manifestat «ab la mateixa idea», cedia la col·lecció o museu de medalles, ceràmica i estampes,[10] així com el gabinet de coses naturals (o d'Història Natural i curiositats, denominació manllevada segurament del francès «cabinet de choses naturelles», fòssils, petrificacions, conquilles, minerals…, esmentats a la correspondència del P. E. Flórez).[11] Hi inclou els armaris i les caixetes que els contenien, amb l'excepció d'un canterano amb les medalles romanes imperials de plata, de colònies i de famílies.

Afirmava que, si bé fins a aquella data hi havia invertit més de 12.000 lliures, tenia la intenció de seguir augmentant la despesa, per la qual cosa potser no trobarien diners per a la celebració dels sufragis. Però, com a compensació per una cessió tan remarcable, sol·licitava cinc-centes misses, dotze aniversaris l'any de la seva mort i després un aniversari anual el dia del traspàs.

Segueixen altres llegats a eclesiàstics i esglésies, a l'arquebisbe Francesc Armanyà i Font (un breviari de cambra «per lo dret dit de moraba-

---

10 Segons fra Josep Rius, s'hi comptaven unes 3.000 monedes, algunes cornalines i camafeus i unes 280 peces de ceràmica o «barros» (vegeu Massó Carballido, 2015: 86-87).

11 El Dr. Ramon Foguet, ultra el coneixement de les llengües grega i llatina, dominava el francès i l'italià (Campos Fernández de Sevilla, 1999: 272).

tí, lo Breviari de càmara, ab gafets de plata (o altres breviaris) i cubertas de vellut blau»), al sacerdot Bartomeu Pou [i Puigserver, exjesuïta i antic professor d'humanitats clàssiques i filosofia a Cervera, Calataiud i Tarragona, llavors a Roma] (200 lliures, «en remuneració dels treballs que li he donat»)[12] i a les esglésies parroquials de Vila-seca (una casulla verda i morada, el calze i el missal del seu oratori) i d'Alcover (indumentària i roba litúrgiques, amb una casulla blanca i vermella), als criats Josep Macip i Antònia Plana (50 ll. i 25 ll., respectivament, a més del seu llit parat), a la majordona Francisca Figuerola (40 ll. anuals pagades pel seu hereu i el sou pendent, així com el llit parat i roba de llit i de cuina) i al seu fill, Francisco Contreras i Figuerola, estudiant al Seminari tridentí de Tarragona (30 ll.), que seria comensal els anys 1803-1810.

El document prossegueix amb el comentari sobre l'ús futur d'una casa construïda, vers 1760, pel canonge Foguet damunt el claustre de la Seu (antic pati d'una pallissa), enfront del Palau arquebisbal —del lloguer més alt satisfet per un canonge es destinarien 10 ll. anuals per al manteniment de l'edifici i amb la resta cada un dels canonges celebraria una missa resada per la seva ànima i la dels seus pares—, un llegat a l'Hospital de Pobres Malalts de Tarragona —n'era l'administrador, per la qual cosa li deixà tota la vaixella i estris d'aram— i a obligacions dels marmessors tocants a assumptes reservats i als seus hereus. (fig. 41).

12 Ramon Foguet havia tingut un altre germà eclesiàstic, el pare Llorenç Foguet, jesuïta, que es desplaçà a Itàlia el 1767, any de l'expulsió de l'orde, i morí precisament el 1790 a Bolonya (Ruiz i Porta, 1914: 96).

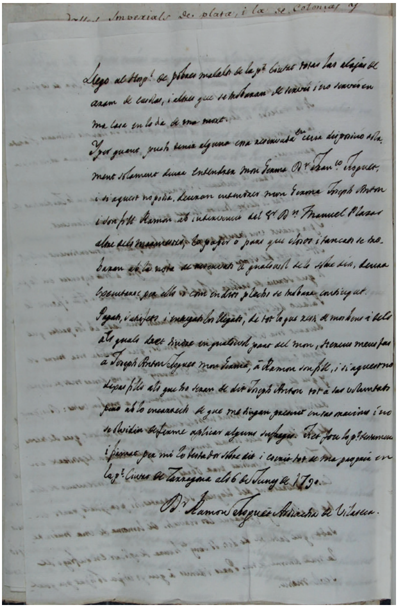

Figura 41. Darrera pàgina del testament, datat el 6 de juny de 1790, amb la signatura de l'ardiaca Foguet, al peu (Arxiu Històric de Tarragona).

Quant al codicil, també tancat «plica, en forma de carta closa ab òstia vermella», amb quatre clàusules redactades el mateix dia de la defunció, «en un dels aposentos de la casa» —només hi apareixia la signatura de l'ardiaca Foguet gairebé irreconeixible, al verso, «firmats de mà pròpria»— fou entregat al notari davant l'esmentat comensal Marià Marí i Francisco Navarro, jove cirurgià (o barber) de la ciutat. Fou obert i publicat el 18 de novembre de 1794, a requeriment del Dr. Francesc Foguet, en presència del comensal Marí, de Pau de Cadenas i de l'estudiant i criat Benet Freixes o Freixa. Anul·lava la deixa de roba feta a Josep Macip —esdevingut prevere beneficiat de l'església parroquial de Cornudella— a favor de l'esmentat Benet Freixes, a excepció de la roba de seda i del «vestit bo de paño» que serien per al nebot Dr. Ramon Foguet i Flores. Intervenia de manera similar respecte a la deixa a la majordona Francisca Contreras —potser llavors difunta—, que passaria a disposició del seu hereu. A continuació establia

que el nebot Ramon Foguet i Llobera pogués escollir dotze quadres.[13] Finalment especificava que «no vage compresa la calaixera que tinch en la pessa del Museo en lo llegat que fas de dit Museo en lo mencionat mon testament».

Pel que fa a l'inventari dels béns de la Casa de l'Ardiaca de Vila-seca (f. 37r-42r, marcat amb llapis), s'elaboraria el 21 de novembre de 1794, davant el notari E. Gavella i Belzunce, per l'hereu universal, el nebot Ramon Foguet i Llobera, pagès de Sant Martí de Maldà, fill de Josep Anton Foguet i Foraster, amb Josep Macip, prevere beneficiat de Cornudella, i Benet Freixa, estudiant moralista de Tarragona, com a testimonis, «reservant per altre ocasió continuar en inventari la Llibreria, Museo y Gabinete de l'enunciat difunt, a fi de que cònstia ab tota formalitat de sa entrega al convent de Pares Franciscos de esta ciutat, a favor del qual ne féu llegat lo mateix difunt, ab son precalendat testament» —malauradament manquen els darrers fulls del llibre notarial. Ens ofereix el recorregut següent: la cuina, el menjador, la golfa, «al baixar la escala», la segona golfa «quarto de la segona sala», el segon «quarto» de la segona golfa, una cuineta de la sala, un «requartet» (recambra), un altre «requartet», la sala principal, el «quarto» contigu a la sala de la dreta, la «pessa del Museo», la «pessa de l'oratori», el «quarto de sa habitació» (cambra), un «requarto», la «pessa de la Llibreria» i un «quarto en los entresuelos».

De tot l'apuntat, podem assenyalar: 117 quadres (23 de països o paisatges: 7 blaus —monocroms amb degradat de valors o «camaïeu»— i 2 de llenç; 18 de grans, 35 de mitjans i 44 de petits o molt petits; 6 de dolents), entre els quals els 12 d'iconografia religiosa consignats a la darrera nota; 136 estampes, més algunes dins una caixeta de morera (la major part emmarcades); 6 làmines (2 de mitjanes i 4 de petites) i 6 mapes a l'escala. A la sala principal, on hi havia 20 quadres penjats, una calaixera amb els papers concernents la dignitat i 14 cadires (9 de braços i les altres de palla),[14]

13 Trià els següents: Nostra Senyora, amb dos sants caputxins i santa Tecla, la Verge Maria amb el nen als braços (gran), Nostra Senyora de l'Anunciata, sant Hermenegild, Sant Sebastià, la Degollació de sant Joan, sant Josep, santa Bàrbara, sant Francesc de Borja, sant Tomàs de Villanueva, sant Pere i sant Jeroni, tots emmarcats. En relació amb la qualitat de les obres pictòriques, s'afirmava que n'hi havia de Carducho, Ribera, van Dyck, Ribalta, Murillo, Orrente, Juncosa i altres pintors famosos. Se'n sumaven 110 i unes 150 estampes. (Campos y Fernández de Sevilla, 1997-98: 272).

14 En tota la casa, se'n localitzaren fins a 62! (de palla, de braços o sense, dotze cobertes de vellut i una amb pell).

cal fixar-se en l'armari de la plata (safates, sotacopes, una fruitera, gerros, rentamans, una marcelina, una escudella, amb cobertora, una salsera, esmocadores, palmatòries, coberts i una escrivania amb 5 peces, a més de 60 plats d'estany). Esmentem igualment al menjador, un armari gran pintat, amb indumentària i roba de casa; al Museu, 2 escriptoriets, amb papers, un canterano, amb peces de pisa i vidre; a l'oratori, un breviari, un missal, un santcrist i 4 casulles (2 de tapisseria); a la cambra de l'ardiaca, una taula amb jaspi al damunt i una escaparata amb un sant Sebastià, i, a la Llibreria o biblioteca, on el Dr. Ramon Foguet habitualment devia dedicar-se a l'estudi i a escriure cartes —com les adreçades al Pare Flórez, a qui prestà la seva col·laboració i envià materials— i els seus treballs sobre autors catalans, ceràmica, monedes o medalles, quatre taules (tres amb una pedra i l'altra amb estuc o «scagliola») i una cadira de braços de vaqueta de Moscòvia (de pell russa), cobrellits i cortines d'indianes (teixit de cotó estampat) i, a l'entrada, una porta de cancell nova.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1790, juny, 6 i 16. Tarragona

Testament del Dr. Ramon Foguet i Foraster, ardiaca de Vila-seca.

[Arxiu Històric de Tarragona, Fons notarial de Tarragona, *Manuals* de 1787-1794 del notari Eudald Gavella i Belzunce, sign. top. 769 (sign. ant. 821), F 16r-31].

Sobre de la plica.

Testament de l'il·lustre doctor don Ramon Foguet, prebere, ardiaca de Vila-seca, dignitat de la santa Iglésia de esta ciutat de Tarragona, entregat a mi, Eudalt Gavella y de Belzunce, notari, dia 16 de juny de 1790.

Josep Macip, testimoni.

Doctor Pau Pellejà, testimoni.

F 26r

In nomine Domini, amen. Jo, lo infraescrit doctor Ramon Foguet i Foraster, fill llegítim i natural dels quòndam Joseph Foguet i Chatarina Foraster, del poble de San Martí prop Maldà, del present archebisbat, ardiacha de Vila-seca, en la present santa Iglésia de Tarragona, ab la incertitut de la

hora de ma mort i per a que, en cas Déu Nostre Senyor me donàs lloch de disposar de mas cosas, no occupàs lo temps més presiós en altres asumptos que en los de la salvació de ma ànima, trobant-me clar de cap, encara que ab salut poc robusta, faç, ordeno i disposo aquest mon testament, volent que tot lo en ell contingut i escrit se observi, después de seguida la mia mort, com si vivint jo ho executés.

Primerament, encomano a la gran misericòrdia de Déu Nostre Senyor la mia ànima, per a que, en presència de la sanch que Christo derramà per a salvar, no hague rahó dels infinits peccats que he comès, i, per a que esta confesió de mos pecats sia ohida y abrazada, poso per intersesors a la Regna dels Àngels, a nostra protomàrtir santa Thecla, a mon patró sant Ramon Nonat i altres sants a qui he tingut alguna particular devoció.

Elegesch la sepultura al mes (sic) cos donadora en lo cementiri de la present ciutat, si vivint no fas sepultura en altre lloch, i vull que lo enterro sia dels més pobres que se acostumen practicar, lo que en gran

F 26v

manera encarrego fasin observar mos marmesors. Vull que, luego de seguit mon òbit, me sian fetas celebrar per dits i a sa disposició dos-centas misas en sufragi de ma ànima. Elegesch en tals i executors de aquest mon testament a mos germans doctor Francisco Foguet, comensal de esta santa Iglésia, Josep Anton i Jaume Foguet, a mon nebot Ramon Foguet Llobera, al canonge don Francisco Botines, a don Joseph de Queraltó i a don Pau de Cadenas, cavallers domiciliats en la present ciutat, i a don Manuel Plazas, rector de la Torre. Vull que sian per ells i en mon nom satisfetas totas las injúrias ab què yo tinga agraviats a qualsevols personas y de qualsevol condició que sian. Que mos deutes (no podran ser cosa de consideració, respecte de pagar tot lo que compro o fas treballar en diner comptant) sian pagats, sens figura ni estrèpit de judici.

Deixo i llego a Ramon Foguet Flores, estudiant la Sagrada theologia i beneficiat en la iglésia de ma pàtria, tota la obra del papa Benedicto XIV i a son pare i germà meu Jaume Foguet i a sos hereus lo quadro de sant Ramon.

A Magdalena Huguet i Foguet, ma germana (si vivint no l´i he donada) i a sos hereus la sotacopa de plata més gran de las quatre que tinch.

A Ramon Lladó i Foguet, mon nebot, sis cuberts de plata, a disposició de mos marmesors.

Tota ma copiosa i costosa llibreria (detreta la obra del papa Benedicto XIV) la deixo i llego (ab las condicions següents, si vivint no las tinch convingudas) al convent de religiosos dels Pares de sant Francesch de la

F 27r

present ciutat de Tarragona, ab los pactes següents: Que no puguin trasportar-se ni traslladar-se dits llibres, ni la més mínima part de ells a altre convent, ni encara que medià̀s permís i llicència de son reverendíssim pare general, perquè és ma voluntat quèdian dits llibres en la present ciutat, així per lo que podran aprofitar i adelantar en sos estudis los religiosos franciscanos, com també los demés ecclesiàstichs i estudiants de la diòcesi.

Ab la mateixa idea dexo i llego als predits religiosos franciscanos i a son convent tot lo Museo de medallas, barros, figuras, com també lo gabinete de cosas naturals, en lo estat en què lo trobaran en lo dia de ma mort, és dir ab los armaris (exceptat lo cantarano, en què se troban la sèrie de medallas imperials de plata i la de colònias i famílias romanas) i caixetas en què totas aquellas medallas i produccions se troban col·locadas.

Y per quant ab lo present llegat gratifico a dits religiosos i convent ab un capital de més de dotse mil lliures, que fins al dia present me té cost (i penso augmentar, si Déu Nostre Senyor me dona vida), i que, per lo mateix, no me trobaran diner per a fer-me celebrar los sufragis que, de altra manera, haguera yo disposat se me fesen, i és ma voluntat que, per a que valgui lo referit llegat de Llibreria i Museo, ab lo Gabinete, que per dits religiosos se me sian celebradas, desde luego de la acceptació de aquell, cinch-

F 27v

centas misas, una vegada tan solament, dotse aniversaris dins lo any en què esdevindrà la mia mort i después perpètuament un aniversari annual en lo dia de mon òbit o en lo immediat no impedit, assò se entén si, vivint, altra cosa no tinch tractada i convinguda ab dits religiosos i son reverendíssim provincial.

Dexo i llego a l´il·lustríssim senyor archabisbe, per lo dret dit de morabatí, lo Breviari de càmara, ab gafets de plata (o altres breviaris) i cubertas de vellut blau.

Dexo a Don Barthomeu Pou, sacerdot residint actualment en Roma, dos-centas lliuras catalanas, en remuneració dels treballs que li he donat i per a que me encomani a Déu, per una vegada tan solament.

Llego a la iglésia parroquial de Vila-seca lo calis de mon oratori i la casulla verda i morada, ab lo misal de dit oratori i, a la iglésia parroquial de Alcover, la altra casulla blanca i vermella, ab la alba, amitos, purificadors i corporals de dit oratori.

Al criat Joseph Macip, si me serveix en lo dia de mon òbit, dexo cinquanta lliures i a la criada Antònia Plana vint-i-cinch, als dos per una vegada tan solament, com també dexo als mateixos lo llit parat de què se serveixen actualment, ab llansols etcètera.

A la majordona Francisca Contreras i Figuerola, és ma voluntat que mon hereu abaix escrit tinga la obligació de donar-li, annu-

F 28r

alment i ab pagas anticipadas, quaranta lliures, ultra de lo que se li deurà de soldada i se trobarà notat.

A la mateixa li deixo lo llit parat i, a més, sis llansols ordinaris, flasada la millor, sis cuixineras ordinàrias i sis estovallas de cuina, ab sis aixugamans.

A son fill Francisco Contreras i Figuerola, seminarista en lo Tridentino de esta ciutat, li deixo trenta lliures, per una vegada tan solament.

Y, per quant uns trenta anys ha, ab beneplàcit i consentiment del molt il·lustre Capítol de senyors canonges de la present santa Iglésia, a mas expensas, en lo pati que servia de pallisa sobre los claustros de dita santa Iglésia i frente lo Palàcio de l'il·lustríssim senyor archabisbe, construhí una casa, ab los pactes que, durant ma vida, me servís de son ús, que, seguida ma mort, se llogàs o alquilàs dita casa al senyor canonge que ne donàs més de lloguer y que de aquest se celebrasen las fundacions a mi ben vistas, desitjant destinar aquestas, si vivint no ho executo; és ma voluntat que, detretas de dit lloguer deu lliures annualment, que deuran depositar-se en lo thecasi del sindicat per a obras necessàrias a la conservació de dita casa, de lo restant del lloguer se reparteschi per iguals parts entre los senyors canonges, per a que los serveschi de limosna de una missa resada, que cada un de dits senyors canonges haurà de aplicar en sufragi de la mia ànima, de mos pares i demés a qui yo estiga obligat per qualsevol motiu.

F 28v

Llego a l'Hospital de pobres malalts de la present ciutat totas las alajas de aram de casolas i altres que se trobaran de servei i no servei en ma casa, en lo dia de ma mort.

Y, per quant puch tenir alguna cosa reservada, en cuia disposició solament solament (sic) deurà entendrer mon germà doctor Francisco Foguet, i, si aquest no podia, deuran entendrer mon germà Joseph Anton i son fill Ramon, ab intervenció del senyor don Manuel Plazas, altre dels marmesors, lo paper o pars que, closos i tancats, se trobaran ab la nota de reservats a qualsevol dels sobredits, deurà executar-se per ells i com en dits plechs se trobarà contingut.

Pagats i satisfets i entregats los llegats, de tot lo que resti de mos béns i dels als quals dret tindré en qualsevol part del món, hereus meus fas a Joseph Anton Foguet, mon germà, a Ramon, son fill, i, si aquest no dexàs fills, als que ho seran de dit Joseph Anton, tot a sas voluntats, però ab lo encàrrech de que me tingan present en sas oracions i no se olvidin de ferme aplicar alguns sufragis.

Fet fou lo present testament i firmat per mi, lo testador sobredit i escrit tot de mà pròpria, en la present ciutat de Tarragona, als 6 de juny de 1790.

Doctor Ramon Foguet, ardiacha de Vila-seca.

F 34r

1794, novembre, 16. Tarragona

Codicil del Dr. Ramon Foguet i Foraster, ardiaca de Vila-seca.

(AHT, Fons notarial de Tarragona, *Manuals* de 1787-1794 del notari Eudald Gavella i Belzunce, sign. top. 769 (sign. ant. 821), F 32r-36v).

In Christi nomine, amen.

Jo, lo doctor Ramon Foguet, prebere, ardiaca de Vila-seca, dignitat de la santa Iglésia de esta ciutat de Tarragona, considerant haver otorgat mon últim testament, en poder de Eudalt Gavella y de Belzunce, notari de número de dita ciutat, entregat clos lo dia setse de juny de mil set-cents noranta y que a qui és lícit y permès testar ho és també codicil·lar, per tant, encara que detingut en lo llit de malaltia corporal, de la qual temo morir, estant emperò ab mon bon enteniment, sana e íntegra memòria y ferma loqüela, fas y ordeno los presents meus codicils, en y ab los quals revoco

y anul·lo lo llegat que feya en dit mon testament a mossèn Joseph Massip de tota la roba negra de mon porte y la deixo a Benet Freixas, mon actual estudiant y criat, a excepció de la roba de seda y del vestit bo de paño, qual vestit bo de paño deixo a mon nebot doctor Ramon Foguet y Flores.

Y axí mateix revoco y anul·lo lo llegat que en lo predit mon testament feya a Francisca Contreras, ma majordona y ho deixo a la pietat de mon hereu.

F 34v

Ítem deixo dotse quadros a mon nebot Ramon Foguet y Llobera, a sa elecció. Ítem, és ma voluntat que no vage compresa la calaixera que tinch en la pessa del Museo, en lo llegat que fas de dit Museo en lo mencionat mon testament.

Totas, emperò, las demés cosas en lo expressat mon testament contenguda lloho, aprobo, ratifico y confirmo, volent que resten en sa forma y valor.

E aquesta és la mia última voluntat, la qual vull que valga per via de codicils y com millor de dret valer y tenir puga.

Fets y otorgats han estat los presents meus codicils en esta dita ciutat de Tarragona y en un dels aposentos de la casa de ma pròpria habitació, als setse dias del mes de novembre de l'any mil set-cents noranta-quatre.

Doctor Ramon Foguet, ardiacha de Vila-seca.

LA MINA DELS TRES ARQUEBISBES

Xavier Climent Sánchez
Arquitecte. Tarragona

A mode de pròleg

Les conferències o xerrades donades en el mateix context ajuden el conferenciant i els assistents a immergir-se directament dins dels continguts que han de desenvolupar. D'altra banda, un element lineal, com és el cas, que es desenvolupa al llarg de més de 28 kilòmetres, sembla que requereixi una visita, si més no, d'uns quants centenars de metres del seu recorregut.

Així ho vam entendre amb la BHMT i EMATSA a l'hora de programar les visites que vam fer, el 17 de novembre del 2018, a les fonts creades per l'arquebisbe Armanyà, dins del Cicle Francesc Armanyà 300 Anys, i la passejada del 9 de novembre de 2019, per les actuals restes de la Mina de l'Arquebisbe, dins del Cicle Ramon Foguet. Aquesta, com analitzarem seguidament, va ser una obra cabdal dins la història contemporània de Tarragona, absolutament imprescindible fins al 1989, data en què va arribar l'aigua del minitransvasament.

La gegantina empresa va ser iniciada per l'arquebisbe Joaquín de Santiyán i Valdivieso el 1781, i rematada el 3 de desembre de 1798 pel seu successor, Francesc Armanyà i Font. Pels que van poder assistir a alguna de les dues passejades, aquest escrit servirà per ordenar les idees vessades sobre la marxa en funció del recorregut efectuat. Com que la vida és un aprenentatge continu, aquestes línies contenen alguns elements addicionals, notes i informacions que hem anat obtenint o trobant després d'aquelles visites.

El meu primer contacte amb l'aigua com a element físic, imprescindible per a la vida de les persones i fonamental per al seu desenvolupament, va ser a través d'un encàrrec urbanístic d'EMATSA a primers dels anys noranta. El Pla Especial de Protecció d'Infraestructures de la Mina de l'Arquebisbe em

va permetre conèixer què hi havia darrera l'aixeta. Quants esforços i projectes ha emprat l'home per assegurar-se l'essencial element! Des d'aquell moment vaig començar a llegir tot el que podia relacionat amb el món de l'aigua: els aqüeductes romans, l'*Aqua Claudia*, Frontí, màquines i sistemes hidràulics, la forma de construir dels romans, la dioptra, etc.

La veritat sigui dita, m'he creuat nombroses vegades amb temes aquosos al llarg de les meves activitats professionals: la Font dels Lleons, les deus de la Platja Llarga, les obres de remodelació del Passeig Marítim del Serrallo i, recentment, de nou l'aqüeducte final de la Mina al seu pas per l'antiga Casa Sant Josep. L'aigua és i serà una part important de la meva vida. Per això és un gran privilegi poder acompanyar persones interessades en aquest fet a visitar els diferent vestigis que ens ha deixat la història, o escriure aquestes línies, i poder explicar el perquè de molts aspectes desconeguts del món de l'aigua (fig. 42).

Figura 42. Respirall Mas de les Flors. Foto: X. Climent

Els personatges inicials: arquebisbes Santiyán i Armanyà i l'arquitecte Rovira.

Començarem pels personatges. Malgrat la curta durada, de 1779 a 1783, de la prelatura de l'arquebisbe Santiyán, aquesta va ser molt fructífera, especialment quant a la recuperació de la qualitat de vida dels tarragonins d'aquell temps. L'arquebisbe urbanista, com va ser nomenat, en observar la deficiència del subministrament d'aigua que patia la ciutat, va encomanar, al març de 1781, a l'arquitecte Joan Antoni Rovira, l'estudi de l'aqüeducte romà del Gaià de cara a la seva possible recuperació en benefici de la població.

L'estudi va ser plasmat en un magnífic i detalladíssim plànol que es conserva a l'Arxiu Històric Militar de Madrid (fig. 8). [1] Es tracta d'un plafó sobre tela de 64,7 x 401,8 cm que recull, per escrit i gràficament, totes les incidències i estat de l'aqüeducte romà des de la captació al Pont d'Armentera, prop del naixement del Gaià, fins a la ciutat de Tarragona. Al marge del mal estat de la conducció, altres raons van fer desestimar la idea inicial. Unes van ser les reclamacions dels monjos cistercencs de Santes Creus que regaven les seves terres amb aigua del Gaià i que veurien reduït el cabal disponible. Una altra va ser la trobada d'unes noves zones de captació a Puigpelat que reduïa la distància que havia de recórrer el preuat líquid dels 43 km inicials a uns 28 km. La decisió de l'arquebisbe va ser la segona, imaginem que per motius d'economia i absència de conflictes.

L'inici de les obres va comptar amb l'autorització i els elogis del rei Carles III, un altre afamat amant de l'urbanisme, sobradament conegut per les seves obres i reformes administratives. Un dels reconeguts monarques del despotisme il·lustrat, «tot per al poble, però sense el poble».

La mort sobtada de Joaquín de Santiyán el 5 de juliol de 1783 podia fer perillar el projecte, no obstant això, el tema estava prou consolidat i el seu successor, Francesc Armanyà, no va tenir cap impediment a continuar tan valuosa obra a partir de la seva arribada a Tarragona, el 14 de febrer del 1785. La figura d'Armanyà ja ha estat desenvolupada en el cicle dedicat a la seva persona, per la qual cosa no m'estendré. Com també passa avui dia, la fama i els reconeixements se'ls emporta qui finalitza les grans obres. Això no detreu en absolut el mèrit d'Armanyà que va carregar amb la major part dels costos i problemes. La data d'inauguració oficial de la portada d'aigües va ser el 3 de desembre del 1798, dia de l'onomàstica de l'arquebisbe (Francesc Xavier), tot i que, provisionalment, les aigües feia ja mesos que arribaven a la ciutat.

Aquest és el llegat de dos grans prohoms de la il·lustració. Posteriorment, en època més moderna, per assegurar uns majors subministraments, es van connectar a la conducció altres cabals provinents de pous propers. Fins a 1989 tots els tarragonins vam beure de les seves aigües, almenys fins que aquestes es van salinitzar a causa de la sobreexplotació

1 *Plano del Famoso Aqueducto de los Romanos desde la Ciudad de Tarragona hasta el lugar de Pont de l'Armentéra: levantado de orden del Ilmo. y Rmo. Sor. Dn. Joaquin de Santiyán y Valdivioso Arzobispo de dicha Ciudad desde primero de Marzo hasta 28 del mismo del presente año 1781* / Juan Antonio Rovira.

dels pous. Els més grans recordaran el gust característic a causa de la gran quantitat de carbonat càlcic (CO_3Ca) que contenia.

Per ser justos, la infraestructura s'hauria d'anomenar Mina dels Tres Arquebisbes, en reconeixement a Santiyàn, l'urbanista, que la va idear; Armanyà, l'executor, que la va finalitzar, i Vilamitjana, que la va cedir a la ciutat. Però la història és així.

El recorregut de la mina /vessant Francolí/ aprofitament del traçat romà/ masies

La Mina comença a Puigpelat amb una captació subterrània a uns 20 metres de fondària. La primera part és absolutament subterrània fins a la zona de Bellavista. Quan aflora a la superfície, el seu traçat, molt proper a l'horitzontal i seguint les corbes de nivell, el fa confondre amb un marge de pedra seca. De fet, com veurem a l'apartat corresponent, es construeix així.

Des del municipi de Puigpelat, la Mina entra al terme de Nulles, a prop del nucli de Bellavista. Després d'un curt primer recorregut de 1.039 metres, entra al terme de Vallmoll, al sector denominat les Comes. La Mina discorre per la cara oest del Coster de Ferran per girar sobtadament cap a llevant a la zona de la Creu. En aquest punt, el recorregut canvia de vessant. Fins aquí era vessant Francolí i, en dirigir-se cap a la Secuita, la traça pren la vessant Gaià. Abans, però d'entrar a la Secuita, la Mina fa una segona incursió de 741 metres pel terme de Nulles al sector del Barranc del Bogatell.

Un cop arribats a la Secuita, la conducció travessa el nucli urbà per sota terra a una certa fondària. Molts creiem que aquest és el primer punt de coincidència i aprofitament del traçat romà. Fins aquí tot el recorregut és nou, però, d'aquí fins a Tarragona, les proximitats de traça i de nivell fan impossible pensar que no s'hagués aprofitat res de la conducció mil-lenària.

De la sortida de la Secuita, on una gran fita ens situa la Mina, aquesta es dirigeix cap al Mas de Brulles dins el terme del Catllar. Torna a entrar de seguida a terres de la Secuita i, fins al Mas de Martí, tocant ja a els Pallaresos, no canviarà de terme.

Al tram des de la sortida de la Secuita fins al final del recorregut pel terme dels Pallaresos, és on vam trobar més restes de l'aqüeducte romà, sempre propers i quasi al mateix nivell de la conducció dels arquebisbes.

Recents estudis de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica sembla que demostren la reutilització d'alguns trams de l'antiga conducció romana. Un d'aquests és la galeria situada just al límit de terme entre els Pallaresos i Tarragona, sota el camí del Mas del Frare.

Aquest Mas i el de Brulles, la Gorra, Martí, en Garrot, en Pastor i d'altres, que es troben al recorregut del tram comú entre els aqüeductes romà i de l'arquebisbe, de ben segur que són, o eren, hereus d'antigues *villae rusticae* escampades per *l'ager* romà, i probablement gaudirien d'alguna mena de concessió d'aigües a canvi de permetre el pas per les seves terres.

Dins ja del terme de Tarragona, la mina segueix el seu recorregut sinuós, sempre cercant el mínim pendent que permeti avançar l'aigua cap a la seva destinació, que no és altra que la part alta de la ciutat. Així arriba a la muntanya de l'Oliva on, com van fer els romans, es disposen uns grans dipòsits i decantadors, abans d'iniciar un darrer i vertiginós viatge mitjançant un sifó, la part principal del qual, de més de 800 m, comença a la cota 84,70 m, baixa fins al nivell 57,55 m, i torna a pujar fins a la Torre de les Aigües a la cota aproximada 81,50 m. (fig. 43).

Figura 43. Respirall de Viladegats. Foto: X. Climent

Quant a la conservació recent de la infraestructura, el tema ha estat precisament aquest, el pas de la mina per les terres de conreu de forma aparentment invisible a ulls profans. Fins als anys seixanta del s. xx, els problemes més greus eren la desaparició d'algunes fites que marcaven els registres a causa de la progressiva mecanització del camp, i l'existència de flora salvatge com les figueres que provocaven llargues cabelleres –com així anomenen els minaires les fines arrels d'aquest arbre– que podien arribar a obturar la conducció.

L'esclat urbanístic descontrolat d'aquells anys va comportar altra mena de problemes. Els nous propietaris desconeixien l'existència de la mina. El pagès ho havia transmès de pares a fills i el respecte era absolut. Però van arribar els intermediaris, van comprar les terres als pagesos i ho van revendre tot en assequibles parcel·les amb pocs o cap serveis. Van començar un seguit de conflictes, els més comuns van ser captacions fraudulentes d'aigua, obres que posaven en perill la conducció, però el conflicte més greu, que es va aturar a temps, va ser un intent d'utilitzar la conducció per abocar-hi les aigües residuals. Tot això va conduir a la redacció d'un Pla Especial de Protecció. Primer, aquest Pla va ser d'àmbit supramunicipal, amb tot el recorregut de la mina, el qual va ser aprovat per la Comissió d'Urbanisme de Tarragona (CUT)el 1995 –aprovació definitiva de la CUT del dia 4 d'agost del 1995, Pla publicat al DOGC 2121 del 27 d'octubre del 1995.[2] Després el Pla es va tramitar municipi a municipi durant els anys 1995-1999. En molts casos, el Pla Especial (PE) va ser incorporat al nou planejament municipal, en d'altres es reconeix la seva existència i en algun no es va arribar, ni tan sols, a tramitar. Actualment s'està revisant aquesta situació, perquè tots els ajuntaments i els seus tècnics municipals disposin de la documentació i informació adient. Es van establir unes franges de protecció en funció de si es tractava de sòl urbà, urbanitzable o no urbanitzable; es van determinar i regular les diferents casuístiques, i es va detallar el seu traçat dins de cada finca cadastral amb les dades d'afecció. El PE, com a mínim, va regular les actuacions i va permetre «redescobrir» als municipis l'existència de la Mina. Malgrat tot, amb el document urbanístic aprovat, es van donar situacions singulars, com la implantació d'una gran nau a sobre directament de la Mina.

2 Aprovació definitiva per la CUT del dia 04-08-1995, publicat en el DOGC 2121 del 27-10-1995.

En molts casos, la Mina, al terme de Vallmoll, la major densitat de noves urbanitzacions es produeix des de la Secuita, amb una gran com un marge més, delimita diferents propietats, en d'altres passa directament per sota.

Les característiques constructives / traçat / pendents / conducció / registres / fites / respiralls / sobreeixidors

De vegades es fa difícil diferenciar una secció de la Mina de l'Arquebisbe d'una secció de l'aqüeducte romà. Constructivament no va haver-hi cap recança a copiar el disseny romà, recollit per l'arquitecte Rovira al seu mapa. La descripció és la següent segons la Memòria que es troba a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona:

> El acueducto es de mucha solidez, cimentandose en un pan de grava de varios tamaños, de una quarta en alto a poca diferencia y seis de ancho de donde se elevan hasta cinco las dos paredes colaterales de mamposteria ordinaria que ocupando cada una poco menos de dos quartas de espesor o grueso forman un cauce de dos y medio de ancho, sobre dichas paredes está puesto el arco o bóveda que lo cierra construido con loza y mezcla, y en la parte interior hay a raiz o pie de las paredes una media cara o bordón que cubierto con betún i alisado junto con la maior parte del cauce lo deja precaucionado de toda rendija por donde pudiera desviarse el agua.

Externament, per la cara lliure, se li adossava una paret o marge de pedra seca arrebossat (fig. 44).

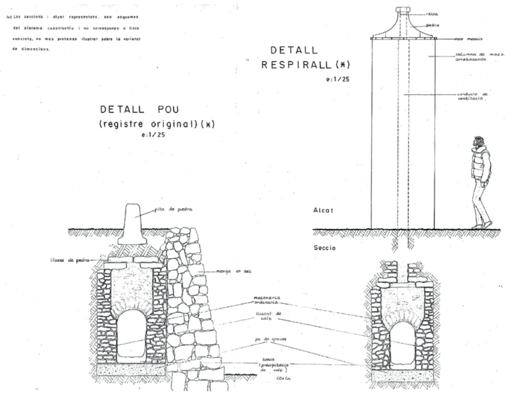

Figura 44. Croquis amb els detalls constructius de la Mina. Foto: X. Climent

Les mides més habituals de la secció de la Mina són de 55 cm d'amplada per 100-120 cm d'alçària total. Això és variable dins uns petits marges.

Cal considerar el gruix de la «tosca» o precipitació de la calç de l'aigua que presenta unes incrustacions d'entre 15 i 20 cm, i arriba en algun cas fins als 35-40 cm. És un aspecte que a la conducció romana del Gaià no es produeix per la diferent captació de l'aigua.

Aquesta tosca, en canalitzacions tancades, anava reduint la seva secció útil fins a deixar-la reduïda a menys de la meitat. Ho hem pogut comprovar als estudis arqueològics efectuats sobre l'aqüeducte de l'Oliva en el tram que travessava la Casa Sant Josep, com també ho hem vist a moltes canonades de la ciutat o dels domicilis particulars. Desconeixem com era l'aqüeducte –sifó dels romans, però sabem que els dipòsits eren pràcticament al mateix lloc que els actuals i no és plausible que fessin un aqüeducte lineal, que hauria tingut una alçària d'uns 30 m, superior al Pont del Diable, i una llargada quasi quatre vegades més gran. Els romans coneixien perfectament la tècnica del sifó, per la qual cosa l'aqüeducte deuria ser molt similar al de 1798.

És de lloar la tasca feta pels romans, ja que divuit segles després, i seguint en part el mateix traçat, comptant, però, amb uns mitjans tècnics enormement superiors gràcies a les òptiques i a la precisió dels aparell topogràfics emprats, tan sol es va aconseguir elevar uns set metres la cota d'arribada de l'aigua a la part alta de la ciutat. Després d'un reconeixement estricte i complet del terreny, emprant les modernes dioptres que aleshores es deien grafòmetres, amb equips que comptaven amb òptiques graduables i escales de precisió tipus nònius, van seguir quasi fil per randa la tècnica romana. El pendent quasi constant del 0,5% permetia a l'aigua circular a una certa velocitat, cosa que garantia la seva salubritat, sense que, amb una velocitat superior, el seu fregament malmetés la conducció.

Els altres elements també semblen trets directament del llibre *De aquaeductu* de Sextus Iulius Frontinus, Frontí, el gran tractadista del segle I dC. [3] Pel tipus genèric de construcció de la Mina no es

3 Frontí va ocupar diversos càrrecs a l'Administració romana fins que l'any 95 va ser anomenat *curator aquarum* de Roma. Aquest erudit, després d'analitzar l'estat de tots els aqüeductes i clavegueres de Roma, va fer una sistematització de les xarxes i va determinar les condicions constructives, de protecció i de manteniment de les xarxes. Es va basar en el llibre *De architectura* de Vitruvi.

precisaven instruccions especials llevat dels trams en galeria, amb conductes verticals d'accés i ventilació. Però de cara al manteniment si que era precís determinar pous d'accés situats cada 30 m aproximadament, punt que es feia coincidir amb les fites de pedra que senyalitzaven tot el traçat i servien per a identificar-lo en mig dels camps de conreu.

Per als canvis de direcció més importants, es van dissenyar uns enormes cilindres que anomenem respiralls, d'entre 3,4 m i 4 m d'alçària, fets de paredat comú, amb un forat vertical central que comunicava amb la conducció. Tot rematat amb una pedra troncocònica amb un bossell circular de remat i proveït d'una reixa per impedir l'entrada de bestioles. Probablement es disposaria d'un escut amb l'emblema de l'arquebisbe com a signe d'identitat de l'obra.[4] Amb tota seguretat, als seus inicis, des d'una fita respirall sempre es podia veure l'anterior i la següent. Avui dia, en alguns punts, la vegetació no ho permet, al marge del fet que han desaparegut molts d'aquests elements tan peculiars dins el paisatge.

Com a elements de seguretat i manteniment, la Mina disposava de sobreeixidors o desguassos que permetien derivar les aigües cap a un barranc en cas que fos necessari. A la zona de Sant Pere i Sant Pau, al costat d'on era el Mas de les Flors, n'hi ha un que vessa al barranc de les Terres Cavades.

Els elements singulars: pont de l'arquebisbe/ pas de Bogatell/ dipòsits/ font de l'Oliva/ aqüeducte/ torres de control de pressió/ dipòsit d'emergència/ torre de les aigües

Tal com hem explicat, la Mina de l'Arquebisbe comença a la zona subterrània de captació, al terme de Puigpelat, al paratge anomenat les Esquadres. El suau pendent de la conducció no aflora a la superfície fins passat Bellavista. A partir d'allà, la seva aparença de marge de pedra seca la farà integrar-se i confondre's absolutament amb el paisatge rural. Existeixen, però, alguns punt singulars, dignes d'esment.

El Pont de l'Arquebisbe, situat per salvar la rasa de Montserrat al terme de Vallmoll ha recuperat la seva prestància gràcies a la neteja practicada per EMATSA. Té la peculiaritat de disposar d'un respirall just al mig del pont.

4 Actualment l'únic signe d'identitat és una rajola amb el nom d'EMATSA.

Més endavant, en sentit de les aigües, la Mina es creua amb el Bogatell, un petit rierol que sempre porta aigua. La similitud de nivells es va resoldre convertint la Mina en un petit túnel, de forma que l'aigua del Bogatell passa per sobre.

Els dipòsits de l'Oliva representen un dels punts importants de tota la infraestructura. Es troben situats, aproximadament, al mateix punt que hi eren els romans. La darrera actuació i remodelació important data de 1931. Els successius recipients fan la funció de decantadors per recollir les impureses i els sòlids arrossegats per l'aigua i evitar així que entrin a la xarxa, especialment a l'element més sensible de d'aquesta, que és el sifó. Probablement, el darrer decantador sigui el que s'utilitza per donar aigua a les fonts de l'Oliva (fig. 45). Pocs metres més avall, comença el gran sifó que hem comentat abans.

Figura 45. Dipòsits de l'Oliva. Foto: X. Climent

L'obertura, entre els anys quaranta-cinc i cinquanta del s. xx, del carrer Rovira i Virgili per donar sortida als trànsits de la ciutat en direcció als Pallaresos i al Pont d'Armentera, va obligar a aixecar la cota de la conducció, ja que estava situada a poc més d'un metre del nivell actual del carrer, on encara avui es pot veure, a banda i banda. Recordem que l'antiga carretera passava per sota de les arcades de l'aqüeducte, el que ara és el carrer Escultor Verderol, i vorejava el cementiri fins al peu de la muntanya de l'Oliva. La nova canonada era ja de fibrociment amb juntes Gibault des de la gran intervenció d'aquest tram de 1931.

Aquí comença la part més espectacular de la Mina: l'Aqüeducte de l'Oliva. Segons antigues descripcions, una fàbrica compacta aixecada, en part sobre 72 arcades, suportava un petit conducte ceràmic, vidriat de co-

lor groc per l'interior, de 13 cm de diàmetre i 5 cm de gruix, que conduïa el preuat element fins a la Torre de les Aigües, situada al Pla de Palau. Les peces ceràmiques estaven allotjades entre dos carreus de pedra simètrics amb un encaix de la meitat del tub, tot rejuntat amb morter de molt bona qualitat i al llarg de tot el sifó. Les arcades són de fàbrica de maó, d'amplada constant, llevat de la que permetia el pas del Camí del Cementiri, més ample. Els arcs recolzen sobre pilars quadrats de carreus de pedra amb una petita imposta a mode de capitell. Les mides originals són: 1,56 m de radi de l'arc, 2,60 m d'alçària des del centre de l'arc fins a la part superior i pilars de 1,03 x 1,27 m de secció i alçària variable de fins a 4 m. L'alçària actual des del centre de l'arc és de 4,45 m, per efecte de diverses recrescudes que distorsionen el perfil original.

Un element singular i del qual encara es desconeix la funció exacta és el conjunt de dues torres d'un diàmetre d'uns 2 m cadascuna, amb una alçària notablement superior al perfil original de l'aqüeducte (fig. 46). La seva funció podria ser com a vàlvula reguladora de pressió, com a sorrer (*arenero*), com a desguàs o la combinació de tots tres. Una torre, la de ponent, es troba dins el complex conegut com a Royal Tarraco, i l'altra està dins d'una propietat particular.

Figura 46. Torre bessona al costat del sifó. Foto: X. Climent

A les excavacions arqueològiques prèvies a l'aprovació del Projecte d'Urbanització del Polígon d'Actuació núm. 64, Casa Sant Josep, han apare-

gut les restes parcials d'una gran construcció circular, exactament centrada amb l'eix de la Mina. No s'ha pogut determinar la seva utilitat, però sembla directament associada a la conducció. Per la forma, podria ser un dipòsit provisional, bé de l'època de la construcció, o bé per minimitzar els talls per reparació del tram final, i apropar l'aigua a la ciutat. Aquesta circumstància, de reparació del tram final, quasi amb total seguretat, es va produir en abandonar les tropes napoleòniques la ciutat a primers del s. XIX, amb la típica política militar de destrucció abans d'abandonar la posició.

La Torre de les Aigües, el *castellum aquae* definit per Frontí, és, al nostre cas, una modesta construcció situada al Pla de Palau que conté el repartidor de les aigües per distribuir-les per la ciutat. A ningú se li escapa que la seva situació, al límit de les propietats eclesiàstiques i civils, té un missatge evident.

Els avatars històrics/ la Guerra del Francès/ la donació de l'arquebisbe Vilamitjana/ l'estat actual (5 canalitzacions)/ propietat de la Mina

Podem destacar la perfecta factura de l'Aqüeducte de l'Oliva. A partir de les excavacions arqueològiques efectuades arran de la tramitació urbanística del PA núm. 64 del POUM de Tarragona, s'ha pogut comprovar i documentar la solidesa i la secció exacta de l'element.

Del tram ascendent, que, des de l'actual plaça de Mossèn Prefecte Cabré, pujava aproximadament pel que ara és el límit entre el Col·legi Sant Pau i l'Auditori del Camp de Mart, travessant la Falsa Braga i la Muralla fins a trobar la Torre de les Aigües, no en queda res. La hipòtesi més plausible és que aquest tram va ser dinamitat per les tropes napoleòniques en deixar la ciutat. Prova d'això és que tenim documentada una primera reparació el 1814, mitjançantun tub ceràmic de diàmetre inferior a l'original situat a sobre de la canonada ceràmica de 1798. Desconeixem el perquè. Però aquesta conducció presenta una quantitat de tosca –precipitació de carbonat de calç– adherida a les parets molt superior a l'original. Podria ser per l'absència de vidriat interior. El cas és que cap al 1830 s'hi afegeix un nou recrescut amb una nova canonada ceràmica. Cap d'aquestes canonades estava protegida per carreus.

Cap al 1880 l'abastament de l'aigua tornava a ser problemàtic. L'Estat volia fer-se amb la propietat de la Mina encara en mans de la Mitra. En una bona jugada, l'arquebisbe Benito Vilamitjana i Vila s'anticipa i fa una cessió directa, mitjançant escriptura pública, a l'Ajuntament. L'informe

previ a la cessió no demostrava precisament un estat òptim de la infraestructura, però la transacció es tanca, tot i que, en la Nota simple registral comprovada, el cessionari figura ser l'Estat. Està clar que també en aquells anys les «medalles» se les col·locava el que podia.

Els avatars no finalitzen aquí. Una nova conducció, fruit d'un invent que no sembla que reeixís gaire, va ser col·locada mitjançant un nou recreixement, el qual elevà la cota 1,23 m respecte de l'original. Es tractava d'una canonada metàl·lica estriada, molt prima, revestida amb làmines asfàltiques. Està datada cap al 1885, però creiem que és uns deu anys posterior, ja que aquest material no es va comercialitzar a Espanya fins a aquelles dates. Malauradament, l'impermeabilitzant que s'utilitzava en aquell temps per a les làmines asfàltiques era el betum d'hulla, que avui dia s'ha demostrat altament cancerigen. La recrescuda es va fer com les anteriors, amb paredat comú, si bé en aquesta darrera part, la fàbrica és bastant deficient.

No finalitza aquí la història, encara manca una recrescuda més en forma de calaix buit de tota l'amplada i d'uns 60-65 cm d'alçària de fàbrica de maó, deixada vista, i a la qual més recentment es va disposar una tapa de placa de morter de ciment. Les canonades, en aquest cas n'eren dues, installades el 1931, eren de fibrociment amb juntes Gibault de 300 i 250 mm de diàmetre aproximat respectivament. Aquesta canonada ha estat en càrrega fins a fa un parell d'anys, tot i que no donava servei des del seu soterrament als anys noranta, just a tocar del costat nord del carrer Escultor Verderol. No aporta cap valor a l'Aqüeducte, més aviat el desmereix, i a més allotja un material altament contaminant com és el fibrociment.

Arran de la investigació de temes relacionats amb la Mina, s'ha pogut determinar finalment amb absoluta seguretat que tota és de propietat municipal, segons consta al Registre de la Propietat de Valls. Els fets no deixen de tenir la seva importància, ja que formen part dels mecanismes de defensa i protecció de bé inventariat. Tot el recorregut de la Mina dins el terme de Tarragona està protegit gràcies a la seva catalogació dins del POUM i la seva declaració com a BCIL (bé cultural d'interès local). Al seu pas per altres municipis, com el del Catllar o els Pallaresos, el traçat de la Mina està recollit als respectius catàlegs, cosa que li dona un important grau de protecció. A la resta, la protecció resulta del fet que els tècnics municipals s'adonin de la proximitat de la conducció a l'hora d'atorgar les llicències.

Els elements representatius: les fonts.

Uns dels elements arquitectònics que caracteritzen la Mina de l'Arquebisbe són les torres respirall, escampades pel territori a mode de guardians que protegeixen el pas de les aigües. Tanmateix, l'element més estimat pels vilatans de Tarragona són les fonts, els punts on subministrar-se lliurement i gratuïta del valuós líquid. Segons expliquen les cròniques, per commemorar l'arribada de les aigües, es van bastir set fonts, quatre donades per l'Arquebisbat i tres pel municipi. Actualment només se'n conserven les primeres. De ponent a llevant, trobem, en primer lloc, la Font de Can Pixa al cap d'amunt de la placeta de Sant Joan. És la més senzilla de totes quatre. De maó vist amb incrustacions de rajoles. La pica i la base són del mateix estil que les altres tres que descriurem a continuació. És possible que en aquest mateix indret existís, anteriorment, una altra font que recolliria els excedents de la deu suposadament existent a l'interior del Palau Arquebisbal.

Figura 47. Font de les escales de la Catedral. Foto: X. Climent

La segona i la tercera són les fonts bessones de la plaça de les Cols (ara Santiago Rusiñol) (fig. 47). Proporcionaven l'aigua emmagatzemada a la gran cisterna de sota les escales de la Catedral, que, probablement, reaprofitava la medieval, i aquesta la romana. Les dues fonts són contundents en les seves formes, i al mateix temps estan contingudes d'ornament en consideració a les perspectives del gran temple cristià dalt les escales.

Finalment, a la placeta de Sant Antoni, al costat del Portal del mateix nom i sobre el murs de Cal Pobre, tenim la Font de l'Arquebisbe, restaurada el 1998 amb motiu del Bicentenari, i orgull de la ciutat (fig. 48).

Figura 48. Font de Cal Pobre. Foto: X. Climent

Les visites efectuades dins dels cicles

Dins aquesta mateixa publicació, es presenta un magnífic recull de les passejades que vam fer el 17 de novembre de 2017 i el 7 de novembre de 2019 dins dels Cicles d'Armanyà i Foguet, respectivament. L'escrit, molt documentat, redactat per M. Elena Virgili, excel·lent organitzadora i activista cultural, no requereix complements. Tan sol hi afegiré algun comentari.

Tot i que la present publicació concerneix únicament i exclusiva a la Mina de l'Arquebisbe, ja des de la gestació del seu projecte per l'arquitecte

Rovira, la referència l'aqüeducte romà del Gaià resulta inevitable. En comentar això, també resulta inevitable referir-se als altres aqüeductes que abastaven la ciutat al començament de la nostra era. Fins i tot entre els erudits més importants, resultava fàcil confondre i barrejar l'Aqüeducte de les Ferreres, l'estimat Pont del Diable, amb l'Aqüeducte del Gaià. L'explicació didàctica és fàcil. Posant-nos a la part fora muralles del Portal del Roser, cota 59, podem visualitzar, adossat al mur, un fragment d'aqüeducte, una derivació del principal, que abastava la part alta de la ciutat, aproximadament des de la cota 78. Des del mateix punt, podem mirar en direcció a l'avinguda de Catalunya. Al final d'on arriba la vista, a nivell de carrer, aproximadament a la cota 49, entre els edificis 47 i 49 de l'avinguda, existeix un tram de l'Aqüeducte de les Ferreres visible des del carrer. La diferència de nivell és notable. Aquest captava l'aigua al Francolí, el *Tulcis* dels romans, aproximadament a l'alçària de l'actual Puigdelfí, i servia per abastar la zona mitjana–baixa de la ciutat. Recordem que la Rambla Nova, Font del Centenari per exemple, se situa a la cota 35, i la base de l'estàtua de Roger de Llúria, a la 43.

Això també ens permet adonar-nos de la complicada topografia que aquesta ciutat presentava en els seus orígens, i encara presenta.

Possiblement, abans que es publiquin aquestes línies, i com a resultat dels treballs d'urbanització del sector denominat PA 64, s'haurà recuperat la magnífica imatge de les 21 arcades que restaven ocultes dins l'antiga Casa Sant Josep, al Camí del Cementiri. Tot i que aquesta és la seva part visible més espectacular, la recuperació s'ha de mantenir al llarg de tota la Mina. Es tracta d'un element patrimonial que encara conserva, en part, la seva funció de subministrament.

Conèixer és valorar, valorar és estimar i estimar és protegir.

CAMINANT SOBRE LA MINA DE L'ARQUEBISBE

M. Elena Virgili Bertran
Cap tècnic de la Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona

El 3 de desembre de 1798 l'aigua tornava a brollar de les fonts de Tarragona, algunes d'aquestes fetes construir expressament per commemorar l'esdeveniment. Els arquebisbes Joaquin de Santillán i Valdivieso (1733-1783) i Francesc Armanyà Font (1718-1803) van ser capaços de retornar a la ciutat part de l'antic esplendor de l'època romana amb la nova portada d'aigües des de la captació de Puigpelat. L'arquitecte encarregat del projecte va ser Joan Antoni Rovira (1730-1803).

La Tarragona de finals del segle XVIII tenia 9.174 habitants, dels quals 4.630 eren homes i 4.544, dones. Era una població molt jove, ja que més de la meitat tenia entre 0 i 25 anys. Pertanyien a l'estament eclesiàstic 475 persones, 500 eren militars, 30 es dedicaven a activitats professionals (16 eren advocats) i 44, a activitats comercials, majoritàriament eren dependents i mercaders. Hi havia 629 pagesos i 254 pescadors.

La ciutat disposava dels serveis públics següents: un pallol, dotze fondes, un hospital, un correccional, un orfenat i dues presons. Una escola pública de primeres lletres per a nens, que disposava de 4 mestres i hi assitien 162 alumnes, i una per a nenes, on 4 monges ensenyaven 250 alumnes. En classes particulars, 3 mestres ensenyaven 110 nenes. Per a l'ensenyament mitjà i superior, hi havia la Universitat o Estudi Literari amb 274 alumnes (Recasens i Comes, 2011: 94-95).

Una descripció ben clara de la Tarragona d'inicis del segle XIX, i el que suposà l'arribada de l'aigua a la ciutat, ens la fa Antoni de Magriñá, i és força entenedora:

> La Tarragona de 1800, ó sea del último año del siglo XVIII, era un gran convento, una gran Fortaleza y un Museo arqueológico viviente (Magriñá, 1901: 47)
>
> […]

> Al començar el siglo xix, que hacia dos años habian llegado las aguas a Tarragona por el acueducto que los Arzobispos Santián y Armanyà habian hecho construir, se empezaron con los sobrantes de agua que entonces, como la población era pequeña habia poco consumo, a crearse huertos y formarse los paseos: el de Santa Clara, que era más estrecho que hoy, pusieron cuatro hileras de árboles; el de San Antonio, lo plantaron de paraisos, de los que aún viven muchos; el paseo ó camino del frente de los Campos de Recreo, así como la hoy calle de las Afueras de San Francisco, lo plantaron de álamos blancos. Con el agua, primer manantial de vida, empezó a hermosearse Tarragona. ¡Loor á los dignos prelados que tan buen uso supieron dar á los emolumentos de la mitra! (Magriñá, 1901: 55)

L'any 2017 la Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona (BHMT), l'Empresa Municipal d'Aigües de Tarragona (EMATSA) i l'arquitecte Xavier Climent vam iniciar una col·laboració per donar a conèixer la figura de l'arquebisbe Francesc Armanyà i la portada d'aigua a Tarragona l'any 1798.

L'arquebisbe Francesc Armanyà va ser l'encarregat de culminar la iniciativa iniciada pel seu antecessor Joaquin de Santiyán, que fou l'impulsor de la portada d'aigua a Tarragona des de Puigpelat. Amb motiu del III Cicle de patrimoni: *La il·lustració a la Tarragona del segle xviii - Francesc Armanyà (1718-1803),* vam proposar una ruta anomenada «Les fonts de l'arquebisbe», un recorregut per la Part Alta de Tarragona per conèixer els vestigis que encara queden visibles de la portada de l'aigua.

L'any 2019, i en aquest cas dins el IV Cicle de Patrimoni dedicat a *Ramon Foguet (1729-1794). La il·lustració a la Tarragona del segle xviii*, i a causa de la bona acceptació de la primera ruta, vam organitzar una sortida amb un recorregut més llarg: «Caminant sobre la mina de l'arquebisbe», ens va servir d'excusa per donar a conèixer la Tarragona del segle xviii, resseguir la mina i veure els vestigis que en queden. Una manera diferent d'apropar-nos a la història de l'aigua a la ciutat (fig. 49).

Figura 49. Portada del desplegable publicat per la visita.

El punt inicial de la caminada va ser l'accés al Camp de Mart per l'avinguda Maria Cristina. El primer vestigi que veiem és el tram d'aqüeducte que es troba actualment en un solar en construcció, l'antiga casa de Sant Josep. Continua pel carrer Bernat Verderol i segueix enfilant-se cap a l'Oliva. El nostre recorregut passa primer per les Terres Cavades fins a arribar a veure alguns trams encara avui ben visibles de la Mina, que sovint es confonen amb marges de cultiu. En el punt més elevat del recorregut, podem veure un respirall o torre respirador, la número 57, les fites i els pous de registre.

Les urbanitzacions en molts trams de la Mina han fet que es perdi el traçat i, en alguns casos, l'estat d'abandonament dels camps fa impossible caminar literalment, com hauríem volgut, sobre la Mina de l'Arquebisbe.

El respirall següent on ens aturem està envoltat per xiprers i és la torre 58 just davant de la seu d'EMATSA. En aquest punt hi trobem a faltar

un pas per vianants que faciliti l'accés a peu no només al respirall ,sinó també a les úniques restes de l'aqüeducte romà que són visibles en tot el recorregut. A la dècada dels anys vuitanta, la carretera de Sant Pere i Sant Pau passava justament pel costat i es va decidir senyalitzar-lo. La nova carretera construïda posteriorment va deixar les restes en un espai poc accessible. Malauradament, quan el vam visitar presentava un aspecte lamentable, atès que s'utilitzava com a abocador de restes d'obra i brutícia, amb l'agreujant que la vegetació estava malmetent les restes i els arbres que hi creixien damunt podien fer ensorrar les arcades.

L'ICAC, en el moment que vam fer la caminada, estava duent a terme dos projectes relacionats amb l'aigua amb l'objectiu de localitzar i documentar la conducció romana més llarga que abastava l'antiga ciutat de Tàrraco topogràficament i fotogràfica. Es coneix poc de l'obra hidràulica pel recorregut imprecís, molt necessari per poder protegir-ne les restes, sumar nous elements de patrimoni històric i arquitectònic dels diferents municipis, augmentar el coneixement dels aqüeductes romans i la història de l'aprofitament de l'aigua al Gaià. L'arqueòleg Jordi López ens va explicar *in situ* que les restes que hi ha a tocar de la torre 58 són un dels pocs fragments de l'aqüeducte romà del Gaià que es conserven en el terme municipal de Tarragona. I s'hi aprecia bé la seva estructura, molt similar a la de la Mina de l'Arquebisbe. L'aqüeducte romà és del segle I, i en el segle XVIII es va intentar reparar-lo per posar-lo en funcionament, però finalment es va optar per fer-lo de nou a causa del mal estat que presentaven les restes. La nova conducció del XVIII va quasi sempre paral·lela a la romana, però a partir dels Hostalets (ja en terme de Tarragona) ocupa el mateix lloc, de manera que, per edificar l'aqüeducte del XVIII, van destruir el romà, que es pot trobar, trossejat, reaprofitat en els marges de pedra seca que protegeixen la Mina.

Les instal·lacions d'EMATSA són obra de l'arquitecte Rogelio Jiménez i es van inaugurar el 1997. Allà vam visitar «El camí de l'aigua», un espai museïtzat dintre d'un antic dipòsit d'aigua. Mitjançant vídeos i imatges es fa un recorregut per la història de l'aigua a la ciutat des d'època romana a l'actualitat.

Un altre element molt important dins la història de l'aigua són els dipòsits de l'Oliva. Molts tarragonins han anat a buscar aigua a les fonts construïdes dalt de la muntanyeta de l'Oliva, però el que no és tan conegut, i que vam poder veure durant la ruta, és l'interior dels dipòsits.

Les vistes de la ciutat des d'aquest punt ens permeten explicar el recorregut de l'aigua fins a arribar a la Torre de l'Arquebisbe.

Des d'allà i passant per darrera de les fonts, es baixen les escales direcció al punt de sortida de la ruta. La paret lateral de les escales és l'antic conducte, tot i que actualment les construccions i la vegetació no ens permeten veure la inclinació i el desnivell que van haver de salvar les obres, sí que podem veure'l en una fotografia de l'any 1931 publicada com a portada del suplement commemoratiu de la proclamació de la Segona República i editat pel *Diari de Tarragona* l'any 1932 (Diari de Tarragona, 1932). L'escassetat d'aigua potable per proveïment públic va ser una de les primeres preocupacions del primer ajuntament republicà. La portada de les aigües del pou Franquès fins als dipòsits de l'Oliva va tenir lloc el 10 de febrer de 1932, i va ser una de les grans realitzacions dels republicans.

En el centenari de la portada d'aigua a la ciutat, Jesús Galán va descriure la dificultat que va suposar salvar el desnivell des de l'Oliva a la Torre de l'Arquebisbe amb aquestes paraules:

> Acreditó en esta ocasión, refiere un testigo presencial, su talento y habilidad el aquitecto director de la obra, de introduir el agua desde el montecillo de la Oliva, mil pasos distante de la Ciudad; però como desde este punto hasta la muralla media un valle profundo, cuyo desnivell en su descenso es de 175 palmos y en su ascenso de 135, dispuso a toda costa la construcción de 72 arcos con pilares de silleria, para dirigir la cañeria de barro, que formando una curva, subió felizmente el agua al punto más alto de la Ciudad. (Galán Galán, 1899: 51)

La darrera part de la caminada transcorre per l'entramat urbà, a la Part Alta de la ciutat i enllaça amb la ruta que l'any 2018 vam anomenar «Les fonts de l'arquebisbe».

Com ens explica Francesc Barriach (Barriach Molas, 1998: 157), es van construir vuit fonts: a la plaça de sant Antoni, les bessones de la plaça de les Cols, la de la plaça de Sant Joan i les que van desaparèixer a la plaça d'Isabel II, a la plaça del Rei, a la plaça de la Duana i una altra de dos brocs a la dàrsena del port.

«La font de la placeta de sant Joan», també coneguda com la font de la Pixa, està construïda formant part del mur que tanca l'Hort de l'Arquebisbe. És la més senzilla de les que s'han conservat, és de maons amb alguna peça de ceràmica incrustada.

La Torre de les Aigües al Pla de Palau, que, tot i que pel nom podria semblar un element molt vistos, passa ben desapercebuda. És el punt des d'on es distribuïa l'aigua a les fonts construïdes en aquell moment.

«Les fonts bessones de les escales del pla de la Seu» es troben assentades en els graons de les escales de la Catedral (Carbonell Pallarès, Serra Masdeu, 2011: 81):

> La base de la font és una peanya semicircular que correspon al primer esglaó de les populars escales de la catedral. El brollador s'inscriu en un cub on l'únic guarniment és un relleu rectangular, tant a la part frontal com a la part lateral de la font. Aquesta figura conté la pica o urna tallada amb pedra de llisós. La resta de monument està esculpit amb pedra de santa Tecla. Per damunt d'aquest cub n'hi ha un altre que crea un cert ritme a la composició perquè retalla els angles superiors de les lloses rectangulars. A la part frontal els brolladors, que són aixetes de caragol, s'emmarquen al nucli que els sosté a través d'un semicon de base estrellada. Als laterals, però, és on hi ha els elements més especials de la font : es tracta de caps femenins esculpits. Per damunt de la font, i coronant-la, hi ha una llosa de llisós gris rebaixada en el seu perfil superior i angles. Les fonts donen una aparença compacta però equilibrada i de factura molt austera.

Pel que llegim a les Actes municipals la població, a banda de l'ús d'aigua per al consum, utilitzaven les noves fonts per a altres usos que l'Ajuntament es va veure obligat a regular i sancionar (fig. 50):

> Per manament de la Señoria y a conseqüència de lo acordat per lo molt Ilustre Ajuntament se diu i mana a tothom generalment:
>
> Que ninguna persona se atrevesca a embrutarse ni a derramar aiguas brutes ni clares, ni a tirar pedres, escombrerias ni altres inmundicias en tot lo rededor de las Fonts de la plasa de Cols, baix la pena de treinta rals y los Pares ó pagaran per los fills (AHCT, Llibre d'actes municipal, 1798).

35 MAGASIN PITTORESQUE. 273

TARRAGONE

(CATALOGNE).

Portail de la cathédrale de Tarragone. — Dessin de Rouargue.

Tarragone n'a d'autre édifice digne d'intérêt que sa cathédrale. La nef, très-vaste, est divisée en trois parties que séparent cinq arcs, soutenus par des piliers massifs ornés de douze colonnes corinthiennes. Le style de la voûte est gothique. Un dôme octogone s'élève au milieu de la croix ou croisée; il est lourd et peu gracieux. Le maître autel est décoré de bas-reliefs en marbre représentant diverses scènes de la vie de sainte Thècle. Dans la chapelle de Sainte-Cécile on remarque le mausolée de Cervantès

L'archevêque de Tarragone a le titre de prince de Tarragone; il sacrait les rois d'Aragon. Il a été tenu quinze conciles à Tarragone. Celui de 1229 cassa le mariage de Jacques Ier, roi d'Aragon, avec Éléonore de Castille. Deux siècles après, dans le concile de 1429, l'antipape Gilles de Munos ou Mugnos, connu sous le nom de Clément VIII, élu à la place de Benoît XIII, se désista de ses prétentions, reconnut l'autorité d'Othon Colonne ou Martin V, et descendit au rang d'évêque de Majorque.

Figura 50. Magasine pittoresche. París: Aux bureaux du magasin, 1858.
Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona (BHMT)

«La font de l'arquebisbe Armanyà» a la placeta de sant Antoni, incrustada a la façana de la Casa Bertran, coneguda popularment com Cal Pobre. La font va ser restaurada amb motiu del bicentenari de la portada d'aigua l'any 1998 per l'escultor Bruno Gallart.[1] És la font més escultòrica, ja que s'hi va col·locar, sobre la pica, l'escut de l'arquebisbe Armanyà (EMATSA, 1998: desplegable):

> […] està encastada a la paret del jardí de la casa Bertran, anomenada popularment Cal Pobre. Te forma d'urna i el seu estil predominant és el neoclàssic. Està formada per tres cossos. L'inferior està compost per una gran base de pedra de llissós amb una tassa prou ampla pensada per permetre la ubicació dels recipients que es feien servir per anar a buscar aigua. El cos mitjà també de pedra de llissós conté un esculturat d'on sobresurten les dues aixetes de bronze que té la font. Finalment, el cos superior de pedra de floresta és el que mostra l'escut d'Armanyà.

1 Bruno Gallart (Tarragona, 1941) és autor de diverses escultures als carrers de Tarragona, com Wagner (1970), el bust del bisbe Borràs a la Canonja (1971), els nens de la plaça dels Infants, l'escultura de Lluís Companys (2005), i va col·laborar amb Josep M. Subirachs a la Sagrada Família.

En aquest punt vam donar per acabada la caminada, però amb la intenció de donar-li continuïtat en el calendari i que es pugui repetir anualment (fig. 51). Des de la BHMT, vam publicar un desplegable amb el recorregut i els punts d'interès que es troben pel camí amb informació històrica de la Tarragona de finals del segle XVIII, bibliografia i fragments de textos i imatges antigues relacionades amb el món de l'aigua. Està disponible a la nostra pàgina web.[2]

Figura 51. Fotografia de grup davant la Font d'Armanyà a la façana de Cal Pobre (9 de novembre 2019).

2 <http://bibliotecahemerotecamunicipal.tarragona.cat> [Consulta 02-06-2020].

BIBLIOGRAFIA

ABASCAL PALAZÓN, Juan Manuel. 2012. «La Arqueología en los "viajes literarios" de la Ilustración». A: *De Pompeya al Nuevo Mundo. La corona española y la arqueología en el siglo XVIII,* editat per Almagro-Gorbea, Antonio; Maier Allende, Jorge. 53-69. Madrid: Real Academia de la Historia- Patrimonio Nacional.

ALBARDONEDO FREIRE, Antonio. 2010. «La creación artística en la cartografía». A: *Cartografía histórica en la Biblioteca de la Universidad de Sevilla*, editat per J. C. Posada i P. Peñalver, 104-19. Sevilla: Universitat de Sevilla.

ALEMANY LLOVERA, Joan; BLAY BOQUÉ, Jordi; ROQUER SOLER, Santiago. 1986. *Port de Tarragona. Història i actualitat*. Barcelona: L'Avenç.

AMADES GELATS, Joan. 1983. *Costumari català, V* (2a ed.). Barcelona: Salvat Editores - Edicions 62.

AMAT DE PALOU I PONT, Félix. *Sermón que en el entierro del Ilustrisimo señor D. Fr. Francisco Armanyà, Arzobispo de Tarragona, predicó en la Santa Iglesia Catedral el dia 7 de mayo de 1803 el Dr. don Felix Amat.* Tarragona: Imprenta de Maria Canals, viuda administrada por Miguel Puigrubí.

ARCO MOLINERO, Ángel del. 1916. *La imprenta en Tarragona. Apuntes para su historia y bibliografía*. Tarragona: Imprenta de José Pijoan.

ARCO MOLINERO, Ángel del. 1923. «Reseña histórica del Museo provincial de Tarragona. Descripción del local que ocupa». *Butlletí Arqueològic* III 13, maig-juny: 53-58.

ARCO MOLINERO, Ángel del. 1894. *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*. Tarragona: Tipografía de Adolfo Alegret.

ARESTÉ BAGÉS, Jaume. 1981. *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX*, vol. 4. *Escaire*. Tarragona: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Tarragona, Ajuntament de Tarragona.

ARIAS DE SAAVEDRA, Inmaculada; LÓPEZ-GUADALETE, Miguel Luis. 2002. *La represión de la religiosidad popular: crítica y acción contra las cofradías en la España del siglo XVIII* Granada: Universitat de Granada.

Ariño Villarroya, Antoni; Salabert Faviano, Vicente J. (dir). 1999. *Calendari de festes de la Comunitat Valenciana. Primavera*. València: Fundació Bancaixa.

Armanyà Font, Francisco. 1794. *Pastorales del Ilustrísimo Señor D. Fr. Francisco Armanyà Obispo que fue de Lugo, actual arzobispo de Tarragona*. Tarragona: Imprenta Pedro Canals.

Armanyà Font, Francisco. 1796-1803. *Sermones del ilustrísimo señor D. Fr. Francisco Armanyà, obispo que fué de Lugo, actual arzobispo de Tarragona*. Tarragona: Imprenta de Pedro Canals.

Armanyà Font, Francisco. 1793. *Carta pastoral del… Señor D. Fr. Francisco Armanyà, Arzobispo de la Santa Metropolitana Iglesia de Tarragona…, con motivo de la actual guerra con Francia*. Madrid: en la oficina de don Benito Cano.

Barriach Molas, Francesc. 1998. «Les fonts». A: *L'aigua a la Història de Tarragona: 200 anys de la seva arribada (1798-1998). 1998b. EMATSA (ed.). Tarragona.*

Batllori Munné, Miquel 1946. *Cartas del padre Pou al cardenal Despuig.* Mallorca.

Bayer González, Xavier. 1988. *De la Moixiganga de Vilafranca*. Vilafranca del Penedès: Caixa Penedès.

Bertran Luengo, Jordi. 2004. *Santa Tecla. Les Festes de Santa Tecla: identitats tarragonines.* Tarragona: Arola.

Bertran Luengo, Jordi. 2006. *Manual sobre el foc i la pirotècnia en les festes*. Barcelona:
Generalitat de Catalunya.

Bertran Luengo, Jordi. 2017. «Els antecedents dels castells: el ball de valencians o muixeranga». A: *Enciclopèdia castellera. Història 1. Dels antecedents al 1939*, vol. i . Valls: Cossetània, p. 12-35.

Benavent, Pau. 2019. «La Moma: emblema i espurna». *Vilaweb*, 19-6-2019, <https://www.vilaweb.cat/noticies/moma-emblema-espurna> [consultat: 30-12-2019]

Bertran Luengo, Jordi. 2001. *Festes de Catalunya. Una mostra* de *la diversitat del patrimoni popular.* Barcelona: Lunwerg.

Bofarull Broca, Antonio de. 1882. *El más ilustre villanovés*. Vilanova i la Geltrú: Impremta del Ferrocarril.

Bonet Correa, Antonio. 1991. *Cartografía militar de plazas fuertes y ciudades españolas: siglos xvii-xix: planos del Archivo Militar Francés.* Madrid: Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales.

Campos y Fernández de Sevilla, Francisco Javier. 1997-1998. «Correspondencia del agustino Enrique Flórez con el canónigo D. Ramón Foguet i Foraster». *Butlletí Arqueològic* v 19-20: 271-311.

Camprubí Pla i Farnés, Xevi. 2018. *L'Impressor Rafael Figueró (1642 - 1726) i la premsa a la Catalunya del seu temps*. Barcelona: Fundació Noguera.

Canela Gràcia, Joan. 2010. *Història de Puigpelat*. Tarragona: Ajuntament de Puigpelat.

Capdevila Felip, Sanç. 1929. «El Gremio de Labradores». A: *Semana Santa de Tarragona*. Tarragona: Agrupación de Asociaciones pro-Fiestas de Semana Santa, p. 19-38.

Capmany Farnés, Maria Aurèlia. 1969. *Un lloc entre els morts*. Barcelona: Editorial Nova Terra.

Carbonell Pallarés, Jordi; Serra Masdeu, Anna Isabel. 2011. *La mina de l'arquebisbe: aspectes historicoartístics, A: L'aigua a la Història de Tarragona: 200 anys de la seva arribada (1798-1998). 1998b. EMATSA (ed.). Tarragona: 143-156.*

Cardó Soler, Josepa. 1983. *L'evolució dels conreus del Camp de Tarragona al segle xviii*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs.

Caresmar, Jaume. 1780. *Discurso sobre la Agricultura, Comercio e Industria, con inclusión de la consistencia y estado en que se halla cada Partido o Veguería de las que componen el Principado de Catalunya, dirixido uno y otro a que por el intangible celo y bien acreditada sabidurá y amor patriótico de la Real Junta particular de Comercio de Barcelona*. Manuscrit Biblioteca de Catalunya, 143 bis (llibre). F 545-555.

Carrasco Rodríguez, Antonio. 1996 «Las provisiones eclesiásticas del Real Patronato en Cataluña a finales del reinado de Carlos III (1776-1788)». *Revista de Historia Moderna* 15: 299-344.

Carreras i Bulbena, Josep Rafael. 1928. «Estudis biogràfichs d'alguns benemèrits patricis que ilustren aquesta Academia. Proemi - Primera època». *Butlletí de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.* 13 núm.: 96-97, juliol a desembre de 1927, 179-237.

Casanovas, Ignasi 1931. *Josep Finestres. Estudis biogràfics*. Barcelona: Balmes.

Casas, Jordi. 2003. «La ruta de l'arquebisbe Armanyà. Itinerari pels indrets vilanovins que recorden l'arquebisbe». *Penya Filatèlica*, núm. 27, Vilanova i la Geltrú.

Castells Oliván, Irene. 1970. «Els rebomboris del pa de 1789 a Barcelona». *Recerques Història, Economia i Cultura*, núm. 1, 51-81.

Català Pi, Pere (dir.). 1981. *Món Casteller*, i. Barcelona: Rafael Dalmau editor.

Civit y Nadal, Antonio. 1796. *Prontuario práctico de las exequias funerales y de toda especia de celebraciones de difuntos, con un Apéndice de altar privilegiado* [texto imprès]. Tarragona: Pedro Canals impresor.

Clúa, Rafel. 1988. *Tarragona a la primera meitat del segle xviii segons el Reial Cadastre*, tesi de llicenciatura. Tarragona.

Comas Güell, Montserrat. 2012. *La impremta catalana i els seus protagonistes a l'inici de la societat liberal (1800-1833)*. València: Publicacions de la Universitat de València.

Correa, Pedro Ignacio. 1803. *Relación de las solemnes exequias* que la amante y agradecida familia del Ilustrísimo señor D. Fr. Francisco *Armañà, arzobispo de Tarragona, celebró en alivio del alma de su difunto amo, en los días 12 y 13 de Julio de 1803, en la iglesia del real colegio de PP. Agustinos: con la oración fúnebre*. Tarragona: Imprenta de María Canals, viuda, administrada por Miguel Puigrubí.

Cortada i Colomer, Lluís. 1998 a. *Estructures territorials, urbanisme i arquitectura poliorcètics a la Catalunya preindustrial: de l'antiguitat al segle xvii*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Cortada i Colomer, Lluís. 1998 b. *Estructures territorials, urbanisme i arquitectura poliorcètics a la Catalunya preindustrial: segles xviii i xix*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Darnton, Robert. 2003. *Edición y subversión. Literatura clandestina en el Antiguo Régimen*, Madrid: Turner, FCE.

Diari de Tarragona, *suplement d'obsequi als subscriptors. 14 d'abril 1931-14 d'abril 1932. Amb motiu de l'aniversari de la proclamació de la República.*

Domínguez Bordona, Jesús. 1951. «La biblioteca de Don Ramon Foguet, canónigo tarraconense (1725 [*sic*]-1794)». *Miscel·lània Puig i Cadafalch*, vol. i. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Històrics, 243-253.

Domínguez Bordona, Jesús. 1954. «Manuscritos de la Biblioteca Pública de Tarragona. Inventario general». *Boletín Arqueológico* (Tarragona), èp. iv, 41-48: 50-75.

Durán Cañameras, Félix. 1942-1944. «Un catalán en Lugo». *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lugo*, t. i. Lugo.

EMATSA. 1998. *L'Aigua a la història de Tarragona: 200 anys de la seva arribada (1798/1998). Desplegable La font d'Armanyà. Restauració.* Tarragona: EMATSA.

Escoda Múrria, Coia. 2000. *El Port de Tarragona*. Barcelona: Lunwerg Editores.

Evangelista, Martín (pseudònim de J. Domínguez Bordona), «Un Gran Bibliófilo tarraconense: el Dr. D. Ramón Foguet y Foraster», a *Diario Español* (Tarragona), 23 y 25 de Abril de 1958, 3 i 4.

Espinalt y García, Bernardo. 1778-1795. *Atlante español o descripción general geográfica, cronológica e histórica de España, por reynos y provincias: de sus ciudades, villas y lugares mas famosos: de su población, ríos, montes, adornado de estampas finas, que demuestran las vistas, perspectivas*. Madrid: Antonio Hernández.

Fàbregas Roig, Josep. 2000. *Catalunya i la Guerra Gran. L'aportació dels corregiments meridionals*. Tarragona: Diputació de Tarragona.

Fàbregas Roig, Josep. 2011. «El segle xviii». A: Rovira, Salvador-J.; Fàbregas, J. *Història de Tarragona*. L'edat moderna a *Tarragona. Una època de contrastos*, vol iii. Lleida: Pagès Editors, p. 167- 328.

Fernández Díaz, Roberto; Martínez Shaw, Carlos. 1984. «La gente de mar en la Catalunya del xviii». *I Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Barcelona, 553-567.

Ferrer Bosch, M. Antònia. 1980. «L'educació a Tarragona durant el Trienni Constitucional (1820-1823)». *Quaderns d'Història Tarraconense,* núm.2, 135-153.

Ferrer Pi, Antoni. 1967. «Prólogo». A: Tort Mitjans, Francisco. *Biografía Histórica de Francisco Armanyá Font. Obispo de Lugo y arzobispo de Tarragona (17l8-1803)*. Vilanova i la Geltrú.

Finestres, Josep. 1762. *Sylloge inscriptionum romanarum, quae in Principatu Catalauniae vel exstant, vel aliquando exstiterunt, notis, et observationibus illustratarum*. Cervera: Ibarra (vídua).

Flórez de Setién y Huidobro, Enrique. 1769. *España Sagrada. Preliminar a las memorias eclesiásticas de la Santa Iglesia de Tarragona*, tom xiv. Madrid: Antonio Marín.

Fontana Lázaro, Josep. 2019. *Capitalisme i democràcia 1756-848. Com va començar aquest engany*. Barcelona: Edicions 62.

GABRIEL COSTA, Rafael; HERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Eloy. 1981. «Proyecto de fortificación de la ciudad de Tarragona en 1641». *Butlletí Arqueològic* 3: 59-63.

GABRIEL COSTA, Rafael; HERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Eloy. 1987. «Un plano de Tarragona de 1643». *Butlletí Arqueològic* 8-9: 245-254.

GABRIEL COSTA, Rafael. 2002. «Aproximació a la topografia antiga de Tarragona». *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense* v (23): 281-327.

GALÁN GALÁN, Jesús. 1899. *Centenario del abastecimiento de aguas de esta ciudad 2 de diciembre de 1798: memòria*. Tarragona: Establecimiento Tipográfico de F. Arís é Hijo.

GARCÍA SÁNCHEZ, Beatriz. 2008. «Janseanismo y arte en Tarragona a finales del siglo XVIII: el arzobispo Armanyà y la rivalidad artística de las grandes familias de la provincia». A: *Modelos, intercambios y recepción artística. De las rutas marítimas a la navegación en red. Congreso en Palma de Mallorca, 20-23 octubre de 2004,* vol I. Palma: Universitat de les Illes Balears, 749 – 755.

GISBERT BEL, Montserrat. 2012. *Els presos i el port de Tarragona: història de 92 anys de treballs forçats (1792-1884)*. Tarragona: Centre d'Estudis Marítims i Activitats del Port de Tarragona.

GONZÁLEZ DE POSADA, C. 1907. «Noticia de españoles aficionados a monedas antiguas» (manuscrit de 1805 editat per Fita, F.). *Boletín de la Real Academia de la Historia* (Madrid), tom LI, quadern VI: 452-484.

GONZÁLEZ PALENCIA, Ángel. 1934-1936. *Estudio histórico sobre la censura gubernativa en España 1800-1833*. Madrid: Tipografía de Archivos.

GRAMUNT SUBIELA, José. 1946. *Armorial de los arzobispos de Tarragona.* Barcelona: Orbis. Arquebisbat de Tarragona. Consulta: 9-2-2020. https://www.arquebisbattarragona.cat/arquebisbat/historia/

GÜELL I JUNKERT, Manel. 1991. *Notes per a l'estudi d'una família d'altes dignitats eclesiàstiques de la Seu de Tarragona (segle XVIII): els Foguet.* Tarragona: Publicacions Paratge Tarragoní.

GÜELL I JUNKERT, Manel. 2003. *El setge de Tarragona de 1641*. Tarragona: Llibres del Consell.

GUILLAMET LLOVERAS, Jaume. 2003. *Els orígens de la premsa a Catalunya. Catàleg de periòdics antics (1641-1833)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

HARLEY, John Bian. 2005. *La nueva naturaleza de los mapas. Ensayos sobre la historia de la cartografia*. Mèxico: Fondo de Cultura Económica.

Ibarra Ollé, Ricard. 1991. *Valls a la segona meitat del segle xviii segons el Reial Cadastre*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs.

Iglésies Fort, Josep. 1974. *Estadístiques de població de Catalunya el primer vicenni del segle xviii*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.

Iglésies Fort, Josep. *El cens del comte de Floridablanca, 1787 (part de Catalunya)*. 1969-1970. 2 vols. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.

Izquierdo y Capdevila, Juan Fr. 1803. *El justo elogio, que en las solemnes exequias, que el real convento de PP. Agustinos de Barcelona celebró a la buena memoria del Ilmo. señor D. Fr. Francisco Armanyà, Obispo que fue de Lugo, y Arzobispo de Tarragona, el dia 6 de junio de 1803*. Barcelona: Imprenta de Francisco Suriá y Burgada.

Jordà Fernández, Antoni. 1988. *Poder i comerç a la ciutat de Tarragona s. xviii*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramón Berenguer IV.

Jordà Fernández, Antoni. 1989. «L'època moderna (segles xvi, xvii i xviii)». A: Olivé, Enric (dir.). *Història del Camp de Tarragona. El Tarragonès,* vol. i. Tarragona: Diputació de Tarragona, p. 63-103.

Jordà Fernández, Antoni. 2006. *Història de la ciutat de Tarragona*. Valls: Cossetània Jovellanos, Gaspar Melchor de. 1952. *Memoria para el arreglo de la policía de los espectáculos y diversiones públicas y sobre su origen en España*. Madrid: Atlas. <http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/memoria-para-el-arreglo-de-la-policia-de-los-espectaculos-y-diversiones-publicas-y-sobre-su-origen-en-espana--0/html/fedbb6e0-82b1-11df-acc7-002185ce6064_4.html> [consultat: 8-7-2017]

Kagan, Richard. 2008. *Ciudades del Siglo de Oro: las vistas españolas de Anton van den Wyngaerde*. El Viso.

Lazcano González, Rafael. 2018. «Francisco Armanyà y Font». *Real Academia de la Historia.* <http://dbe.rah.es/biografias/35554/francisco-armana-y-font>

Lazcano González, Rafael. 2002. «Del método histórico a la impresión tipográfica de la España Sagrada», *Revista Agustiniana,* vol. 43 núm. 132: 557-598.

Llop Tous, Josep; Rovira i Gómez, Salvador-J. . 2013. «Rovira Fraga, JosepAntoni». *Biografies de Tarragona,* vol. iii. Benicarló: Onada Edicions, 94.

Magriñà de Sunyer, Antoni de. 1901. *Tarragona. Siglo xix*. Tarragona: Establecimiento Tipográfico de los Herederos de Nel·lo.

Maier Allende, Jorge. 2012. «La Corona y la institucionalización de la arqueología en España». A: *De Pompeya al Nuevo Mundo. La corona española y la arqueología en el siglo xviii*, editado por Almagro-Gorbea, Antonio; Maier Allende, Jorge. Madrid: Real Academia de la Historia-Patrimonio Nacional, 333-360.

Marquès, Joan. 2009. *PR-C 159 El camí de l'aigua. De Tarragona a Puigpelat.* Tarragona: EMATSA.

Massó Carballido, Jaume, s/d «Ramón Foguet i Foraster». Real Academia de la Historia, *Diccionario Biográfico electrónico* (en red, <http://dbe.rah.es/>).

Massó Carballido, Jaume. 2001. «Les col·leccions arqueològiques de Tàrraco (segles xvi-xix)». *Tarraco, porta de Roma* (catàleg de l'exposició). Barcelona: Fundació "la Caixa", 50-54.

Massó Carballido, Jaume. 2003. «La recuperación arqueológica de Tarraco en el siglo xviii». A: *lluminismo e ilustración: Le antichità e i loro protagonisti in Spagna e in Italia nel* xviii *secolo*, editat per Cacciotti, Beatrice; Dupré Raventós, Xavier; Beltrán Fortes, José; Venetucci, Beatrice Palma. Roma: L'Erma di Bretschneider, 215-229.

Massó Carballido, Jaume. 2015. «Arqueologia i col·leccionisme il·lustrats a Tarragona (1760-1813)». A: Bassegoda, B.; Domènech. I. (eds.). *Antics i Nous Col·leccionistes. Materials per a la història del patrimoni artístic de Catalunya* (actes de la *3a Jornada Mercat de l'Art. Col·leccionisme i Museus*, Sitges, 10 d'octubre de 2014). Barcelona: Universitat Autònoma, 83-107.

Mata de la Cruz, Sofia. 2011. «Bonifaç Massó, Francesc». *Biografies de Tarragona*, vol. ii. Benicarló: Onada Edicions, 29-30.

Menchon Bes, Joan; Massó Carballido, Jaume. 1999. *Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles ii aC-xx dC)*. Tarragona: Cercle d'Estudis Guillem Oliver.

Méndez, Francisco. 1796. *Typographia Española ó Historia de la introducción,* propagación y progresos del Arte de la Imprenta en España, a la que antecede *una noticia general sobre la imprenta de la Europa, y de la China … con notas*. Madrid: Imprenta de la Viuda de D. J. Ibarra.

Méndez, Francisco. 1860. *Noticias de la vida y escritos del … Fr. Henrique Flórez … con una relación individual de los viages que hizo à las pro-*

vincias y ciudades mas principales de España. Madrid: Imprenta de José Rodríguez.

Milá y Fontanals, Manuel. 1895. *Orígenes del teatro catalán*. A: *Obras Completas*, vol. vi. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer, 203-379

Miralles Figueres, Eloi. 2013. *Castellers de Vilafranca. Precedents: Valencians i Xiquets. Primera Època: 1948-1956*. Vilafranca del Penedès: Castellers de Vilafranca, 23-26.

Morant Clanxet, Jordi. 1976. *Història dels castells. Tarragona i les comarques* (2a ed.). Tarragona: Patronat Municipal de Castells.

Morell Torrademé, Josep. 1993. *Aproximació al comerç marítim de Reus i de Salou al segle xviii*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.

Morera Llauradó, Emili. 1899. *Tarragona Cristiana. Historia del Arzobispado de Tarragona y del territorio de su provincia (Cataluña la Nueva)*, vol. ii. Tarragona: F. Arís é Hijo. [2006] Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV.

Morera i Llauradó, Emili. 1910. *El Puerto de Tarragona*. Tarragona: Tipografía de F. Sugrañes.

Negueruela Martínez, Ivan. 1985. «Dos importantes planos de Tarragona en el Archivo de Simancas». *Quaderns d'Història Tarraconense* 5: 59-75.

Olivé Ollé, Francesc. 1981. *El Valls del segle xviii i el comerciant d'aiguardents Anton Baldrich i Janer*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs.

Ortueta Hilberath, Elena de. 2002. *La conquesta de l'aigua a Tarragona: proveïments i vessaments*. Tarragona: Arola Editors.

Ortueta Hilberath, Elena de. 2004. *De l'erudit al turista: inici de la projecció del patrimoni artístic i cultural de Tarragona: 1834-1933*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona - URV.

Ortueta Hilberath, Elena de. 2006. *Tarragona, el camino hacia la modernidad: urbanismo y arquitectura*. Barcelona: Lunwerg.

Ortueta Hilberath, Elena de. 2007. «Vivienda y muralla. La ocupación de Tarragona en su perímetro defensivo». A: *Ciudades amuralladas. Congreso Internacional*. Pamplona, 24-26 novembre 2005. Gobierno de Navarra.

Ortueta Hilberath, Elena de. 2009. «Tarragona: expansión, reforma y destrucción». A: C. Delgado; L. Sazatornil; G. Rueda (ed.),. *Historio-*

grafía sobre tipos y características históricas, artísticas y geográficas de las ciudades y pueblos de España . Santander: Ediciones TGD, 219-224.

Ortueta Hilberath, Elena de. 2019. «Arquitectura escolar pública en Tarragona: un mal endémico (1857-1922)». *Artigrama* 34: 111-137.

Parreu, Francesc; Alberich, Maria Pilar. 1975. «El Canal de Reus-Salou. Causes económico-socials del projecte». *Revista del Centre de Lectura de Reus* 274: 1723-1724.

Perea Simón, Eugeni. 2000. *Església i societat a l'arxidiòcesi de Tarragona durant el segle xviii. Un estudi a través de les visites pastorals.* Tarragona: Diputació de Tarragona.

Plaza Poblet, Anna. 2014. «Records d'aigua i sal». *Fet a Tarragona* 4: 46-49.

Pons de Icart, Luis. 1981. *Libro de las grandezas y cosas memorables de la metropolitana insigne y famosa ciudad de Tarragona* [1572]. Tarragona: Ajuntament de Tarragona - Llibreria Guardias.

Ponz, Antonio. 1785. *Viage de España, ó Cartas, en que se da noticia de las cosas mas apreciables, y dignas de saberse que hay en ella, tom xiii* . Madrid: D. Joachin Ibarra.

Puig, Ambrosio. 1783. *Descripción succinta de las solemnes particulares exequias, que la gratitud de los moradores de Tarragona consagró a la venerable memoria de su Ilustrísimo Prelado Don Joachin de Santiyán y Valdivielso, en la Iglesia del Convento de Padres Menores Observantes de la misma ciudad. El día 22 de julio de 1783.* Tarragona: Impremta de Magín Canals.

Puig, Lluís M. de. 2011. «1808: invasió, aixecament, resistència». A: *La Guerra del Francès als territoris de parla catalana*, editat per Núria Sauch. Catarroja – València: Editorial Afers, 515-523 .

Recasens i Comes, Josep Maria. 1963. *El Corregimiento de Tarragona en el último cuarto del siglo xviii. Aspectos económico y político-social.* Tarragona: Reial Societat Arqueològica Tarraconense.

Recasens i Comes, Josep Maria. 1975. *La ciutat de Tarragona*, ii. Barcelona: Barcino.

Recasens i Comes, Josep Maria. 1997. «Notícies sobre la pesca i els pescadors de Tarragona. Segles xvi i xvii». *Quaderns d'Història Tarraconense*, xv. Tarragona: Diputació de Tarragona, p. 67-118.

Recasens i Comes, Josep Maria. 2007. *La fundació de Tarragona a la historiografia*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona - URV.

Recasens i Comes, Josep Maria. 2011. *L'aigua a Tarragona: de la romanització a la industrialització*. Tarragona: Arola Editors - Ajuntament de Tarragona.

Recasens i Comes, Josep Maria. 2019. *La taula de canvi i de dipòsits de Tarragona i la ciutat del seu temps (1584-1749).* Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 181.

Relacion de las plausibles fiestas con que la fidelissima, unica y exemplar ciudad de Tarragona celebr. el levantamiento del Real Pendon por el se.or D. Fernando Sexto Rey de España, en el solemnissimo acto de su Proclamacion, en los dias 16, 17 y 18, de Octubre del a.o 1746. 1746. Tarragona: Imprenta de Joseph Barber.

Remesal Rodríguez, José; Aguilera Martín, Antonio; Pons, Lluís. 2000. *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia*. Madrid: Real Academia de la Historia.

Remolà Vallverdú, Josep Anton. 2004. «Tarraco quanta fuit ipsa ruina docet». A: *Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales del occidente europeo*,. Tarragona, 49-72 .

Rius, Josef (OFM). 1795. *Oracion fúnebre que en las exêquias celebradas por los PP. Franciscos de Tarragona a la buena memoria de su bienhechor el ilustre Dr. Dn. Ramon Foguét, canónigo que fué, y arcediano de Villaseca dignidad de la Metropolitana de Tarragona, en el dia 16 de mayo de 1795 dixo el P. Fr. Josef Rius*. Tarragona: Pedro Canals Impresor.

Rodrigo Fuentes, Victòria. 2013 «Premsa, lectors i lectures de l'antic al nou Règim: Reus 1813-1814». A: *Premsa i societat. Aspectes polítics, econòmics i socials*. Coordinat per J. Fàbregas i J. Navais. Reus: Centre de Lectura de Reus, 146-147.

Rodríguez Mas, Antonio. 1956. *El arzobispo urbanista (D. Joaquín de Santiyán y Valdivielso) 1779-1783*. Tarragona: Reial Societat Arqueològica Tarraconense.

Roure i Aulinas, Lluís. 2011. «Els partidaris de Napoleó». A: *La Guerra del Francès al territoris de parla catalana*, editat per Núria Sauch. Catarroja – València: Editorial Afers.

Rovira i Gómez, Salvador-J. 1982. *Antoni Martí i Franquès i l'Altafulla del seu temps (1750-1832).* Altafulla: Centre d'Estudis d'Altafulla.

ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J. 1984. «Els aiguardents del Camp de Tarragona a la segona meitat del segle XVIII». *I Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Barcelona, 305-320.

ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J. 1984. *Breu història* de *Tarragona. Tarragona: Òmnium Cultural Tarragonès.*

ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J. 1986. «El port modern». A: Diego López Bonillo; Salvador-J. Rovira i Gómez. *El port de Tarragona.* Tarragona: Caixa de Pensions "La Caixa".

ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J. 1999. «Notícies d'artistes setcentistes tarragonins». A: *Recull Josep Maria Jujol i Gibert (1879-1949).* Tarragona, 147-153.

ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J. 2000. *Rics i poderosos, però no tant. La noblesa a Tarragona i comarca al segle XVIII.* Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona.

ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J. 2003. «Francesc Bonifaç i Massó, escultor vallenc aveïnat a Tarragona (1735-1806)», *Tag*: 31, 13-16.

ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J. 2009. *Els Castellarnau, senyors del ferro*. Tarragona: Arola Editors.

ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J. 2011 a. *L'època de les revolucions, les guerres i el reformisme borbònic*. Lleida: Pagès Editors.

ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J; Fàbregas Roig, Josep. 2011 b. *L'edat moderna a Tarragona. Una època de contrastos.* Tarragona: Pagès Editors.

ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J.; SANET I JOVÉ, Josep M. 2015. *La gent de mar de Tarragona (segle XVIII).* Tarragona: Silva Editorial.ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J. 2016. *La pagesia de Tarragona (segle XVIII).* Tarragona: Silva Editorial.

ROVIRA SORIANO, Jordi; DASCA ROIGÉ, Andreu. 1995. *Descripció del Corregiment de Tarragona. Segons un manuscrit del segle XVIII de la Biblioteca Nacional de Madrid*. Tarragona: Virgili Editor, 7.

ROVIRÓ ALEMANY, Xavier. 2000. «La festa del Pi de Centelles». *Caramella*, 2. Massalfassar: Carrutxa; Solc; Tramús, 6-8.

RUIZ I PORTA, Joan. 1914. «Els canonges Foguet y Gonzalez de Posada, arqueólechs de Tarragona». *Boletín Arqueológico* II, 3: 93-112.

SABATÉ BOSCH, Josep M. 1992. *Monges, frares, canonges, capellans i capellanets*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona.

SABATÉ BOSCH, Josep M. 2009. «Agua bendita: el papel de la iglesia tarraconense en el abastecimiento de agua (s. XVIII)». A: *El mundo urbano en el siglo de la Ilustración* (vol. I). Fernández Cortizo, Camilo

J.; Migués Rodríguez, Vítor Manuel; Presedo Garazo, Antonio (ed.). Santiago de Compostel·la: Xunta de Galicia. 199-211.

Sabaté, Antoni. 1989. «Notícia sobre el nostre desaparegut Ball de valencians». *El Figarot*, 8-9. Vilafranca del Penedès: Castellers de Vilafranca, 8-9

Salvador Barrera, José María. 1914. *El padre Flórez y su España Sagrada.* Madrid: Imprenta del Asilo de Húerfanos del S. C. de Jesús - Real Academia de la Historia.

Sánchez Real, José. 1972. *La Sociedad Económica de Amigos del País de Tarragona.* Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Diputació de Tarragona.

Sánchez Real, José. 1985. «El drac de Tarragona». *Diario Español. Extra Santa Tecla* (21 de setembre de 1985). Tarragona, 6-7.

Sánchez Real, José. 1995. *Puerto de Tarragona. Acontecimientos notables en su construcción (1802 - 1829)*. Tarrragona: Port de Tarragona.

Sans Sáez, Noemí. 2015. *La Moixiganga i els seus antecedents: 15 anys de la recuperació de la Moixiganga de Tarragona*. Tarragona: Moixiganga de Tarragona.

Segarra Blasco, Agustí. 1988. *L'Economia de Reus al segle XVIII: el comerç de l'aiguardent*. Reus: Centre de Lectura.

Segarra Blasco, Agustí. 1994. *Aiguardent i mercat a la Catalunya del segle xviii*. Vic: EUMO.

Serra Masdeu, Anna Isabel. 2011. «Arquitectura i urbanisme al port de Tarragona a finals del segle divuit; un conflicte d'interessos i de poders locals». *Boletín Arqueológico* v, 33: 297-313.

Soberanas Lleó, Amadeo. 1958 a. «Contribución al estudio del siglo xviii catalán en Tarragona». *Boletín Arqueológico*. 115-120.

Soberanas Lleó, Amadeo. 1958 b. «La biblioteca del Arzobispo Fr. Francisco Armanyà. El Arzobispo Armanyà y la Sociedad Económica de Amigos del País de Tarragona». Diario Español, Tarragona.

Solà i Moreta, Fortià. 1918. *El Pi de Centelles*. Vic: Tipografia Balmesiana.

Terrado Ortuño, Patricia; Menchon Bes, Joan. 2020. «Un plànol inèdit de Tarragona de 1811: projecte de fortificació de la ciutat després del setge de la "Grande Armée". *Butlletí Arqueològic,* V(42), pp. 225-253.

Terrado Ortuño, Patricia. 2015. «El muelle sobre pilares de Tarraco en época augustea. Historiografía y fuentes literarias». A: *Tarraco Biennal. Actes del 2n Congrés Internacional d'Arqueologia i el Món Antic.*

August i les províncies occidentals. 2000 anys de la mort d'Augus., editat per J. López. Tarragona: Fundació Privada Mutua Catalana, 237-244 .

Terrado Ortuño, Patricia. 2017. «Tarragona en el siglo xvii a través de la cartografía: un plano inédito de la ciudad procedente de la Colección de Anville en la Biblioteca Nacional de Francia». *Manuscrits. Revista d'Història Moderna 36*, 57-84.

Terrado Ortuño, Patricia. 2020. *El puerto de Tarraco en época romana (s. ii aC – iii dC). Fuentes, historiografía y arqueología*. Tarragona: Servei de Publicacions del Port de Tarragona.

Terrado Ortuño, Patricia. 2021. *Ciutat, port i territori. Cartografia històrica de la ciutat de Tarragona entre els segles xvii i xix*. Tarragona: Port de Tarragona.

Torres Amat, Félix. 1835. *La Sagrada Biblia nuevamente traducida de la Vulgata Latina al español, aclarado el sentido de algunos lugares con la luz que dan los textos originales hebreo y griego, é ilustrada con varias notas sacadas de los Santos Padres y expositores sagrados*. Madrid: Imprenta de D. Miguel de Burgos.

Torres Amat, Félix. 1836. *Memorias para ayudar á formar un diccionario crítico de los escritores catalanes, y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*. Barcelona: J. Verdaguer.

Torres Ribé, Josep M. 1983. *Els municipis catalans de l'antic règim (1453-1808).* Barcelona: Editorial Curial. *Nueva Planta de la Real Audiencia del Principado de Cataluña establecida por su Majestad, con decreto de diez y seis de enero de mil setecientos y diez y seis.* Barcelona: Joseph Teixidó, Impresor del Rey Nuestro Señor.

Tort i Mitjans, Francesc. 1874 (2006). «Armanyà Font, Francisco». Editat per Vicente de la Fuente. *Historia Eclesiástica de España*. Compañía de Impresores y Libreros del Reino.

Tort i Mitjans, Francesc. 1967. *Biografía Histórica de Francisco Armanyá Font. Obispo de Lugo y Arzobispo de Tarragona (1718-1803)*. Vilanova i la Geltrú.

Tort i Mitjans, Francesc. 2003. «Segon centenari de la mort de Francesc Armanyà i Font. Armanyà devant el regalisme». *Penya Filatèlica*, núm. 27, Vilanova i la Geltrú.

Varela-Orol, Concha. 2009. «Librerías y bibliotecas: el nacimiento de las bibliotecas públicas en España». *Bulletin Hispanique,* 111 (2): 429-447.

Varela-Orol, Concha. 2012. «Martín Sarmiento y los estudios orientales: la edición de la Bibliotheca Arabico-Hispana de Casiri». *Revista General de Información y Documentación*, 22 5-6: 9-33.

Vilá, Celdoni. 1954. *Amor al Rey y a la Patria. Vinguda de Pere Juan Barceló dit Carrasclet, en Reus, 1713-1749*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs. (Manuscrit set-centista inèdit)

Villanueva, Jaime. 1851. *Viaje literario a las iglesias de España. XIX Viage a Barcelona y Tarragona*. Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia.

Winckelmann, Johann Joachim. 1870 [1764]. *Geschichte der Kunst des Alterthums: nebst einer Auswahl seiner kleineren Schriften*. Berlín: Heimann.

Sota el paraigua de la Il·lustració a la Tarragona del segle XVIII us presentem un recull de textos al voltant de les figures de Francesc Armanyà, de Ramon Foguet i del seu context històric. L'erudit arquebisbe Francesc Armanyà contribuí econòmicament en les obres del port de Tarragona i en la restauració de l'aqüeducte per fer arribar l'aigua a la ciutat i Ramon Foguet fou un referent dels cercles il·lustrats de la Península gràcies a la seva erudició en el camp de la història, la bibliofília i l'arqueologia.

UNIVERSITAT ROVIRA i VIRGILI
[publicacions] urv

